

Війна і мир (том 1) (переклад Віктора Часника)

Лев Толстой

*Лев Толстой
ВІЙНА І МИР*

Переклад: Віктор Часник

ТОМ ПЕРШИЙ ЧАСТИНА ПЕРША І

— Ну, князь, Генуя і Лукка — помістя роду Бонапарте. Ні, я вам кажу наперед, якщо ви мені не повідаєте, що у нас війна, якщо ви ще дозволите собі боронити всі гидоти, всі жахи цього Антихриста (далебі, я вірую, що він Антихрист), — я вас віднині не знаю, ви вже не друг мій, ви вже не мій відданий слуга, як ви говорите. [Ah bien, mon prince. Gênes et Lucques ne sont plus ue des apanages, des маєтки, de la famille Buonaparte. Non, Je vous préviens, que si vous ne me ites pas, que nous avons la guerre, si vous vous ermettez encore de pallier toutes les infamies, toutes les atrocités de cet Antichrist (ma parole, j'y crois) —je ne vous connais plus, vous n'êtes plus mon ami, vous n'êtes plus мій вірний раб, comme vous dites.]

— Ну, добридень, здрастуйте. Я бачу, що я вас лякаю [Je vois que je vous fais peur], сідайте і розповідайте.

Так казала в липні 1805 року широковідома Ганна Павлівна Шерер, фрейліна і наближена імператриці Марії Федорівни, стрічаючи сановитого і чиновного князя Василя, який першим завітав на її вечір. Ганна Павлівна покашлювала декілька днів, у неї був грип, як вона говорила (грип було тоді новітнє слово, що вживалося тільки деякими). У цидулках, розісланих спозранку з парадним лакеєм, було виведено без відмінності у всіх: Якщо у вас, граф (або князь), немає на увазі нічого кращого і якщо перспектива вечора у бідній хворій не надто вас лякає, то я буду дуже рада бачити вас нині у себе між сьомою і десятою годиною. Ганна Шерер. ["Si vous n'avez rien de mieux à faire, M. le comte (або mon prince), et si la perspective de passer la soirée chez une pauvre malade ne vous effraye pas trop, je serai charmée de vous voir chez moi entre 7 et 10 heures. Annette Scherer"].

— Господи, як жагучий порив! [Dieu, quelle virulente sortie!] — відповідав, анітрохи не стушувавшись перед отакою зустріччю, князь, що щойно увійшов, в придворному, шитому мундирі, в панчохах, черевиках і зірках, з ясним виразом пласкуватого лица.

Він говорив тією витонченою французькою мовою, якою не тільки говорили, але й думали наші діди, і з отими, приглушеними заступницькими інтонаціями, які

притаманні постарілій в вищому світі і при дворі значній людині. Він підійшов до Ганни Павлівни, поцілував її руку, підставивши їй свою надушену і сяючу лисину, та спокійно усівся на канапі.

— Насамперед скажіть, як ваше здоров'я, друже мій? [— Avant tout dites moi, comment vous allez, chère amie?] Заспокоїте мене, — зронив він, не змінюючи голосу і тоном, в якому через пристойність і співчування просвічувала неувага і навіть насмішка.

— Як можна бути здоровою, коли морально страждаєш? Хіба дозволено, маючи почуття, залишатися безтрепетною в наш час? — сказала Ганна Павлівна. — Ви весь вечір у мене, сподіваюся?

— А свято в англійського посланника? Нині середа. Мені варто показатись там, — сказав князь. — Дочка приїде за мною і повезе мене.

— Я думала, що сьогоднішнє свято скасоване. Зізнаюся, всі ці свята і феєрверки стають нестерпні [Je vous avoue que toutes ces fêtes et tous ces feux d'artifice commencent à devenir insipides].

— Якщо б знали, що ви цього прагнете, свято б скасували, — сказав князь за звичкою, як заведений годинник, кажучи речі, яким він і не хотів, щоб повірили.

— Не мучте мене. Ну, що ж вирішили з нагоди депеші Новосильцева? Ви все знаєте [— Ne me tourmentez pas. Eh bien, qu'a-t-on décidé par rapport à la dépêche de Novossilzoff? Vous savez tout.]

— Як вам сказати? — відповів князь незворушним, нудьгуючим тоном. — Що вирішили? Вирішили, що Бонапарте спалив свої кораблі, і ми теж, здається, готові спалити наші [— Qu'a-t-on décidé? On a décidé que Buonaparte a brûlé ses vaisseaux, et je crois que nous sommes en train de brûler les nôtres].

Князь Василь говорив завжди покволом, як актор проказує роль престарої пієси. Ганна Павлівна Шерер, навпаки, не дивлячись на свої сорок років, була сповнена пожвавлення і поривів.

Бути ентузіасткою зробилося її суспільним становищем, і часом, коли їй навіть того не хотілося, вона, щоб не обдурити очікувань людей, які знали її, робилася ентузіасткою. Помірна посмішка, що грала постійно на обличчі Ганни Павлівни, хоча і не йшла до її віджилих рис, виражала, як у розпечених дітей, постійне усвідомлення своєї милої вади, від якої вона не хоче, не може і не вважає за потрібне виправлятися.

В середині розмови про політичні дії Ганна Павлівна розгарячилась.

— Ой, не говоріть мені про Австрію! Я нічого не тямлю, може бути, але Австрія зроду не хотіла і не хоче війни. Вона зраджує нас. Росія одна повинна бути рятівницею Європи. Наш благодійник знає своє високе призначення і буде відданий йому. Ось одне, у що я вірю. Нашому доброму і дивовижному государеві належить найбільша роль в світі, і він такий добродішній і хороший, що Бог не залишить його, і він виконає своє покликання задавити гідру революції, яка тепер ще жахливіша в особі цього вбивці і лиходія. Ми одні повинні спокутувати кров праведника. На кого нам сподіватися, я вас запитую? .. Англія з своїм комерційним духом не уторопає і не може зрозуміти всю

висоту душі імператора Олександра. Вона відмовилася звільнити Мальту. Вона хоче бачити, шукає задню думку наших дій. Що вони сказали Новосильцеву? Нічого. Вони не збагнули, вони не могли зрозуміти самовідданості нашого імператора, який нічого не хоче для себе і все хоче для благополуччя світу. І що вони обіцяли? Нічого. А що обіцяли, і того не буде! Пруссія вже обнародувала, що Бонапарте нездоланний і що вся Європа нічого не може проти нього ... І я не вірю ні в одному слові ні Гарденбергу, ні Гаугвіцу. Цей горезвісний нейтралітет Пруссії — тільки западня [Cette fameuse neutralité prussienne, se n'est qu'un piège.]

Я вірю в одного Бога і в високу планиду нашого милого імператора. Він вирятую Європу! .. — Вона ураз зупинилася з посмішкою глузування над своєю гарячністю.

— Я думаю, — сказав князь, посміхаючись, — що, якби вас послали замість нашого милого Винценгероде, ви б взяли приступом згоду прусського короля. Ви так красномовні. Ви дасте мені чаю?

— Зараз. До речі, — додала вона, знову заспокоюючись, — нині у мене дві дуже цікаві людини, віконт Мортемар, він у родинних стосунках з Монморансі через Роганів [le vicomte de Mortemart, il est allié aux Montmorency par les Rohans], одна з кращих фамілій Франції. Це один з хороших емігрантів, з справжніх. І потім абат Моріо [l'abbé Morio]; ви знаєте цей глибокий розум? Він був прийнятий государем. Ви знаєте?

— А! Я дуже радий буду, — сказав князь. — Скажіть, — додав він, ніби щойно згадавши щось і особливо-недбало, тоді як те, про що він запитував, було основною ціллю його відвідин, — правда, що удовуюча імператриця . [l'impératrice-mère] бажає призначення барона Функе першим секретарем до Відня? Барон цей нікчемна істота, як здається [C'est un pauvre sire, se baron, à se qu'il paraît.] — Князь Василь хотів улаштувати сина на це місце, яке через імператрицю Марію Теодорівну намагалися доставити барону.

Ганна Павлівна майже заплющила очі на знак того, що ні вона, ні хто інший не можуть судити про те, що завгодно або подобається імператриці.

— Барон Функе рекомендований імператриці-матері її сестрою [Monsieur le baron de Funke a été recommandé à l'impératrice-mère par sa soeur,], — тільки і сказала вона ревним, сухим тоном. У той час як Ганна Павлівна назвала імператрицю, обличчя її раптом представило глибоке і щире вираження відданості і поваги, поєднане з сумом, що з нею було кожний раз, коли вона в розмові згадувала про свою високу покровительку. Вона сказала, що її величність зволила виявити до барона Функе багато поваги [beaucoup d'estime], і знову погляд її оповився смутком.

Князь байдуже замовк, Ганна Павлівна, з властивою їй придворною і жіночою спритністю і швидкістю такту, захотіла і дати щигля князю за те, що він насмілювався так відгукнутися про особу, рекомендовану імператриці, і в той же час втішити його.

— До речі, про ваше сімейство — сказала вона, — чи знаєте, що ваша дочка, з тих пір як виїжджає, становить насолоду всього товариства. Її знаходять прекрасною, як день [Mais à propos de votre famille, fait les délices de tout le monde. On la trouve belle, comme le jour.]

Князь приклонився в знак поваги і вдячності.

— Я часто думаю, — продовжувала Ганна Павлівна після хвилинного мовчання, присуваючись до князя і ласкаво посміхаючись йому, як ніби вказавши цим, що політичні та світські розмови закінчені і тепер починається задушевна, — я часто думаю, як іноді несправедливо розподіляється щастя життя. За що вам дала доля таких двох славних дітей (виключаючи Анатолія, вашого наймолодшого, я його не люблю, — вставила вона безапеляційно, трохи підіймаючи брови), — таких чарівних дітей? А ви, справді, менш всіх цінуєте їх і тому їх не вартуєте.

І вона посміхнулася своєю палкою посмішкою.

— Що робити! Лафатер сказав би, що у мене немає шишки батьківської любові [*Que voulez-vous? Lafater aurait dit que je n'ai pas la bosse de la paternité*], — сказав князь.

— Перестаньте жартувати. Я хотіла серйозно поговорити з вами. Знаєте, я незадоволена вашим меншим сином. Між нами кажучи (лице її прийняло скорбний вираз), про нього говорили у її величності і жаліють вас ...

Князь не відповідав, але вона мовчки, значуще дивлячись на нього, чекала відповіді. Князь Василь поморщився.

— Що ж мені робити? — сказав він нарешті. — Ви знаєте, я зробив для їх виховання все, що може батько, і обидва вийшли дурні [*des imbéciles*]. Іполит, принаймні, покійний дурень, а Анатоль — неспокійний. Ось одна відмінність, — сказав він, посміхаючись більш неприродне і натхненно, ніж звичайно, і при цьому особливо різко виявляючи в сформованих біля його рота зморшках щось несподівано-грубе і неприємне.

— І навіщо народяться діти у таких людей, як ви? Якщо б ви не були батько, я б ні в чому не могла дорікнути вас, — сказала Ганна Павлівна, задумливо піднімаючи очі.

— Я ваш [*Je suis votre*] вірний раб, і вам одній можу зізнатися [*et à vous seule je puis l'avouer*]. Мої діти — це тягар мого існування [*sont les entraves de mon existence*]. Це мій хрест. Я так собі пояснюю.

— Що робити?.. [*Que voulez-vous?..*] — Він помовчав, висловлюючи жестом свою покірність жорстокій долі.

Ганна Павлівна задумалась.

— Ви ніколи не помишляли про те, щоб одружити вашого блудного сина Анатолія. Кажуть, — висловила вона, — що старі дівичі мають манію женити [*ont la manie des mariages*]. Я ще не відчуваю за собою цю слабкість, але у мене є одна дівчина [*petite personne*], яка дуже нещаслива з батьком, наша родичка, княжна [*une parente à nous, une princesse*] Болконська. — Князь Василь не відповідав, хоча з властивою світським людям швидкістю міркування і пам'яттю рухом голови показав, що він прийняв до роздумів цю відомість.

— Ні, ви знаєте, що цей Анатоль мені вартує сорок тисяч в рік, — сказав він, мабуть не в силах утримувати сумний хід своїх думок. Він помовчав.

— Що буде через п'ять років, якщо це піде так? Ось вигода бути батьком [*Voilà l'avantage d'être père*]. — Вона маєтна, ваша княжна?

— Батько дуже багатий і скнарий. Він живе в селі. Знаєте, це відомий князь Болконський, відставлений ще при покійному імператорові і прозваний прусським королем. Він дуже розумна людина, але з дивацтвами і важкий. Бідолаха нещаслива, як каміння [*La pauvre petite est malheureuse, comme les pierres*]. У неї брат, ось що недавно одружився на Lise Мейн, ад'ютант Кутузова. Він буде нині у мене.

— Послухайте, мила Анеет [*— Ecoutez, chère Annette*], — сказав князь, взявши раптом свою співрозмовницю за руку і пригинаючи її чомусь донизу. — Влаштуйте мені цю справу, і я назавжди ваш [*— Arrangez--moi cette affaire et je suis votre*] найвірніший раб (як мій староста мені пише [*rap--comme mon староста m'écrit des*] донесення: по-кой-ер-п). Вона хорошої фамілії і грошовита. Все, що мені треба.

І він з тими вільними і фамільярними граціозними рухами, які його відрізняли, взяв за руку фрейліну, поцілував її і, поцілувавши, помахав фрейлінською рукою, розвалившись на кріслі і дивлячись в сторону.

— Стривайте [*— Attendez*], — сказала Ганна Павлівна, міркуючи. — Я нині ж проговорю з Лізі (дружиною Болконського [*la femme du jeune*]). І, може бути, це залагодиться. Я в вашому сімействі почну навчатися ремеслу старої дівиці [*Ce sera dans votre famille, que je ferai mon apprentissage de vieille fille*].

II

Вітальня Ганни Павлівни почала поволі наповнюватися. Приїхала вища знать Петербурга, люди самі різnorідні по віковим групам та характерам, але однакові по суспільному стану, в якому всі жили; приїхала дочка князя Василя, красуня Елен, що заїхала за батьком, щоб з ним разом вирушити на свято посланника. Вона була в шифрі і бальній сукні. Приїхала і відома, як сама чарівна жінка у Петербурзі [*la femme la plus séduisante de Pétersbourg*], молода, маленька княгиня Болконська, яка минулу зиму вийшла заміж і тепер не виїжджала у великий світ через свою вагітність, але провідувала ще невеликі вечори. Завітав князь Іполит, син князя Василя, з Мортемаром, якого він представив; приїхав і абат Моріо і багато інших.

— Ви не бачили ще, — або: — ви не знайомі з моєю тітонькою? [*ma tante*] — говорила Ганна Павлівна гостям, що приїжджали і вельми серйозно підводила їх до маленької бабусі у високих бантах, що впливала з іншої кімнати, як скоро стали доїжджати гості, називала їх по імені, повагом переводячи очі з гостя на *ma tante*, і потім віддалялася.

Всі гості здійснювали обряд привітання нікому не відомої, анікому не цікавої і не потрібної тітоньки. Ганна Павлівна з ревною, урочистою участю стежила за їх вітаннями, мовчазливо схвалюючи їх. *Ma tante* кожному говорила в одних і тих же виразах про його здоров'я, про своє здоров'я і про здоров'я її величності, яке нині було, дякувати Богу, краще. Всі підходили, з пристойності не виказавши поспішності, з почуттям полегшення від завершеного важкого обов'язку, відходили від бабусі, щоб уже весь вечір жодного разу не підійти до неї.

Молода княгиня Болконська приїхала з роботою в шитій золотом оксамитовій торбці. Її гарненька, з ледь помітними зчорнілими вусиками верхня губка була куцувата по

зубах, але тим миліше вона була відкрита і тим ще симпатичніше витягувалася іноді і опускалася на нижню. Як це буває у цілком привабливих жінок, недолік її — короткість губи і напіввідкритий рот — здавалися її особливою, осібною красою. Всім було потішно позирати на цю повну здоров'я і жвавості гарненьку майбутню матір, яка так легко переносила своє становище. Старим і нудьгуючим, понурим молодим людям ввижалося, що вони самі робляться схожі на неї, побувши і поговоривши декілька часу з нею. Хто говорив з нею і зрів при кожному слові її ясну посмішечку і блискучі білі зуби, які виднілися безперестанку, той думав, що він нині особливо люб'язний. І це думав кожен.

Маленька княгиня, перевалюючись, дрібненькими проворними кроками обійшла стіл з робочою сумочкою на руці і, безжурно опрацюючи сукню, сіла на диван, близько срібного самовара, як ніби все, що б вона не робила, було розвагою [partie de plaisir] для неї і для всіх її оточуючих.

— Я захопила роботу [J'ai apporté mon ouvrage], — пролепетала вона, розкриваючи свій ридикюль і адресуючись до всіх разом. — Стережіться Ганно, не зіграйте зі мною злий жарт, [Annette, ne me jouez pas un mauvais tour,] — звернулася вона до господині. — ви мені писали, що у вас зовсім маленький вечір. Бачите, як я укутана [—Vous m'avez écrit, que c'était une toute petite soirée; voyez comme je suis attifée].

І вона розвела руками, щоб показати своє, в мереживах, сіреньке витончене плаття, трохи нижче грудей підперезане широкою тасьмою.

— Будьте певні, Лізо, ви все-таки будете краще за всіх [— Soyez tranquille, Lise, vous serez toujours la plus Jolie], — відповідала Ганна Павлівна.

— Ви знаєте, мій чоловік залишає мене [— Vous savez, mon mari m'abandonne,] — продовжувала вона тим самим тоном, адресуючись до генерала, — йде на смерть. Скажіть, навіщо ця бридка війна [—il va se faire tuer. Dites moi, pourquoi cette vilaine guerre], — мовила вона князю Василю і, не чекаючи відповіді, звернулася до дочки князя Василя, до чарівної Елен.

— Що за мила особа, ця маленька княгиня! [— Quelle délicieuse personne, que cette petite princesse!] — сказав князь Василь тихо Ганні Павлівні.

Невдовзі після маленької княгині увійшов масивний, гладкий молодий чоловік з стриженою головою, в окулярах, світлих панталонах за тодішньою модою, з високим жабо і в коричневому фракі. Цей товстий молодий чоловік був незаконний син уславленого екатеринського вельможі, графа Безухова, який вмирав зараз в Москві. Він ніде не служив ще, тільки що приїхав з-за кордону, де він виховувався, і був перший раз у вищому світі. Ганна Павлівна вітала його поклоном, що відносився до людей найнижчої ієрархії в її салоні. Але, незважаючи на це нижче за своїм сортом вітання, побачивши, що увійшов П'єр, Ганна Павлівна різко змінилась, на її лиці відбилися занепокоєння і страх, схожі на те, що виражається, коли побачать щось надто велике і невластиве місцю. Хоча дійсно П'єр був дещо більше інших чоловіків в вітальні, але цей страх міг відноситись тільки до того розумного і разом боязкого, кмітливого і природного погляду, що відрізняв його від всіх в цій кімнаті.

— Дуже мило з вашого боку, мсьє П'єр, що ви заїхали відвідати бідну хвору [— *C'est bien aimable à vous, monsieur Pierre, d'être venu voir, une pauvre malade*] , — сказала йому Ганна Павлівна, сполохано переглядаючись з тітонькою, до якої вона підводила його. П'єр побурлив щось незрозуміле і продовжував шукати когось очима. Він радісно, безтурботно посміхнувся, кланяючись маленькій княгині, як близький знайомий, і підійшов до тітоньки. Острах Ганни Павлівни був не марний, тому що П'єр, не дослухавши мови тітоньки про здоров'я її величності, відійшов від неї. Ганна Павлівна злякано зупинила його словами:

— Ви не знаєте абата Моріо? Він дуже цікава людина ... — сказала вона.

— Так, я чув про його план вічного миру, і це дуже інтересно, але навряд чи можливо ...

— Ви думаєте? .. — промовила Ганна Павлівна, щоб сказати що-небудь і знову повернутися до своїх занять господині будинку, але П'єр зробив зворотну нечемність. Раніше він, не дослухавши слів співбесідниці, ретирувався; тепер він зупинив своєю балачкою співрозмовницю, якій потрібно було від нього піти. Він, нагнувши голову і розставивши великі ноги, став доводити Ганні Павлівні, чому він вважав, що план абата був химерою.

— Ми після обсудимо, — сказала Ганна Павлівна, посміхаючись.

І, відбувшись від молодой людини, що не вміє жити, вона повернулася до своїх занять господині дому і продовжувала вслухатися і придивлятися, готова подати допомогу на той пункт, де слабшала бесіда. Як господар прядильної майстерні, посадивши працівників по місцях, походжає по підприємству, помічаючи нерухомість або незвичний, рипучий, надміру гучний звук веретена, поспішно йде, стримує або пускає його в належний хід, — так і Ганна Павлівна, походжаючи по своїй вітальні, підходила до гуртка, де замовчали або занадто багато говорять, і одним словом або переміщенням знову заводила рівномірну, пристойну розмовну машину. Але серед цих турбот все видно було в ній винятковий страх за П'єра. Вона дбайливо позирала на нього в той час, як він підійшов послухати те, що говорилося близько Мортемара, і відійшов до іншого гуртка, де промовляв абат. Для П'єра, вихованого за кордоном, цей вечір Ганни Павлівни був перший, який він бачив у Росії. Він знав, що тут зібрана вся інтелігенція Петербурга, і у нього, як у дитини в крамниці іграшок, розбігалися очі. Він все побоювався пропустити розумні діалоги, які він може почути. Дивлячись на впевнені й витончені вирази обличь, зібраних тут, він все чекав чогось особливо розумного. Нарешті він підійшов до Моріо. Розмова здалася йому цікавою, і він затримався, ждучи нагоди висловити свої думки, як це люблять молоді люди.

III

Вечір Ганни Павлівни був пущений. Веретена з різних сторін рівномірно і не затихаючі шуміли. Крім *ma tante*, біля якої сиділа тільки одна літня дама з оплаканим, худим обличчям, дещо чужа в цьому блискучому товаристві, компанія розбилося на три гуртки. В одному, більш чоловічому, центром був абат; в іншому, молодому, — красуня княжна Елен, дочка князя Василя, і гарненька, рум'яна, але надто повна як на свою

юність, маленька княгиня Болконська. У третьому — Мортемар і Ганна Павлівна.

Віконт був миловидний, з м'якими рисами і прийомами, молодий чоловік, який, очевидно, вважав себе знаменитістю, але, по вихованості, скромно надавав користуватися собою тому товариству, в якому він знаходився. Ганна Павлівна, очевидно, пригощала ним своїх гостей. Як хороший метрдотель подає як щось надприродне-прекрасне той шматок яловичини, який їсти не заманеться, якщо побачити його в брудній кухні, так у нинішній вечір Ганна Павлівна сервірувала своїм гостям спочатку віконта, потім абата, як щось неземне-витончене. У гуртку Мортемара заговорили одразу про вбивство герцога Енгієнського. Віконт сказав, що герцог Енгієнській загинув від своєї шляхетності і що були своєрідні причини озлоблення Бонапарта.

— Ах, так! Розкажіть нам це, віконт [— Ah! voyons. Conte-nous cela, vicomte,]— сказала Ганна Павлівна, з радістю відчуваючи, як чимось, що нагадує Людовика XV [à la Louis XV], відгукувалася ця фраза.

Віконт вклонився на знак покори і гречно посміхнувся. Ганна Павлівна зробила коло круг віконта і запросила всіх слухати його розповідь.

— Віконт був особисто знайомий з герцогом [— Le vicomte a été personnellement connu de monseigneur], — шепнула Ганна Павлівна одному. — Віконт дивовижний майстер розповідати [— Le vicomte est un parfait conteur], — промовила вона іншому. — Як зараз видно людину доброго виховання [— Comme on voit l'homme de la bonne compagnie], — сказала вона третьому; і віконт був поданий товариству в самому витонченому і вигідному для нього світлі, як ростбіф на гарячому блюді, посипаний зеленню.

Віконт хотів уже почати свою розповідь і тонко посміхнувся.

— Переходьте сюди, мила Елен [chère Hélène], — сказала Ганна Павлівна красуні княжні, яка сиділа віддалік, складаючи центр іншого гуртка. Княжна Елен посміхалася; вона піднялася з тією ж незмінною посмішкою цілком гарної жінки, з якою вона увійшла до вітальні. Злегка шумуючи своєю білою бальною робою, прибраною плющем і мохом, і виблискуючи білизна плечей, глянцем волосся і діамантів, вона пройшла між чоловіками, які розступилися і прямо, не дивлячись ні на кого, але всім посміхаючись і як би люб'язно надаючи кожному право милуватися красою свого стану, повних плечей, дуже відкритих, за тодішньою модою, грудей і спини, і як ніби вносячи з собою блиск балу, підійшла до Ганни Павлівни. Елен була така гарна, що не тільки не було в ній помітно й тіні кокетства, але, навпаки, їй начебто соромно було за свою безперечну і понадміру сильно і переможно діючу красу. Вона ніби хотіла і не могла применшити дію своєї краси.

— Що за красуня! [— Quelle belle personnel] — говорив кожен, хто її бачив. Наче вражений чимось надзвичайним, віконт знизав плечами і опустив очі в той час, як вона осідала перед ним і освітлювала і його все тою ж незмінною посмішкою.

— Пані, я здається, боюся за своє вміння перед такою публікою [— Madame, je grains pour mes moyens devant un pareil auditoire], — сказав він, нахилиючи з усмішкою

голову.

Княжна, опершись своєю відкритою повною рукою на столик, не знайшла за потрібне що-небудь сказати. Вона, посміхаючись, чекала. Весь час розповіді вона сиділа прямо, поглядаючи іноді то на свою повну чудесну руку, що легко лежала на столі, то на ще більш красиві груди, на яких вона підправляла діамантове намисто; оправляла декілька разів складки свого плаття і, коли розповідь справляла враження, озиралася на Ганну Павлівну і негайно ж приймала той самий вираз, який був на обличчі фрейліни, і потім знову заспокоювалась в сяючій посмішці. Слідом за Елен перейшла і маленька княгиня від чайного стола.

— Зачекайте, я візьму мою роботу [— Attendez—moi, je vais prendre mon ouvrage]— промовила вона. Що ж ви? Про що ви думаєте? [—Voyons, à quoi pensez—vous?] — звернулася вона до князя Іполита. Принесіть мій ридикюль [— Apportez—moi mon ridicule].

Княгиня, посміхаючись і говорячи зо всіма, раптом здійснила перестановку і, сівши, весело причепурилась.

— Тепер мені добре, — примовляла вона і, попросивши починати, взялася до роботи.

Князь Іполит переніс їй ридикюль, перейшов за нею і, близько підсунувши до неї крісло, сів біля неї.

Милий Іполит [Le charmant Hippolyte] вражав своєю надзвичайною схожістю з сестрою-красунею і ще більш тим, що, незважаючи на схожість, він був вражаюче дурний собою. Штрихи його обличчя були ті ж, як і у сестри, але у тій все висвітлювалося життєствердною, самовдоволеною, молодю, незмінною посмішкою і надзвичайною, античною красою тіла; у брата, навпаки, те ж лице було отуманено ідіотизмом і незмінно виражало самовпевнену гидливість, а тіло було худорляве і слабе. Очі, ніс, рот — все стискалося як ніби в одну невизначену і нуднувату гримасу, а руки і ноги завжди брали неприродне положення.

— Це не історія про привидів? [— Ce n'est pas une histoire de revenants?] — спитав він, сівши біля княгині і квапливо притуливши до очей свій лорнет, як ніби без цього інструменту він не міг почати говорити.

— Зовсім ні [— Mais non, mon cher], — знизуючи плечами, сказав здивований оповідач.

— Справа в тому, що я терпіти не можу історій про привиди [— C'est que je déteste les histoires de revenant,] — сказав князь Іполит таким тоном, що видно було, — він сказав ці слова, а потім вже уторопав, що вони означали.

Через самовпевненість, з якою він говорив, ніхто не міг зрозуміти, чи дуже розумно або дуже нерозумно те, що він сказав. Він був в темно-зеленому фрак, в панталонах кольору тіла переляканої німфи [cuisse de nymphe effrayée], як він сам говорив, в панчохах і черевиках.

Віконт розповів дуже симпатичний анекдот, що ходив тоді про те, що герцог Енгієнський таємно їздив до Парижа для побачення з актрисою Жорж [m-lle George] і

що там він стрінувся з Бонапарте, який теж послуговувався милостями знаменитої актриси, і що там, зустрівшись з герцогом, Наполеон випадково впав в ту безтямність, якою він страждає, і перебував у волі герцога, чим герцог не скористався, але що Бонапарте згодом за оцю великодушність і відплатив смертю герцогу.

Розповідь була дуже милою і цікавою, особливо в тому місці, де суперники раптом розпізнають один одного, і дами, здавалося, були схвильовані.

— Чудово [Charmant], — сказала Ганна Павлівна, озираючись запитально на маленьку княгиню.

— Чудово [Charmant], — прошепотіла маленька княгиня, встромляючи голку в роботу, як ніби в знак того, що інтересність і принадність розповіді заважають їй продовжувати роботу.

Віконт оцінив цю безмовну похвалу і, вдячно усміхнувшись, став продовжувати; але в цей час Ганна Павлівна, яка все поглядала на страшного для неї молодого чоловіка, помітила, що він щось занадто гаряче і гучно говорить з абатом, і поспішила на допомогу до небезпечного місця. Дійсно, П'єру вдалося зав'язати з абатом розмову про політичну рівновагу і абат, мабуть, зацікавлений простодушним запалом молодії людини, розвивав перед ним свою улюблену ідею. Обидва надто жваво і невимушено слухали і говорили, і саме це не приглянулося Ганні Павлівні.

— Засіб — європейська рівновага і народне право [droit des gens], — говорив абат. — Достатньо одній могутній державі, як Росія, прославленій за варварство, стати безкорисливо на чолі союзу, що має на меті рівновагу Європи, — і вона врятує світ!

— Як же ви відшукаєте таку рівновагу? — почав було П'єр; але в цей час підійшла Ганна Павлівна і, суворо зирнувши на П'єра, запитала італійця про те, як він переносить тутешній клімат. Лице італійця раптом змінилося і прийняло образливий удавано-солодкий вираз, який, мабуть, був звичний йому в розмові з жінками.

— Я так зачарований красою розуму і освіти товариства, особливо жіночого, в яке я мав щастя бути прийнятий, що не встиг ще подумати про клімат, — сказав він.

Не випускаючи вже з поля зору абата і П'єра, Ганна Павлівна для зручності спостереження приєднала їх до сукупного гуртка.

В цей час у вітальню увійшла нова особа. Нова особа це був молодий князь Андрій Болконський, чоловік маленькій княгині. Князь Болконський був невисокого зросту, дуже доладний молодий чоловік з рельєфними і сухими рисами. Все в його фігурі, починаючи від притомленого погляду нудьгуючої людини, до тихого розміреного кроку, підкреслювало саму різку протилежність з його маленькою жвавою дружиною. Йому, мабуть, всі бувші у вітальні не тільки були знайомі, але вже остогидлі йому так, що й дивитися на них і слухати їх йому було дуже нудно. З усіх же осіб, що приїлися йому, лице його гарненької дружини, здавалося, більше всіх йому набридло. З гримасою, яка нівечила його славне обличчя, він відвернувся від неї. Він поцілував руку Ганни Павлівни і, мружачись, оглянув все товариство.

— Ви збираєтеся на війну, князь? [— Vous vous enrôlez pour la guerre, mon prince?] — сказала Ганна Павлівна.

— Генералу Кутузову [Le général Koutouzoff,] — сказав Болконський, ударяючи на останньому складі zoff, як француз?— завгодно мене до себе в ад'ютанти [a bien voulu de moi pour aide-de-camp...]

— А Ліза, ваша дружина? [Et Lise, votre femme?]

— Вона поїде в село.

— Як вам не гріх позбавляти нас вашої чарівної дружини?

— André, — сказала його дружина, обзиваючись до чоловіка тим же кокетливим тоном, яким вона зверталася і до сторонніх, — яку історію нам розповів віконт про m-lle Жорж і Бонапарта!

Князь Андрій примружився і відвернувся. П'єр, який з часу входу князя Андрія у вітальню не спускав з нього радісних, доброзичливих очей, підійшов до нього і взяв його за руку. Князь Андрій, не озираючись, зморщив обличчя в гримасу, яка виражала досаду на того, хто чіпає його за руку, але, побачивши усміхнене обличчя П'єра, посміхнувся несподівано-добрим і приємним усміхом.

— Ось як! .. І ти у великому світі! — сказав він П'єру.

— Я знав, що ви будете, — відповідав П'єр. — Я приїду до вас вечеряти, — додав він тихо, щоб не заважати віконту, який продовжував свою розповідь. — Можна?

— Ні, не можна, — сказав князь Андрій, сміючись, потиском руки даючи знати П'єру, що цього не потрібно питати. Він щось хотів сказати ще, але в цей час піднявся князь Василь з дочкою, і чоловіки встали, щоб дати їм дорогу.

— Ви мене вибачте, мій милий віконт, — сказав князь Василь французу, ласкаво притягаючи його за рукав вниз до стільця, щоб він не вставав. — Це нещасне свято у посланника позбавляє мене задоволення і перериває вас. Дуже мені сумно zostавляти ваш чудовий вечір, — сказав він Ганні Павлівні.

Дочка його, княжна Елен, злегка притримавши складки сукні, пішла між стільці, і посмішка сяяла ще світліше на її прекрасному обличчі. П'єр дивився майже наполоханими, захопленими очима на цю красуню, коли вона проходила повз його.

— Дуже хороша, — сказав князь Андрій.

— Дуже, — згодився П'єр. Проходячи повз, князь Василь схопив П'єра за руку і звернувся до Ганни Павлівні.

— Просвітїть мені цього ведмеда, — сказав він. — Ось він місяць живе у мене, і в перший раз я його бачу в світі. Ніщо так не потрібно молодій людині, як товариство розумних жінок.

ІУ

Ганна Павлівна посміхнулася і обіцяла зайнятися П'єром, який, вона знала, був рідня по батькові князя Василя. Літня пані, що сиділа перш з ma tante, квапливо встала й наздогнала князя Василя у прихожій. З лиця її зникла вся недавня удаваність інтересу. Добре, виплакane лице її виражало тільки занепокоєння і страх.

— Що ж ви мені скажете, князь, про мого Бориса? — сказала вона, наздоганяючи його в прихожій. (Вона вимовляла ім'я Борис з особливим наголосом на о). — Я не можу zostаватися довше в Петербурзі. Скажіть, які звістки я можу привезти моему

бідному хлопчикові?

Незважаючи на те, що князь Василь знехотя і майже нечемно слухав немолоду пані і навіть виказував нетерпіння, вона ласкаво і зворушливо посміхалася йому і, щоб він не пішов, взяла його за руку.

— Що вам варто сказати слово государю, і він прямо буде переведений в гвардію, — просила вона.

— Повірите, що я зроблю все, що можу, княгиня, — відказав князь Василь, — але мені важко просити государя; я б радив вам звернутися до Румянцева, через князя Голіцина: це було б розумніше.

Літня пані носила ім'я княгині Друбецької, однієї з кращих фамілій Росії, але вона була бідна, давно вийшла з вищого світу і втратила колишні зв'язки. Вона приїхала тепер, щоб виклопотати призначення в гвардію своєму єдиному синові. Тільки для того, щоб побачити князя Василя, вона назвалася і приїхала на вечір до Ганні Павлівні, тільки для того вона слухала історію віконта. Вона злякалася слів князя Василя; колись гарне обличчя її виказало озлоблення, але це тривало лише хвилину. Вона знову посміхнулася і міцніше схопилася за руку князя Василя.

— Послухайте, князю, — сказала вона, — я зроду не просила вас, довіку не буду просити, ніколи не нагадувала вам про дружбу мого батька до вас. Але тепер, я Богом закликаю вас, зробіть це для мого сина, і я буду вважати вас благодійником, — поспіхом додала вона. — Ні, ви не гнівайтесь, а обіцяйте мені. Я просила Голіцина, він відмовив. Будьте тим добрим, яким ви бували раніше [Soyez le bon enfant que vous avez été], — говорила вона, намагаючись посміхатися, тоді як в її очах стояли сльози.

— Папа, ми не встигнемо, — сказала, повертаючи свою прегарну голову на античних плечах, княжна Елен, що чекала біля дверей.

Але вплив у вищому світі є капітал, який треба берегти, щоб він не зник. Князь Василь знав це, і, раз зрозумівши, що якщо б він став просити за всіх, хто його просить, то незабаром йому не можна було б просити за себе, він рідке вживав свій вплив. У справі княгині Друбецької він відчув, проте, після її нового благання, щось на зразок докору совісті. Вона нагадала йому правду: першими кроками своїми в службі він був зобов'язаний її батькові. Крім того, він бачив по її прийомам, що вона одна з тих жінок, особливо матерів, які, одного разу взявши собі що-небудь в голову, не відстануть до тих пір, поки не виконають їх бажання, а в іншому випадку готові на щоденні, щохвилинні приставання і навіть на сцени. Це останнє міркування похитнуло його.

— Chère Ганно Михайлівно, — сказав він з своєю повсякчасною фамільярністю і нудьгою в голосі. — Для мене майже неможливо зробити те, що ви хочете; але щоб довести вам, як я люблю вас і шаную пам'ять покійного батька вашого, я зроблю неможливе: син ваш буде переведений в гвардію, ось вам моя рука. Чи задоволені ви?

— Милий мій, ви благодійник! Я іншого і не чекала від вас; я знала, як ви добрі.

Він хотів піти.

— Стривайте, два слова. Але коли його переведуть в гвардію [Une fois passé aux gardes..] — вона зам'ялася. — Ви гарні у відносинах з Михайлом Іларіоновичем

Кутузовим, рекомендуйте йому Бориса в ад'ютанти. Тоді б я була спокійна, і тоді б вже ...

Князь Василь посміхнувся.

— Цього не обіцяю. Ви знаєте, як осаджують Кутузова з тих пір, як він призначений головнокомандувачем. Він мені сам говорив, що всі московські барини змовилися віддати йому всіх своїх дітей в ад'ютанти.

— Ні, обіцяйте, я не пущу вас, милий благодійник мій.

— Папа, — знову тим же тоном повторила красуня, — ми спізнаємось.

— Ну, до побачення [au revoir], прощайте, бачите ...

— Так завтра ви доповісте государю?

— Безпремінно, а Кутузову не обіцяю.

— Ні, обіцяйте, обіцяйте, Basile, — сказала вслід йому Ганна Михайлівна, з посмішкою молодії кокетки, яка колись, мабуть, була їй властива, а тепер так не йшла до її виснаженого лиця. Вона, мабуть, забула свої роки і пускала в хід, за звичкою, всі старовинні жіночі засоби. Але як тільки він вийшов, обличчя її знову прийняло той самий крижаний, вдаваний вираз, який був на ньому раніше. Вона повернулася до гуртка, в якому віконт продовжував розповідати, і удруге удала, що слухає, чекаючи часу коли можна виїхати, так як справу її було зроблено.

— Але як ви знаходите всю цю останню комедію коронації в Мілані? [du sacre de Milan?] — сказала Ганна Павлівна. — І нова комедія: народи Генуї і Лукки подають свої побажання пану Бонапарту. І пан Бонапарта сидить на троні і виконує бажання народів. О! це чудово! Ні, від цього можна збожеволіти. Подумаєш, що весь світ втратив голову [—Et la nouvelle comédie des peuples de Gênes et de Lucques, qui viennent présenter leurs vœux à M. Buonaparte. M. Buonaparte assis sur un trône, et exauçant les vœux des nations! Adorable! Non, mais c'est à en devenir folle! On dirait, que le monde entier a perdu la tête].

Князь Андрій посміхнувся, прямо дивлячись в обличчя Ганни Павлівни.

— "Бог мені дав корону. Горе тому, хто її зачепить " ["Dieu me la donne, gare à qui la touche"]. — сказав він (слова Бонапарта, сказані при покладанні корони). Кажуть, він був дуже гарний, вимовляючи ці слова "Dieu me la donne, gare à qui la touche" , — додав він і ще раз повторив ці слова по-італійськи: "Dio mi la dona, guai a chi la tocca ".

— Сподіваюся [J'espère enfin], що це була, нарешті, та крапля, яка переповнить стакан [que ça a été la goutte d'eau qui fera déborder le verre]. Суверени не можуть більше терпіти цю людину, яка загрожує всьому [Les souverains ne peuvent plus supporter cet homme, qui menace tout], — продовжувала Ганна Павлівна.

— Государі! Я не кажу про Росію [Les souverains? Je ne parle pas de la Russie], — сказав віконт чемно і безнадійно. Добродії! Але що вони зробили для Людовика XVI, для королеви, для Єлизавети? Нічого [Les souverains, madame! Qu'ont ils fait pour Louis XVII, pour la reine, pour madame Elisabeth? Rien]. — продовжував він, одухотворене. — І, повірте мені, вони понесуть покарання за свою зраду справі Бурбонів. Добродії! Вони шлють посланців, щоб привітати викрадача престолу [Et .croyez—moi, ils subissent la

punition pour leur trahison dis la cause des Bourbons. Les souverains? Ils envoient des ambassadeurs complimenter l'usurpateur].

І він, зневажливо зітхнувши, знову змінив положення. Князь Іполит, який довго приглядався в лорнет до віконта, раптом при цих словах повернувся всім тілом до маленької княгині і, попросивши у неї голку, став показувати їй, малюючи голкою на столі, герб Конде. Він пояснював їй цей герб з таким значущим виглядом, ніби княгиня просила його про це.

— Жезл з паш, обплетено блакитними пашами, — дім Конде [Bâton de gueules, engrêlé de gueules d'azur—maison Condé], — говорив він.

Княгиня, посміхаючись, слухала.

— Якщо ще рік Бонапарте залишиться на престолі Франції, — продовжував віконт розпочату розмову, з виглядом людини, що не слухає інших, але в справі, краще за всіх йому відомій, стежить тільки за ходом своїх думок, — то справи підуть занадто далеко. Інтригою, насильством, вигнанням, стратами суспільство, я маю на увазі добропорядне суспільство, французьке, назавжди буде знищене, і тоді ...

Він знизав плечами і розвів руками. П'єр хотів було сказати щось: розмова цікавила його, але Ганна Павлівна, яка стерегла його, перебила.

— Імператор Олександр, — сказала вона з сумом, супутнім завжди її промовам щодо імператорської фамілії, — оголосив, що він полишає на самих французів вибрати образ правління. І я думаю, немає сумніву, що вся нація, визволившись від узурпатора, кине́ться в руки законного короля, — сказала Ганна Павлівна, силкуючись бути люб'язною з емігрантом і роялістом.

— Це сумнівно, — сказав князь Андрій. — Пан віконт [Monsieur le vicomt] абсолютно слушно вважає, що справи зайшли вже надто далеко. Я думаю, що важко буде повернутися до старого.

— Скільки я чув, — червоніючи, знову вмішався в розмову П'єр, — майже все дворянство перейшло вже на сторону Бонапарта.

— Це говорять бонапартисти, — сказав віконт, не дивлячись на П'єра. — Тепер важко дізнатися громадську думку Франції.

— Це говорив Бонапарт [Bonaparte a dit], — сказав князь Андрій з усмішкою. (Видно було, що віконт йому не подобався і що він, хоча і не дивився на нього, проти нього звертав свої промови.) — "Я показав їм шлях слави: вони не хотіли; ["Je leur ai montré le chemin de la gloire]— сказав він після недовгого мовчання, знову повторюючи слова Наполеона, — я відкрив їм мої передні: вони кинулися натовпом ... " Не знаю, до якої міри мав він право так говорити. [ils n'en ont pas voulu; je leur ai ouvert mes antichambres, ils se sont précipités en foule... Je ne sais pas à quel point il a eu le droit de le dire]

— Ніякого [Aucun], — заперечив віконт. — Після вбивства герцога навіть самі упереджені люди перестали бачити в ньому героя. Якщо він і був героєм для деяких [même ça été un héros pour certaines gens], — сказав віконт, звертаючись до Ганни Павлівни, — то після убивства герцога одним мучеником стало більше на небесах і

одним героєм менше на землі [depuis l'assassinat du duc il y a un martyr de plus dans le ciel, un héros de moins sur la terre].

Не встигли ще Ганна Павлівна і інші посмішкою оцінити цих слів віконт, як П'єр знову увірвався в розмову, і Ганна Павлівна, хоча і передчувала, що він скаже щонебудь непристойне, вже не могла зупинити його.

— Страта герцога Єнгієнського, — сказав П'єр, — була державна необхідність; і я бачу саме велич душі в тому, що Наполеон не побоявся прийняти на себе одного відповідальність в цьому вчинку.

— Боже. Боже мій! [Dieu! mon dieu!] — страшним шепотом промовила Ганна Павлівна.

— Як, мосє П'єр, ви бачите у вбивстві велич душі? [Pierre, vous trouvez que l'assassinat est grandeur d'âme?] — сказала маленька княгиня, посміхаючись і підсовуючи до себе роботу.

- Ах! Ох! — сказали різні голоси.

— Чудово [Capital!] - англійською сказав князь Іполит і почав бити себе долонею по коліну. Віконт тільки знизав плечима.

П'єр тріумфально подивився понад окуляри на слухачів.

— Я тому так кажу, — продовжував він з відчайдушністю, — що Бурбони збігли від революції, надавши народ анархії; а один Наполеон зумів зрозуміти революцію, перемогти її, і тому для загального блага він не міг зупинитися перед життям одної людини.

— Чи не хочете перейти до того столу? — сказала Ганна Павлівна.

Але П'єр, не відповідаючи, продовжував свій виступ. — Ні, — говорив він, все більше і більше одухотворене, — Наполеон великий, тому що він став вище революції, придушив її зловживання, утримавши все хороше — і рівність громадян, і свободу слова та друку, — і тільки тому набув владу.

— Так, якщо б він, взявши владу, не користуючись нею для вбивства, віддав би її законному королю, — сказав віконт, — тоді б я назвав його великою людиною.

— Він би не міг цього зробити. Народ віддав йому владу тільки для того, щоб він позбавив його від Бурбонів, і тому, що народ бачив у ньому велику людину. Революція була грандіозною справою, — продовжував мсьє П'єр, виявляючи цим відчайдушним і визивним вставним реченням свою велику молодість і прагнення все скоріше висказати.

— Революція і царевбивство велика справа? .. Після цього ... та чи не хочете перейти до того столу? — повторила Ганна Павлівна.

— "Суспільний договір" [Contrat social] Руссо — з лагідною посмішкою сказав віконт.

— Я не кажу про царевбивство. Я говорю про ідеї.

— Так, ідеї грабежу, вбивства і царевбивства, — знову перебив іронічний голос.

— Це були крайності, зрозуміло, але не в них все значення, а значення в правах людини, в еманціпації від забобонів, в рівності громадян; і всі ці ідеї Наполеон утримав

у всій їх силі.

— Свобода і рівність, — презирливо сказав віконт, як ніби зважився, нарешті, серйозно довести цьому юнакові всю дурість його промов, — все гучні слова, які вже давно компрометувались. Хто ж не любить свободи і рівності? Ще Спаситель наш проповідував свободу і рівність. Хіба після революції люди стали щасливішими? Навпаки. Ми хотіли свободи, а Бонапарта знищив її.

Князь Андрій з посмішкою поглядав то на П'єра, то на віконта, то на господиню. В першу хвилину витівки П'єра Ганна Павлівна жажнулася, дарма що мала звичку до вищого світу; але коли вона побачила, що, незважаючи на виголошені П'єром святотатські промови, віконт не виходив з себе, і коли вона переконалася, що зам'яти цих промов вже не можна, вона змоглась на силу і, приєднавшись до віконта, напала на оратора.

— Але, мій люб'язний мсьє П'єре [Mais, mon cher m-g Pierre], — сказала Ганна Павлівна, — як же ви пояснюєте велику людину, що могла стратити герцога, нарешті просто людину, без суду і без провини?

— Я б запитав, — сказав віконт, — як monsieur пояснює вісімнадцяте брюмера? Хіба це не обман? Це шулерство, зовсім не схоже на образ дій великої людини [C'est un escamotage" qui ne ressemble nullement à la manière d'agir d'un grand homme].

— А полонені в Африці, яких він убив? — сказала маленька княгиня. — Це жахливо! — І вона знизала плечами.

— Вискочка, що не кажіть [C'est un roturier, vous aurez beau dire], — сказав князь Іполит.

Мсьє П'єр не знав, кому відповідати, оглянув всіх і посміхнувся. Посмішка в нього була не така, як у інших людей, що зливається з непосмішкою. У нього, навпаки, коли приходила усмішка, то раптом, миттєво зникало серйозне і навіть дещо похмуре обличчя і було інше — дитяче, добре, навіть дурнувате і як би те що просить вибачення.

Віконту, який бачив його в перший раз, стало ясно, що цей якобінець зовсім не такий страшний, як його слова. Всі замовчали.

— Як ви хочете, щоб він відповідав усім раптом? — сказав князь Андрій. — До того ж треба у вчинках державної людини розрізняти вчинки приватної особи, полководця або імператора. Мені так здається.

— Так, так, розуміється, — підхопив П'єр, зраділий виступившою йому підмогою.

— Не можна не визнати, — продовжував князь Андрій, — Наполеон як людина великий на Аркольському мосту, в госпіталі в Яффі, де він чумним подає руку, але ... але є інші вчинки, які важко виправдати.

Князь Андрій, явно бажаючи пом'якшити незручність промови П'єра, підвівся, збираючись їхати і подаючи знак дружині.

Раптом князь Іполит піднявся і, знаками рук зупиняючи всіх і просячи присісти, заговорив: — Ах, сьогодні мені розповіли чарівний московський анекдот; треба вас ним почастувати. Вибачте, віконт, я буду розповідати російською; інакше пропаде вся сіль анекдоту [Ah! aujourd'hui on m'a raconté une anecdote moscovite, charmante: il faut que

je vous en régle. Vous m'excusez, vicomte, il faut que je raconte en russe. Autrement on ne sentira pas le sel de l'histoire].

І князь Іполит почав говорити російською такою вимовою, якою говорять французи, котрі побули з рік в Росії. Всі призупинилися: так жваво, настійно вимагав князь Іполит уваги до своєї історії.

— В Moscou є одна бариня, une dame. І вона дуже скупю. Їй потрібно було мати два лакея [valets de pied] за карета. І дуже великий ростом. Це було її смаку. І вона мала дівчина [une femme de chambre], ще великий росту. Вона сказала ...

Тут князь Іполит задумався, мабуть, важко метикуючи.

— Вона сказала ... так, вона сказала: "Дівчина (à la femme de chambre), одягни ліврею і поїдемо зі мною, за карета, робити візит [faire des visites]".

Тут князь Іполит пирхнув і зареготав набагато раніше своїх слухачів, що справило невідгідне для оповідача враження. Однак багато, і серед них літня дама і Ганна Павлівна, посміхнулись.

— Вона поїхала. Раптом зробилася сильний вітер. Дівчина втратила капелюха, і довгі волосся розчесались ...

Тут він не міг уже більше триматися і став уривчасто сміятися і крізь цей сміх промовив:

— І весь світ дізнався ...

Тим анекдот і скінчився.

Хоча і незрозуміло було, для чого він його розповів і для чого його треба було розповісти неодмінно по-російськи, проте Ганна Павлівна і інші оцінили світську люб'язність князя Іполита, який так приємно закінчив неприємну і нелюб'язну витівку мсьє П'єра. Розмова після анекдоту розсипалася на дрібні, незначні пересуди.

V

Подякувавши Ганну Павлівну за її чарівний вечір [charmante soirée], гості стали розходитися.

П'єр був незграбний. Товстий, вище звичайного росту, широкий, з чималими червоними руками, він, як то кажуть, не вмів увійти в салон і ще менш умів з нього вийти, тобто перед виходом сказати дещо винятково приємне. Крім того, він був розсіяний. Встаючи, він замість свого капелюха захопив трикутного капелюха з генеральським плюмажем і тримав його, шарпаючи султан, до тих пір, поки генерал не зажадав повернути його. Але вся його неуважність і невміння увійти в салон і говорити в ньому викупувалися виразом добродушності, простоти і скромності. Ганна Павлівна повернулася до нього і, з християнською лагідністю виражаючи прощення за його витівку, кивнула йому і сказала:

— Сподіваюся побачити вас ще, але сподіваюся теж, що ви зміните свої думки, мій милий мсьє П'єр, — сказала вона.

Коли вона сказала йому це, він нічого не відповів, тільки нахилився і показав всім ще раз свою посмішку, яка нічого не говорила, хіба тільки ось що: "Міркування міркуваннями, а ви бачите, який я беззловбний і хороший хлопець". І всі, і Ганна

Павлівна мимоволі відчули це.

Князь Андрій вийшов в прихожу і, підставивши плечі лакею, що напинав йому плащ, незворушно прислухався до балачки своєї дружини з князем Іполитом, який вийшов теж в передню. Князь Іполит стояв біля гарненької вагітної княгині і наполегливо дивився прямо на неї в лорнет.

— Ідіть, Annette, ви простудитесь, — говорила маленька княгиня, прощаючись з Ганною Павлівною. — Так вирішено [C'est arrêté], — додала вона тихо.

Ганна Павлівна вже встигла переговорити з Лізою про сватання, яке вона замишляла між Анатолем і зовицею маленької княгині.

— Я сподіваюся на вас, милий друг, — сказала Ганна Павлівна теж тихо, — ви напишете до неї і скажете мені, як батько подивиться на справу. До побачення [comment le père envisagera la chose. Au revoir], — і вона пішла з передньої.

Князь Іполит підійшов до маленької княгині і, близько схиляючи до неї своє обличчя, став напівпошепки щось казати їй.

Два лакея, один княгинин, інший його, чекаючи, коли вони закінчать говорити, стояли з шаллю і рединготом і слухали їх, незрозумілий їм, французький говір з такими лицями, як ніби вони тямили, про що йдеться, але не хотіли показувати цього. Княгиня, як завжди, говорила посміхаючись і слухала сміючись.

— Я дуже радий, що не поїхав до посланника, — говорив князь Іполит, — нудьга ... Прекрасний вечір. Чи не правда, прекрасний?

— Кажуть, що бал буде дуже хороший, — відказувала княгиня, підіймаючи губку з вусиками. — Всі красиві жінки вищого світу будуть там.

— Не всі, тому що вас там не буде; не всі, — сказав князь Іполит, весело сміючись, і, перейнявши шаль у лакея, навіть штовхнув його і став начіплювати її на княгиню. Від незручності або навмисне (ніхто б не міг розібрати цього) він довго не відпускав рук, коли шаль вже була надіта, і як ніби обіймав молоду жінку.

Вона граціозне, але все посміхаючись, відсторонилася, повернулася і глянула на чоловіка. У князя Андрія очі були закриті: таким він здавався втомленим і сонним.

— Ви готові? — запитав він дружину, обходячи її поглядом.

Князь Іполит квапливо одягнув свій редингот, який у нього, по-новому, був довший як до п'ят, і, плутаючись у ньому, побіг на ганок за княгинею, яку лакей підсаджував в карету.

— Княгиня, до побачення [Princesse, au revoir], — крикнув він, плутаючись мовою так само, як і ногами.

Княгиня, підбираючи сукню, сідала в темряві карети; чоловік її опрацьовував шаблю; князь Іполит, під приводом прислугування, заважав усім.

— Да-звольте, пане, — сухо-неприємно звернувся князь Андрій російською до князя Іполита, який заважав йому пройти.

— Я тебе чекаю, П'єре, — ласкаво і ніжно промовив той же голос князя Андрія.

Форејтор рушив, і карета загриміла колесами. Князь Іполит сміявся уривчасто, стоячи на ганку і ждучи віконта, якого він обіцяв підвезти до дому.

— Ну, мій дорогий, ваша маленька княгиня дуже мила [Eh bien, mon cher, votre petite princesse est très bien, très bien], — сказав віконт, усівшись в карету з Іполитом. Дуже мила [Mais très bien]. — Він поцілував кінчики своїх пальців. — І зовсім, зовсім французженка [Et tout-à-fait française].

Іполит, пирснувши, засміявся. .

— А чи знаєте, ви жахливі з вашим невинним виглядом [Et savez-vous que vous êtes terrible avec votre petit air innocent], — продовжував віконт. — Я шкодую бідного її чоловіка, цього офіцера, який корчить з себе можновладну особу [Je plains le pauvre mari, ce petit officier, qui se donne des airs de prince régnant].

Іполит пирхнув ще й крізь сміх промовив:

— А ви говорили, що російські жінки не варті французенок. Треба вміти [Et vous disiez, que les dames russes ne valaient pas les dames françaises. Il faut savoir s'y prendre].

П'єр, приїхавши вперед, як своя людина, пройшов до кабінету князя Андрія і негайно ж, за звичкою, ліг на диван, узяв з полиці першу-ліпшу книгу (це були Записки Цезаря) і взявся опершись, читати її з середини.

— Що ти зробив з mademoiselle Шерер? Вона тепер зовсім захворіє, — сказав князь Андрій, входячи в кабінет і потираючи маленькі білі ручки.

П'єр повернувся всім тілом, так що диван заскрипів, обернув жваве обличчя до князя Андрія, посміхнувся і махнув рукою.

— Ні, цей абат дуже цікавий, але тільки не так розуміє справу ... Як на мене, вічний мир можливий, але я не вмію, як це сказати ... Але тільки не політичною рівновагою.

Князь Андрій не цікавився, мабуть, цими абстрактними розмовами.

— Не можна, мій милий [mon cher], всюди все говорити, що тільки думаєш. Ну, що ж, ти зважився, нарешті, на що-небудь? Кавалергард ти будеш чи дипломат? — запитав князь Андрій після хвилинного мовчання.

П'єр сів на диван, підібгавши під себе ноги.

— Можете собі уявити, я все ще не знаю. Ні те, ні інше мені не подобається.

— Але ж треба на щось зважитися? Батько твій чекає.

П'єр з десятирічного віку був посланий з гувернером-абатом за кордон, де він побув до двадцятирічного віку. Коли він повернувся в Москву, батько відпустив абата і сказав молодій людині: "Тепер ти їдь до Петербурга, роздивися і вибирай. Я на все згоден. Ось тобі лист до князя Василя, і ось тобі гроші. Пиши про все, я тобі у всьому допомога ". П'єр вже три місяці вибирав кар'єру і нічого не робив. Про цей вибір і говорив йому князь Андрій. П'єр потер собі лоба.

— Але він масоном повинен бути, — сказав він, маючи на увазі абата, якого він бачив на вечорі.

— Все це маячня, — зупинив його знову князь Андрій, — поговоримо краще про справу. Був ти в кінній гвардії? ..

— Ні, не був, але ось що мені прийшло в голову, і я хотів вам сказати. Тепер війна проти Наполеона. Якщо б це була війна за свободу, я б зрозумів, я б перший вступив у військову службу; але допомагати Англії та Австрії проти найвеличнішої людини в світі

... це недобре.

Князь Андрій тільки знизав плечами на дитячі речі П'єра. Він зробив вигляд, що на такі дурниці не можна відповідати; але дійсно на цей наївне запитання важко було відповісти що-небудь інше, ніж те, що відповів князь Андрій.

— Якщо б всі воювали тільки за своїми переконаннями, війни б не було, — сказав він.

— Це і було б чудово, — сказав П'єр.

Князь Андрій посміхнувся.

— Дуже може бути, що це було б прекрасно, але цього ніколи не буде ...

— Ну, для чого ви йдете на війну? — запитав П'єр.

— Для чого? Я не знаю. Так треба. Крім того, я йду ... — Він зупинився. — Я йду тому, що це життя, яку я веду тут, це життя — не по мені!

VI

У сусідній кімнаті зашуміло жіноче плаття. Наче прокинувшись, князь Андрій стрепенувся, і обличчя його набрало той же вираз, який воно мало у вітальні Ганни Павлівни. П'єр спустив ноги з дивана. Увійшла княгиня. Вона була вже в іншому, домашньому, але настільки ж елегантному і свіжому платті. Князь Андрій встав, чемно посунувши їй крісло.

— Чому, я часто думаю, — заговорила вона, як завжди, французькою, поспіхом і клопітно усаджуючись в крісло, — чому Анет не вийшла заміж? Як ви всі дурні, *messieurs*, що на ній не одружилися. Ви мене вибачте, але ви нічого не розумієте в жінках. Який ви сперечальник, мсьє П'єре!

— Я і з чоловіком вашим все спорю; не розумію, навіщо він хоче йти на війну, — сказав П'єр, без будь-якого засоромлення (дуже звичайного в ставленні молодого чоловіка до молодої жінки) звертаючись до княгині.

Княгиня стрепенулася. Мабуть, слова П'єра дошкулили їй до живого.

— Ах, ось я те ж кажу! — сказала вона. — Я не уловлю, рішуче не розумію, чому чоловіки не можуть жити без війни? Чому ми, жінки, нічого не хочемо, нічого нам не потрібно? Ну, ось ви будьте суддею. Я йому все говорю: тут він ад'ютант у дядьки, саме блискуче становище. Всі його так знають, так цінують. Днями у Апраксіних я чула, як одна дама запитує: "Це відомий князь Андрій?" Чесне слово! ["*C'est ça le fameux prince André?*" *Ma parole d'honneur!*] — Вона засміялася. — Він так всюди прийнятий. Він дуже легко може бути і флігель-ад'ютантом. Ви знаєте, государ дуже милостиве говорив з ним. Ми з Анет бесідували і згодилися, що це дуже легко було б влаштувати. Як ви думаєте?

П'єр поглянув на князя Андрія і, підмітивши, що ця розмова не подобається його другу, нічого не відповідав.

— Коли ви йдете? — запитав він.

— Ах, не кажіть мені про цей від'їзд, не кажіть! Я не хочу про це чути [Ah! ne me parlez pas de ce départ, ne m'en parlez pas. Je ne veux pas en entendre parler], — заговорила княгиня таким капризно-грайливим тоном, яким вона цвенькала з Іполитом

у вітальні і який так, очевидно, не пасував до сімейного гуртка, де П'єр був як би учасником. — Сьогодні, коли я подумала, що треба порушити всі ці дорогі відносини ... І потім, ти знаєш, André? — Вона значуще кліпнула чоловікові. — Мені страшно! Страшно! [J'ai peur, j'ai peur!] — прошепотіла вона, здригаючись спиною.

Чоловік подивився на неї з таким виглядом, ніби він був здивований, примітивши, що хтось ще, крім його і П'єра, знаходився в кімнаті; проте з крижаною шанобливістю запитально обізвався до дружини:

— Чого ти боїшся, Ліза? Я не можу зрозуміти, — сказав він.

— Ось як всі чоловіки егоїсти; всі, всі егоїсти! Сам через свої забаганки, Бог знає навіщо, кидає мене, замикає в село саму одну.

— З батьком і сестрою, не забудь, — тихо сказав князь Андрій.

— Все одно одна, без моїх друзів ... І хоче, щоб я не боялася.

Тон її вже був буркотливий, губка піднялася, надаючи лицю не радісний, а звирячий, білячий вираз. Вона замовкла, ніби знаходячи непристойним говорити при П'єрі про свою вагітність, тоді як в цьому і полягала суть справи.

— Все-таки я не зрозумів, чого ти боїшся [de quoi vous avez peur], — повільно промовив князь Андрій, не зводячи очей з дружини.

Княгиня почервоніла і відчайдушно змахнула руками.

— Ні, Андрій, ти так змінився, так змінився ... [Non, André, je dis que vous avez tellement, tellement changé]

— Твій доктор велить тобі раніше лягати, — сказав князь Андрій. — Ти б йшла спати.

Княгиня нічого не мовила, і раптом коротка з вусиками губка затремтіла; князь Андрій, вставши і знизавши плечами, пройшовся по кімнаті.

П'єр здивовано і наївно дивився через окуляри то на нього, то на княгиню і заворушився, як ніби він теж хотів встати, але знову передумав.

— Що до того, що тут мсьє П'єр, — раптом сказала маленька княгиня, і гарненьке обличчя її раптом розпустилося в слізну гримасу. — Я тобі давно хотіла сказати, André: за що ти до мене так перемінився? Що я тобі зробила? Ти їдеш в армію, ти мене не жалієш. За що?

— Lise! — тільки прошипів князь Андрій; але в цьому слові були і прохання, і загроза, і, головне, запевнення в тому, що вона сама покається в своїх словах; але вона квапливо продовжувала:

— Ти поводишся зі мною, як з хворою або з дитиною. Я все бачу. Хіба ти такий був півроку тому?

— Lise, я прошу вас перестати, — процідив князь Андрій ще виразніше.

П'єр, який все більше і більше приходив в хвилювання під час цієї розмови, встав і підійшов до княгині. Він, здавалося, не міг переносити виду сліз і сам готовий був заплакати.

— Заспокойтеся, княгиня. Вам це так здається, тому що, я вас запевняю, я сам зазнав ... чому ... тому що ... Ні, вибачте, чужий тут зайвий ... Ні, заспокойтеся ...

Прощайте ...

Князь Андрій зупинив його за руку.

— Ні, постривай, П'єре. Княгиня так добра, що не захоче позбавити мене задоволення провести з тобою вечір.

— Ні, він тільки про себе думає, — промовила княгиня, вже не утримуючи сердитих сліз.

— Lise, — сказав сухо князь Андрій, піднімаючи тон на ту сходинку, яка показує, що терпіння виснажене.

Раптом сердитий білячий вираз красивого личка княгині змінився привабливим виразом страху, що збуджує співчуття; вона спідлоба глянула своїми прекрасними очима на чоловіка, і на обличчя її заявився той боязкий вираз визнання, який буває у собаки, що швидко, але слабо помахує опущеним хвостом.

— Боже мій, Боже мій! [Mon dieu, mon dieu!] — промовила княгиня і, підібравши одною рукою складку сукні, підійшла до чоловіка і поцілувала його в лоб.

— Прощай, [Bonsoir, Lise] — проказав князь Андрій, встаючи і г'речно, як у сторонньої, цілуючи руку.

Друзі мовчали. Ні той, ні інший не починав говорити. П'єр поглядав на князя Андрія, князь Андрій потирив собі лоба своєю маленькою ручкою.

— Підемо вечеряти, — сказав він, зітхнувши, встаючи і прямуючи до дверей.

Вони увійшли у витончено, заново, розкішно опоряджену їдальню. Все, від серветок до срібла, фаянсу і кришталю, носило на собі той особливий відбиток новизни, який буває в господарстві молодого подружжя. В середині вечері князь Андрій оперся ліктем і, як людина, яка давно має що-небудь на серці та раптом наважилася висловитися, з виразом нервового роздратування, в якому П'єр ніколи ще не бачив свого приятеля, почав промовляти:

— Ніколи, ніколи не одружуйся, мій друже; ось тобі моя порада, не бери жінку до тих пір, поки ти не скажеш собі, що ти зробив все, що міг, і до тих пір, поки ти не перестанеш любити ту жінку, яку ти вибрав, поки ти не побачиш її ясно, а то ти помилишся жорстоко і непоправно. Женись старим, нікуди не придатним ... А то пропаде все, що в тебе є хорошого і високого. Все витратиш на дрібниці. Так Так Так! Не дивися на мене з таким подивом. Якщо ти чекаєш від себе чого-небудь попереду, то на кожному кроці ти будеш відчувати, що для тебе все скінчено, все закрито, крім вітальні, де ти будеш стояти на одній дошці з придворним лакеєм і ідіотом ... Так що! ..

Він енергійно махнув рукою. П'єр зняв окуляри, від чого обличчя його змінилося, ще більш виказавши доброту, і здивовано дивився на друга.

— Моя дружина, — продовжував князь Андрій, — прекрасна жінка. Це одна з тих рідкісних жінок, з якою можна бути покійним за свою честь; але, Боже мій, чого б я не дав тепер, щоб не бути одруженим! Це я тобі одному і першому говорю, тому що я люблю тебе.

Князь Андрій, кажучи це, був ще менш схожий, ніж раніше, на того Болконського, який, розвалившись, сидів в кріслах Ганни Павлівни і крізь зуби, мружачись, говорив

французькі фрази. Його сухе обличчя все тремтіло нервовим поживавленням кожного мускула; очі, в яких перш здавався погашеним вогонь життя, тепер блищали променистим, яскравим блиском. Видно було, що чим безживним здавався він в звичайний час, тим енергійніше був він в хвилини роздратування.

— Ти не розумієш, чому я це говорю, — продовжував він. — Адже це ціла історія життя. Ти подекуєш, Бонапарте і його кар'єра, — промовив він, хоча П'єр і не говорив про Бонапарте. — Ти говориш, Бонапарте; але Бонапарт, коли він працював, крок за кроком йшов до своєї мети, він був вільний, у нього нічого не було, крім його цілі, — і він досяг її. Але зв'яжися себе з жінкою — і, як скутий колодник, втрачаєш будь-яку свободу. І все, що є в тобі з надій і сил, все тільки обтяжує і каяттям мучить тебе. Вітальні, плітки, бали, марнославство, нікчемність — ось зачароване коло, з якого я не можу вийти. Я тепер вирушаю на війну, на найбільшу війну, яка тільки бувала, а я нічого не знаю і нікуди не годжуся. Я хороший базіка [Je suis très aimable et très caustique], — продовжував князь Андрій, — і у Ганни Павлівни мене слухають. І це дурне товариство, без якого не може жити моя дружина, і ці жінки ... Якщо б ти тільки міг знати, що це таке ці порядні жінки [toutes les femmes distinguées] і взагалі жінки! Батько мій правий. Егоїзм, марнославство, тупоумство, нікчемність у всьому — ось жінки, коли вони показуються такими, які вони є. Подивися на них у вищому світі, здається, що щось є, а нічого, нічого, нічого! Так, не одружуйся, душа моя, не бери жінку, — скінчив князь Андрій.

— Мені смішно, — сказав П'єр, — що ви себе, себе вважаєте нездатним, своє життя — зіпсованим життям. У вас все, все попереду. І ви ...

Він не сказав, що ви, але вже тон його показував, як високо цінує він друга і як багато чекає від нього в майбутньому.

"Як він може це говорити!" — думав П'єр. П'єр вважав князя Андрія зразком всіх довершеностей саме від того, що князь Андрій надзвичайно з'єднував всі ті якості, яких не було у П'єра і які ближче всього можна виразити поняттям — сила волі. П'єр завжди дивувався здатності спокійного поведіння князя Андрія з усякого роду людьми, його незвичайної пам'яті, начитаності (він все читав, все знав, про все мав поняття) і найбільше його здатності працювати і вчитися. Якщо часто П'єра вражала у Андрії відсутність здатності мрійливого філософствування (до чого особливо був схильний П'єр), то і в цьому він бачив не недолік, а силу.

У найкращих, дружніх і простих відносинах лестощі або похвала необхідні, як мастило необхідне для коліс, щоб вони їхали.

— Я кінчена людина [Je suis un homme fini], — завершив князь Андрій. — Що про мене говорити? Давай гомоніти про тебе, — сказав він, помовчавши і посміхнувшись своїм втішним думкам. Посмішка ця в ту ж мить відбилася на обличчі П'єра.

— А про мене що говорити? — мовив П'єр, розпускаючи свій рот в безтурботну, веселу посмішку. — Що я таке? Байстрюк [Je suis un bâtard!] — І він раптом багряно почервонів. Видно було, що він зробив велике зусилля, щоб вимовити це. Без імені, без стану ... [Sans nom, sans fortune...] — І що ж, справді ... — Але він не сказав, що справді.

— Я вільний поки, і мені добре. Я тільки ніяк не знаю, що мені почати. Я хотів серйозно порадитися з вами.

Князь Андрій добрими очима дивився на нього. Але в погляді його, дружньому, ласкавому, все-таки виражалося усвідомлення своєї вищості.

— Ти мені дорогий, особливо тому, що ти одна жива людина серед всього нашого вищого світу. Тобі добре. Вибери, що хочеш; Це все одно. Ти всюди будеш хороший, але одне: перестань ти їздити до цих Курагіних, вести це життя. Так це не йде тобі: всі ці гулянки, і гусарство, і все ...

— Що робити, жінки, мій друг, [Que voulez-vous, mon che] — сказав П'єр, знизуючи плечами, жінки! [les femmes, mon cher, les femmes!]

— Не уловлюю, — відказав Андрій. — Порядні жінки, це інша справа; але жінки Курагіна, жінки і вино [les femmes et le vin] Курагіна, не розумію!

П'єр жив у князя Василя Курагіна і брав участь в розгульному житті його сина Анатолія, того самого, якого для виправлення збиралися одружити з сестрою князя Андрія. — Знаєте що! — сказав П'єр, як ніби йому прийшла несподівано щаслива думка, — серйозно, я давно це думав. З цим життям я нічого не можу ні вирішити, ні обдумати. Голова болить, грошей немає. Нині він мене кликав, я не поїду.

— Дай мені чесне слово, що ти не будеш їздити?

— Чесне слово!

Уже була друга година ночі, коли П'єр вийшов від свого друга. Ніч була червнева петербурзька, без сутінків, ніч. П'єр сів у візникову коляску з наміром їхати додому. Але чим ближче він під'їжджав, тим сильніше він відчував неможливість заснути в цю ніч, яка більш походила на вечір або на ранок. Далеко було видно по порожніх вулицях. Дорогою П'єр згадав, що у Анатолія Курагіна сьогодні ввечері повинне було зібратися постійне гральне товариство, після якого зазвичай йшла пиятика, що завершувалась однією з улюблених розваг П'єра.

"Добре б було поїхати до Курагіна", — подумав він. Але зараз же він згадав дане князю Андрію чесне слово не бувати у Курагіна.

Але зараз же, як це буває з людьми, званими безхарактерними, йому так захотілось ще раз відчути це настільки знайоме йому безпутне життя, що він зважився їхати. І негайно ж йому прийшла в голову думка, що дане слово нічого не означає, тому що ще до того, як князю Андрію, він дав князеві Анатолію слово бути у нього; нарешті, він подумав, що всі ці чесні слова — такі умовні речі, які не мають ніякого певного сенсу, особливо якщо збагнути, що, може бути, завтра ж або він помре, або трапиться з ним що-небудь таке незвичайне, що не буде більше ні чесного, ні нічого ганебного. Такого роду міркування, знищуючи всі його рішення і припущення, часто приходили П'єру у голову. Він поїхав до Курагіна.

Під'їхавши до ганку великого будинку біля кінногвардійських казарм, в якому жив Анатоль, він піднявся на освітлений ганок, на сходи, і увійшов у відчинені двері. У передпокої нікого не було; валялися порожні пляшки, плащі, калоші; пахло вином, чувся далекий гомін і крик.

Гра і вечеря вже скінчилися, але гості ще не роз'їжджалися. П'єр скинув плащ і увійшов до першої кімнати, де стояли залишки вечері і один лакей, думаючи, що його ніхто не бачить, допивав потайки недопиті склянки. З третьої кімнати вчулася метушня, регіт, крики знайомих голосів і рев ведмедя. Чоловік вісім молодих людей юрмилися заклопотано біля відкритого вікна. Троє возилися з молодим ведмедем, якого один тягав на ланцюгу, лякаючи їм другого.

— Тримаю за Стівенса сто! — кричав один.

— Дивись не підтримувати! — кричав інший.

— Я за Долохова! — кричав третій. — рознімай, Курагін.

— Ну, киньте Мишка, тут парі.

— Одним духом, інакше програє, — кричав четвертий.

— Якове! Давай пляшку, Яків! — кричав сам господар, високий красень, що стояв посеред натовпу в одній тонкій сорочці, розкритої на середині грудей. — Стійте, панове. Ось він, Петруша, милий друг, — звернувся він до П'єра.

Інший голос, невисокої людини, з ясними блакитними очима, який особливо вражав серед цих всіх п'яних голосів своїм тверезим виразом, почувся від вікна:

— Іди сюди — роздіймай парі! — Це був Долохов, семенівський офіцер, відомий гравець і бретер, що жив разом з Анатолем. П'єр посміхався, весело дивлячись довкола себе.

— Нічого не розумію. Про що йдеться? — запитав він.

— Постривайте, він не п'яний. Дай пляшку, — сказав Анатоль і, взявши зі столу склянку, підійшов до П'єра.

— Перш за все пий.

П'єр став пити склянку за склянкою, спідлоба оглядаючи п'яних гостей, які знову з'юрмилися біля вікна, і прислухаючись до їх говору. Анатоль наливав йому вино і розповідав, що Долохов тримає парі з англійцем Стівенсом, моряком, що був тут, в тому, що він, Долохов, вип'є пляшку рому, сидючи на вікні третього поверху з опущеними назовні ногами.

— Ну, пий же всю, — сказав Анатоль, подаючи останній стакан П'єру, — а то не пущу!

— Ні, не хочу, — сказав П'єр, відштовхуючи Анатolia, і підійшов до вікна.

Долохов тримав за руку англійця і ясно, чітко вимовляв умови парі, звертаючись переважно до Анатolia і П'єра.

Долохов був чоловік середнього зросту, кучерявий і з світлими блакитними очима. Йому було років двадцять п'ять. Він не носив вусів, як і всі піхотні офіцери, і рот його, сама вражаюча риса його обличчя, був весь видно. Лінії цього рта були чудово тонко вигнуті. В середині верхня губа енергійно опускалася на міцну нижню гострим клином, і в кутах утворювалося постійно щось на зразок двох посмішок, по одній з кожного боку; і все разом, а особливо в поєднанні з твердим, нахабним, розумним поглядом, складало враження таке, що не можна було не помітити цієї особи. Долохов був небагата людина, без будь-яких зв'язків. І незважаючи на те, що Анатоль проживав

десятки тисяч, Долохов жив з ним і встиг себе поставити так, що Анатоль і всі, що знали їх поважали Долохова більше, ніж Анатоль. Долохов грав в усі ігри і майже завжди вигравав. Скільки б він не пив, він ніколи не втрачав ясності голови. І Курагін і Долохов в той час були знаменитостями в світі зальотників та гульвіс Петербурга.

Пляшка рому була принесена; раму, що не пускала сісти на зовнішній укiс вікна, виламували два лакея, які, мабуть, поспішали і ніяковіли від порад і криків панів, що їх оточували.

Анатоль з своїм переможним виглядом підійшов до вікна. Йому хотілося зламати що-небудь. Він відштовхнув лакеїв і потягнув раму, але рама не здавалася. Він розбив скло.

— Нумо ти, силач, — звернувся він до П'єра. П'єр взявся за поперечини, потягнув і з тріском де зламав, де вивернув дубову раму.

— Всю геть, а то подумаютъ, що я тримаюся, — сказав Долохов.

— Англієць хвалиться ... га? .. добре? .. — говорив Анатоль.

— Добре, — сказав П'єр, дивлячись на Долохова, який, взявши в руки пляшку рому, підходив до вікна, з якого виднілося світло неба і ранкова та вечірня зорі, що зливалися на ньому.

Долохов з пляшкою рому в руці скочив на вікно.

— Слухати! — крикнув він, стоячи на підвіконні і звертаючись до кімнати. Всі замовчали.

— Я тримаю парі (він говорив французькою, щоб його зрозумів англієць, і говорив не дуже добре на цій мові). Б'юся об заклад на п'ятдесят імперіалів, хочете на сто? — додав він, звертаючись до англійця.

— Ні, п'ятдесят, — сказав англієць.

— Добре, на п'ятдесят імперіалів, — що я вип'ю пляшку рому всю, не віднімаючи від рота, вип'ю, сидячи за вікном, ось на цьому місці (він нагнувся і показав похилий виступ стіни за вікном), і не тримаючись ні за що ... Так? ..

— Дуже добре, — сказав англієць. Анатоль повернувся до англійця і, взявши його за гудзик фрака і зверху дивлячись на нього (англієць був малий на зріст), почав англійською повторювати йому умови парі.

— Стривай, — закричав Долохов, стукаючи пляшкою по вікну, щоб звернути на себе увагу. — Стривай, Курагін; слухайте. Якщо хто зробить те ж, то я плачу сто імперіалів. Розумієте?

Англієць кивнув головою, не даючи ніяк розуміти, чи має намір він чи ні прийняти це нове парі. Анатоль не відпускав англійця, і, не дивлячись на те, що той, киваючи, давав знати, що він все зрозумів, Анатоль перекладав йому слова Долохова по-англійськи. Молодий худорлявий хлопчик, лейб-гусар, який програвся в цей вечір, виліз на вікно, висунувся і подивився вниз.

— Ууу! — промовив він, дивлячись за вікно на камінь тротуару.

— Струнко! — закричав Долохов і зірвав з вікна офіцера, який, заплутавшись шпорами, незграбно стрибнув у кімнату.

Поставивши пляшку на підвіконня, щоб було зручно дістати її, Долохов обережно і тихо поліз у вікно. Спустивши ноги і розпершись обома руками в краї вікна, він примірявся, сів, відпустив руки, посунувся направо, наліво і дістав пляшку. Анатоль приніс дві свічки і поставив їх на підвіконня, хоча було вже зовсім видно. Спина Долохова в білій сорочці і кучерява голова його були висвітлені з обох сторін. Всі стовпилися біля вікна. Англієць стояв попереду. П'єр посміхався і нічого не говорив. Один з присутніх, постариш інших, з переляканим і сердитим обличчям, раптом просунувся вперед і хотів схопити Долохова за сорочку.

— Панове, це дурниці; він уб'ється до смерті, — сказав цей більш розсудливий чоловік.

Анатоль зупинив його.

— Не чіпай, ти його налякаєш, він уб'ється. Га? .. Що тоді? .. Га? ..

Долохов обернувся, поправляючи і знову розпершись руками.

— Якщо хто до мене ще буде сунутися, — сказав він, рідко пропускаючи слова крізь стиснуті і тонкі губи, — я того зараз спущу ось сюди. Ну! ..

Сказавши "ну!", він повернувся знову, відпустив руки, взяв пляшку і підніс до рота, закинув назад голову і скинув догори вільну руку для переваги. Один з лакеїв, який почав підбирати скла, зупинився в зігнутому положенні, не зводячи очей з вікна і спини Долохова. Анатоль стояв прямо, широко розімкнувши очі. Англієць, випнувши вперед губи, дивився збоку. Той, який зупиняв, втік в кут кімнати і ліг на диван обличчям до стіни. П'єр закрив обличчя, і слабка усмішка, забувшись, залишилася на його обличчі, хоч воно тепер виражало жах історопіння. Всі мовчали. П'єр відняв від очей руки. Долохов сидів все в тому ж положенні, тільки голова загнулася назад, так що кучеряве волосся потилиці торкалися до коміра сорочки, і рука з пляшкою піднімалася все вище і вище, здригаючись і роблячи зусилля. Пляшка мабуть спорожняється і разом з тим піднімалася, загинаючи голову. "Що ж це так довго?" — подумав П'єр. Йому здавалося, що минуло більше півгодини. Раптом Долохов зробив рух назад спиною, і рука його нервово затремтіла; цього здригання було досить, щоб зрушити все тіло, що сиділо на похилому схилі. Він зрушився весь, і ще сильніше затремтіли, роблячи зусилля, рука і голова його. Одна рука піднялася, щоб схопитися за підвіконня, але знову опустилася. П'єр знову закрив очі і сказав собі, що ніколи вже не відкриє їх. Раптом він відчув, що все навколо заворушилося. Він глянув: Долохов стояв на підвіконні, лице було бліде і веселе.

— Пуста!

Він кинув пляшку англійцю, який спритно зловив її. Долохов зістрибнув з вікна. Від нього сильно пахло ромом.

— Відмінно! Молодцем! Ось так парі! Чорт вас візьми зовсім! — кричали з різних сторін.

Англієць, діставши гаманець, відраховував гроші. Долохов хмурився і мовчав. П'єр скочив на вікно.

— Панове! Хто хоче зі мною парі? Я те ж саме зроблю, — раптом крикнув він. — І

парі не потрібно, ось що. Вели дати пляшку. Я зроблю ... вели дати.

— Нехай, нехай! — сказав Долохов, усміхаючись.

— Що ти, з глузду з'їхав? Хто тебе пустить? У тебе і на сходах голова паморочиться, — заговорили з різних сторін.

— Я вип'ю, давай пляшку рому! — закричав П'єр, рішучим і п'яним жестом б'ючи по столу, і поліз у вікно.

Його схопили за руки; але він був такий сильний, що далеко відштовхнув того, хто наблизився до нього.

— Ні, його так не уламати ні за що, — говорив Анатоль, — постривайте, я його обману. Послухай, я з тобою тримаю парі, але завтра, а тепер ми всі їдемо до ***.

— Їдемо, — закричав П'єр, — їдемо! .. І Мишка з собою беремо ...

І він підхопив ведмедя і, обійнявши і піднявши його, став кружляти з ним по кімнаті.

VII

Князь Василь виконав обіцянку, дану на вечорі у Ганни Павлівни княгині Друбецькій, яка просила його за свого єдиного сина Бориса. Про нього доповіли государю, і, на відміну від інших, він був переведений в гвардії Семенівський полк прапорщиком. Але ад'ютантом або тим, що перебуває при Кутузові, Борис так і не був призначений, незважаючи на всі клопоти і підступи Ганни Михайлівни. Незабаром після вечора Ганни Павлівни Ганна Михайлівна повернулася в Москву, прямо до своїх багатих родичів Ростових, у яких вона стояла в Москві і у яких з дитинства виховувався і роками жив її обожнюваний Бориско, якому тільки що надали армійського і негайно перевели в гвардійські прапорщики. Гвардія вже вийшла з Петербурга 10-го серпня, і син, що залишився для обмундирування в Москві, повинен був наздогнати її по дорозі до Радзівілова.

У Ростових були іменинниці Наталії — мати і менша дочка. З ранку не перестаючи під'їжджали і від'їжджали цуги, що підвозили бажаючих привітати до великого, всій Москві відомого дому графині Ростової на Поварській. Графиня з красивою старшою дочкою і гостями, які не переставали змінювати один одного, сиділи в вітальні.

Графиня була жінка зі східним типом худого лиця, років сорока п'яти, мабуть, виснажена дітьми, яких у неї було дванадцять душ. Повільність її рухів і говірки, що походила від слабкості сил, надавала їй значний вид, вселяла повагу. Княгиня Ганна Михайлівна Друбецька, як людина, своя в домі, сиділа тут же, допомагаючи у справі приймання і зайняття розмовою гостей. Молодь була в задніх кімнатах, не знаходячи за потрібне брати участь в прийомі візитів. Граф зустрічав і проводжав гостей, запрошуючи всіх до обіду.

— Дуже, дуже вам вдячний, мила або милий 1 (ma chère або mon cher він говорив всім без винятку, без найменших відтінків, людям що стояли як вище, так і нижче його), за себе і за дорогих іменинниць. Дивіться ж, приїжджайте обідати. Ви мене скривдите, mon cher. Душевно прошу вас від всього сімейства, ma chère. — Ці слова з однаковим виразом на повному, веселому і чисто виголеному лиці і з однаково міцним

потиском руки і повторюваними короткими поклонами говорив він усім без винятку і зміни. Провівши одного гостя, граф повертався до того чи тієї, що були ще в вітальні; підсунувши крісла і з виглядом людини, яка любить і вміє пожити, молодецьки розставивши ноги і поклавши на коліна руки, він значуще погойдувався, пропонував здогади про погоду, радився про здоров'я, іноді російською, іноді дуже поганою, але самовпевненою французькою мовою, і знову з видом втомленої, але твердої у виконанні обов'язку людини йшов проводити, поправляючи рідке і сиве волосся на лисині, і знову кликав обідати. Іноді, повертаючись з прихожої, він заходив через квіткову і офіціантську у велику мармурову залу, де накривали стіл на вісімдесят кувертів, і, дивлячись на офіціантів, які носили срібло і фарфор, розсовували столи і розгортали камкові скатертини, підкликав до себе Дмитра Васильовича, дворянина, який займався всіма його справами, і говорив:

— Ну, ну, Митько, дивись, щоб все було добре. Так, так, — говорив він, із задоволенням оглядаючи величезний розсунутий стіл. — Головне — сервіровка. Ото ж бо ... — І він ішов, самовдоволено зітхаючи, знову в вітальню.

— Марія Львівна Карагіна з дочкою! — басом доповів величезний виїзний лакей графині, входячи в двері вітальні. Графиня подумала і понюхала із золотої табакерки з портретом чоловіка.

— Замучили мене ці візити, — сказала вона. — Ну, вже її останню прийму. Манірна дуже. Проси, — сказала вона до лакея сумним голосом, наче говорила: "Ну, вже добивайте".

Висока, повна, з гордим виглядом дама з донькою, усміхненою та круглоливою, шумлячи сукнями, увійшли у вітальню. — Вже так давно ... Графиня ... Хвора була бідолашна ... на балі Розумовських ... графиня Апраксина ... я так була рада ... [*Chère comtesse, il y a si longtemps... elle a été alitée la pauvre enfant... au bal des Razoumowsky... et la comtesse Aprak—sine... j'ai été si heureuse...*] — почулися жваві жіночі голоси, перебиваючи один одного і зливаючись з шумом суконь і присуванням стільців. Почалася та розмова, яку затівають рівно настільки, щоб при першій паузі встати, зашуміти сукнями, проговорити: "Дуже, дуже рада ... здоров'я мами ... графиня Апраксина" [*"Je suis bien charmée; la santé de maman... et la comtesse Apraksine"*], — і знову, зашумівши сукнями, пройти в прихожу, надіти шубу або плащ і виїхати. Розмова зайшла про головні міські новини того часу — про хворобу відомого багатія і красеня екатеринського часу старого графа Безухова і про його незаконного сина П'єра, який так непристойно поведився на вечорі у Ганни Павлівни Шерер.

— Я дуже жалію бідного графа, — говорила гостя, — здоров'я його і так було слабеньке, а тепер ця прикрість від сина. Це його вб'є!

— Що таке? — запитала графиня, як ніби не знаючи, про що говорить гостя, хоча вона раз п'ятнадцять вже чула причину засмучення графа Безухова.

— Ось нинішнє виховання! Ще за кордоном, — продовжувала гостя, — цей молодий чоловік наданий був самому собі, і тепер в Петербурзі, кажуть, він такі жахи наробив, що його з поліцією вислали звідти.

— Скажіть будь ласка! — промовила графиня.

— Він погано вибирав свої знайомства, — втрутилася княгиня Ганна Михайлівна. — Син князя Василя, він і такий собі Долохов, вони, кажуть, Бог знає що робили. І обидва постраждали. Долохов розжалуваний у солдати, а син Безухова висланий до Москви. Анатолія Курагіна — того батько якось зам'яв. Але вислали-таки з Петербурга.

— Так що ж вони зробили? — запитала графиня.

— Це повні розбійники, особливо Долохов, — говорила гостя. — Він син Марії Іванівни Долохової, такої поважної дами, і що ж? Можете собі уявити; вони втрюх дістали десь ведмедя, посадили з собою в карету і повезли до актрис. Прибігла поліція їх вгамовувати. Вони зловили квартального і прив'язали його спина з спиною до ведмедя і пустили ведмедя в Мойку; ведмідь плаває, а квартальний на ньому.

— Хороша, та с'єге, фігура квартального, — закричав граф, помираючи зі сміху.

— Ах, жах який! Чому тут сміятися, графе?

Але пані мимоволі сміялися і самі.

— Насилу врятували цього нещасного, — продовжувала гостя. — І це син графа Кирила Володимировича Безухова так розумно бавиться! — додала вона. — А говорили, що так добре вихований і розумний. Ось все виховання закордонне куди довело. Сподіваюся, що тут його ніхто не прийме, не дивлячись на його багатство. Мені хотіли його відрекомендувати. Я рішуче відмовилася: у мене дочки.

— Чому ви говорите, що ця молода людина така багата? — запитала графиня, нахилиючись від дівчат, які негайно ж зробили вигляд, що не слухають. — Адже у нього тільки діти з перелюбу. Здається ... і П'єр незаконний.

Гостя махнула рукою.

— У нього їх двадцять незаконних, я думаю. Княгиня Ганна Михайлівна втрутилася в розмову, мабуть, бажаючи виказати свої зв'язки і своє знання всіх світських обставин.

— Ось в чому справа, — сказала вона значно і теж напівпошепки. — Репутація графа Кирила Володимировича відома ... Дітям своїм він і рахунок втратив, але цей П'єр улюблений був.

— Який старий був красень, — сказала графиня, — ще минулого року! Красивіше чоловіка я не бачила.

— Тепер дуже змінився, — сказала Ганна Михайлівна. — Так я хотіла сказати, — продовжувала вона, — за дружиною прямий спадкоємець всього маєтку князь Василь, але П'єра батько дуже любив, займався його вихованням і писав государю ... так що ніхто не знає, коли він помре (він такий слабкий, що цього чекають кожну хвилину, і Lograin приїхав з Петербурга), кому дістануться ці величезні статки, П'єру або князю Василю. Сорок тисяч душ і мільйони. Я це дуже добре знаю, бо мені сам князь Василь це говорив. Та й Кирило Володимирович мені доводиться троюрідним дядьком по матері. Він і хрестив Бору, — додала вона, ніби не приписуючи цій обставині ніякого значення.

— Князь Василь приїхав в Москву вчора. Він їде на ревізію, мені говорили, — сказала гостя.

— Так, але між нами [entre nous], — сказала княгиня, — це привід, він приїхав, власне, до графа Кирила Володимировича, дізнавшись, що він так слабкий.

— Однак, *ma chère*, це слава штука, — сказав граф і, помітивши, що старша гостя його не слухала, звернувся вже до панночок: — Гарнесенька фігура була у квартирного, я уявляю.

І він, домисливши, як махав руками квартильний, знову зареготав звучним і басистим сміхом, що коливав все його повне тіло, як сміються люди, що завжди добре їли і особливо пили. — Так, будь ласка же, обідати до нас, — сказав він.

VIII

Запала мовчанка. Графиня дивилася на гостю, приємно посміхаючись, втім, не приховуючи того, що не засмутиться тепер анітрохи, якщо гостя підніметься і поїде. Дочка гості вже обсмикнула плаття, запитально дивлячись на матір, як раптом із сусідньої кімнати почувся біг до дверей кількох чоловічих і жіночих ніг, гуркіт зачепленого і поваленого стільця, і в кімнату вбігла тринадцятирічна дівчинка, запинаючи щось короткою серпанковою спідничкою, і зупинилася посередині кімнати. Очевидно було, вона ненавмисно, з нерозрахованого бігу, заскочила так далеко. У дверях в ту ж хвилину показалися студент з малиновим коміром, гвардійський офіцер, п'ятнадцятирічна дівчинка і товстий рум'яний хлопчик у дитячій курточки.

Граф схопився і, розгойдуючись, широко розставив руки навколо дівчинки, що вбігла.

— А, ось вона! — сміючись, закричав він. — Іменинниця! *Ma chère* іменинниця!

— Мила, на все є час [*Ma chère, il y a un temps pour tout*], — сказала графиня, прикидаючись строгою. — Ти їй все балуєш, *Elie*, — додала вона чоловіку.

— Здрастуйте, моя мила, вітаю вас ..[*Bonjour, ma chère, je vous félicite*]? - сказала гостя. — Яке чарівне дитя [*Quelle délicieuse enfant!*] — додала вона, звертаючись до матері.

Чорноока, з великим ротом, негарна, але жива дівчинка, з своїми дитячими відкритими плечиками, що вискочили з корсажа від швидкого бігу, з своїми чорними кучерями, що збилися назад, тоненькими оголеними руками і маленькими ніжками в мереживних панталончиках і відкритих черевичках, була в тому милому віці, коли дівчинка вже не дитина, а дитина ще не дівчина. Вивернувшись від батька, вона підбігла до матері і, не звертаючи ніякої уваги на її суворе зауваження, сховала своє розчервоніле обличчя в мереживах матеріної мантилі і засміялася. Вона сміялася чомусь, тлумачачи уривчасто про ляльку, яку вийняла з-під спіднички.

— Бачите? .. Лялька ... *Mimi* ... Бачите.

І Наташа не могла більше говорити (їй все смішно здавалося). Вона впала на матір і розреготалася так голосно і дзвінко, що всі, навіть манірна гостя, проти волі розсміялись.

— Ну, піди, піди з своїм виродком! — сказала мати, удавано сердито відштовхуючи дочку.

— Це моя менша, — звернулася вона до гості. Наталя, відірвавши на хвилину

обличчя від мереживної косинки матері, глянула на неї знизу крізь сльози сміху і знову заховала лице.

Гостя, примушена милуватися сімейною сценою, вважала за потрібне прийняти в ній якусь участь .

— Скажіть, моя мила, — сказала вона, звертаючись до Наталки, — як же вам доводиться ця Мімі? Дочка, вірно?

Наташі не сподобався тон поблажливості до дитячої розмови, з яким гостя звернулася до неї. Вона нічого не відповіла і серйозно подивилася на гостю.

Між тим все це молоде покоління: Борис — офіцер, син княгині Ганни Михайлівни, Микола — студент, старший син графа, Софійка — п'ятнадцятирічна племінниця графа, і маленький Петрусь — менший син, — всі розмістилися в вітальні і, мабуть, намагалися утримати в межах пристойності пожвавлення і веселість, якими ще дихала кожна їх риса. Видно було, що там, в задніх кімнатах, звідки вони всі так стрімко прибігли, у них були розмови веселіше, ніж тут про міські плітки, погоду і графиню Апраксину [comtesse Apraksine]. Звідка вони поглядали один на одного і ледь утримувалися від сміху.

Два молодих чоловіка, студент і офіцер, друзі з дитинства, були одного віку і обидва гарні, але не схожі один на одного. Борис був високий білявий хлопець з правильними тонкими рисами спокійного і красивого обличчя. Микола був невисокий кучерявий молодий чоловік з відкритим виразом обличчя. На верхній губі його вже показувалися чорні волоски, і в усьому обличчі виражалися стрімкість і запальність. Микола почервонів, як тільки увійшов у вітальню. Видно було, що він шукав і не знаходив, що сказати; Борис, навпаки, відразу ж знайшовся і розповів спокійно, жартівливо, як цю Мімі, ляльку, він знав ще молодою дівчиною з не зіпсованим ще носом, як вона в п'ять років на його пам'яті постаріла і як у ній по всьому черепу тріснула голова. Сказавши це, він глянув на Наталю. Наташа відвернулася від нього, глянула на молодшого брата, який, заплющивши очі, трясся від беззвучного сміху, і, не в силах більше стримуватися, стрибнула і побігла з кімнати так скоро, як тільки могли нести її швидкі ніжки.

Борис не розсміявся.— Ви, здається, теж хотіли їхати, тамап? Карета потрібна? — сказав він, з усмішкою звертаючись до матері.

— Так, мабуть, піди, вели приготувати, — сказала вона, посміхаючись.

Борис вийшов тихо в двері і пішов за Наталею; товстий хлопчик сердито побіг за ними, як ніби обурюючись на розлад, що стався в його заняттях.

IX

З молоді, не беручи до уваги старшої дочки графині (яка була на чотири роки старше сестри і тримала себе вже як доросла) і гост-панянки, в вітальні залишилися Микола і Софійка-племінниця. Софійка була тоненька, мініатюрна брюнетка з м'яким поглядом, отіненим довгими віями, густою чорною косою, яка два рази обвивала її голову, та жовтуватим відтінком шкіри на обличчі і особливо на оголених худорлявих, але граціозних м'язистих руках і шиї. Плавністю рухів, м'якістю і гнучкістю маленьких членів і дещо хитрою і стриманою манерою вона нагадувала красивого кошеняти, який

ще не сформувався, але буде чарівною кішечкою. Вона, мабуть, вважала пристойним виказувати посмішкою участь до загальної розмови; але проти волі її очі з-під довгих густих вій дивилися на cousin (кузена), що виїжджає до армії, з таким дівоцьким пристрасним обожнюванням, що посмішка її не могла ні на мить обдурити нікого, і видно було, що кішечка присіла тільки для того, щоб ще енергійніше стрибнути і заграти з своїм cousin, як скоро тільки вони так само, як Борис з Наталею, виберуться з цієї вітальні.

— Так, ma chère, — сказав старий граф, звертаючись до гості і вказуючи на свого Миколая. — Ось його друг Борис проведений в офіцери, і він з дружби не хоче відставати від нього; кидає і університет, і мене, старого: йде у військову службу, ma chère. А вже йому місце в архіві було готове, і все. Ось дружба-то? — сказав граф запитально.

— Так, адже війна, кажуть, оголошена, — сказала гостя.

— Давно говорять, — сказав граф. — Знову проговорять, поговорять, та так і залишать. Ma chère, ось дружба-то! — повторив він. — Він іде в гусари.

Гостя, не знаючи, що сказати, похитала головою. — Зовсім не з дружби, — відповідав Микола, спалахнувши і відмовляючись, як ніби від ганебного на нього наклепу. — Зовсім не з дружби, а просто відчуваю покликання до військової служби.

Він озирнувся на кухню і на гостю-панночку: обидві дивилися на нього з посмішкою схвалення.

— Нині обідає у нас Шуберт, полковник Павлоградського гусарського полку. Він був у відпустці тут і бере його з собою. Що робити? — сказав граф, знижуючи плечима і кажучи жартівливо про справу, яка, мабуть, вартувала було йому немало горя.

— Я вже вам казав, татку, — сказав син, — що, якщо вам не хочеться мене відпустити, я залишуся. Але я знаю, що нікуди не годжуся, крім як у військову службу; я не дипломат, не чиновник, не вмію приховувати того, що відчуваю, — говорив він, все поглядаючи з кокетством красивої молодості на Софійку і гостю-баришню.

Кішечка, впиваючись в нього очима, здавалася кожному секунду готовою заграти і вказати всю свою кошаку натуру.

— Ну, ну, добре! — сказав старий граф. — Все гарячкує. Все Бонапарте всім голову закрутив; всі думають, як це він з поручиків потрапив в імператори. Що ж, дай Бог, — додав він, не помічаючи глузливої посмішки гості.

Дорослі заговорили про Бонапарте. Жюлі, дочка Карагіної, звернулася до молодого Ростова: — Як шкода, що вас не було в четвер у Архарова. Мені нудно було без вас, — сказала вона, ніжно посміхаючись йому.

Потішений молодий чоловік з кокетливою усмішкою молодості ближче пересів до неї і вступив з усміхненою Жюлі в окрему розмову, зовсім не помічаючи того, що ця його мимовільна усмішка ножем ревнощів різала серце Софійці, яка червоніла і все ж удавано посміхалася. В середині розмови він озирнувся на неї. Софійка пристрасно-озлоблено глянула на нього і, ледь утримуючи на очах сльози, а на губах удавану усмішку, встала і вийшла з кімнати. Все пожвавлення Миколи зникло. Він виждав

першу перерву розмови і з засмученим обличчям вийшов з кімнати відшукувати Соню.

— Як секрети цієї всієї молоді шиті білими нитками! — сказала Ганна Михайлівна, вказуючи на Миколу, що виходив. — Біда — двоюрідні братики й сестрички [Cousinage dangereux voisinage], — додала вона.

— Так, — сказала графиня, після того як промінь сонця, що проник у вітальню разом з цим молодим поколінням, зник, і як ніби відповідаючи на питання, якого ніхто їй не робив, але яке постійно займало її. — Скільки страждань, скільки неспокою перенесено заради того, щоб тепер на них радіти! А і тепер, насправді, більше страху, ніж радості. Все боїшся, все боїшся! Саме той вік, в якому так багато небезпек і для дівчаток, і для хлопчиків.

— Все від виховання залежить, — сказала гостя.

— Так, ваша правда, — продовжувала графиня. — До сих пір я була, слава Богу, другом своїх дітей і користуюся повною їх довірою, — говорила графиня, повторюючи оману багатьох батьків, які вважають, що у дітей їх немає таємниць від них. — Я знаю, що я завжди буду першою конфіденткою [confidente] моїх дочок і що Миколка, по своєму палкому характеру, якщо буде пустувати (хлопчиків не можна без цього), то все не так, як ці петербурзькі панове.

— Так, славні, славні хлопці, — підтвердив граф, який завжди вирішував заплутані для нього питання тим, що все знаходив славним. — Ось маєш! Захотів в гусари! Так ось, що ви хочете, ma chère!

— Яке миле створіння ваша менша! — сказала гостя. — Порох!

— Так, порошок, — сказав граф. — У мене пішла! І який голос: хоч і моя дочка, а я правду скажу, співачка буде, друга Саломоні. Ми взяли італійця її вчити.

— Чи не зарано? Кажуть, шкідливо для голосу вчитися в цю пору.

— О ні, який рано! — сказав граф. — Як же наші матері виходили в дванадцять-тринадцять років заміж? — Вже вона і тепер закохана в Бориса! Яка? — сказала графиня, тихо посміхаючись, дивлячись на матір Бориса і, мабуть, відповідаючи на думку, що завжди її займала, продовжувала: — Ну, от бачите, тримай я її строго, забороняй я їй ... Бог знає, що б вони робили потихеньку (графиня розуміла, вони цілувалися б), а тепер я знаю кожне її слово. Вона сама ввечері прибіжить і все мені розкаже. Може бути, я балую її, але, далєбі, це, здається, краще. Я старшу тримала суворо.

— Так, мене зовсім інакше виховували, — сказала старша, красива графиня Віра, осміхнувшись.

Але усмішка не прикрасила лиця Віри, як це зазвичай буває; навпаки, обличчя її стало неприродне і від того неприємне. Старша, Віра, була хороша, була недурна, навчалася чудово, була добре вихована, голос у неї був приємний, те, що вона сказала, було справедливе і доречне; але, дивна річ, всі, і гостя і графиня, озирнулися на неї, як ніби здивувалися, навіщо вона це сказала, і відчували незручність.

— Завжди з старшими дітьми мудрують, хочуть зробити що-небудь незвичайне, — сказала гостя.

- Ніде правди діти: та chère! Графінечка мудрувала з Вірою, — сказав граф. — Ну, так що ж! Все-таки славна вийшла, — додав він, схвально підморгуючи Вірі.

Гості встали і поїхали, обіцяючи приїхати до обіду.

— Що за манера! Вже сиділи, сиділи! — сказала графиня, коли провела гостей.

X

Коли Наташа вийшла з вітальні і побігла, вона добігла тільки до квіткової. У цій кімнаті вона зупинилася, прислухаючись до говору у вітальні і чекаючи виходу Бориса. Вона вже починала приходити в нетерпіння і, топнувши ніжною, збиралась було заплакати від того, що він не одразу йшов, коли почулись не тихі, не швидкі, пристойні кроки молодого людини. Наташа швидко кинулася між діжок квітів і сховалася. Борис зупинився посеред кімнати, озирнувся, змахнув рукою смітинки з рукава мундира і підійшов до дзеркала, розглядаючи своє гарне обличчя. Наташа, притихнувши, визирала з своєї засідки, чекаючи, що він буде робити. Він постояв деякий час перед дзеркалом, посміхнувся і пішов до вихідних дверей. Наташа хотіла його гукнути, але потім роздумала.

— Нехай шукає, — сказала вона собі. Тільки що Борис вийшов, як з других дверей вийшла розшаріла Софійка, щось злобно шепочучи крізь сльози. Наташа втрималася від свого першого руху вибігти до неї і залишилася в своїй засідці, як під шапкою-невидимкою, виглядаючи, що робилося на світі. Вона відчувала особливу нову насолоду. Софійка шепотіла щось і озиралася на двері вітальні. З дверей вийшов Микола.

— Софійка ! що з тобою? чи можна це? — сказав Микола, підбігаючи до неї.

— Нічого, нічого, залиште мене! — Софійка заридала.

— Ні, я знаю що.

— Ну знаєте, і прекрасно, і підіть до неї.

— Соооооо! Одне слово! Чи можна так мучити мене і себе через фантазії? — говорив Микола, взявши її за руку.

Софійка не виривала у нього руки і перестала плакати. Наташа, не рухаючись і не дихаючи, блискучими очима дивилася зі своєї засідки.

"Що тепер буде?" — думала вона.

— Софійка ! мені весь світ не потрібен! Ти одна для мене все, — говорив Микола. — Я доведу тобі.

— Я не люблю, коли ти так говориш.

— Ну, не буду, ну прости, Софійка ! — Він притягнув її до себе і поцілував.

"Ах, як добре!" — подумала Наташа, і коли Софійка з Миколою вийшли з кімнати, вона пішла за ними і викликала до себе Бориса.

— Борис, ідіть сюди, — сказала вона з значним і хитрим виглядом. — Мені потрібно сказати вам одну річ. Сюди, сюди, — сказала вона і провела його в квіткову на те місце між діжок, де вона була захована. Борис, посміхаючись, йшов за нею.

— Яка ж це одна річ? — запитав він.

Вона засоромилася, озирнулася навколо себе і, побачивши кинуту на діжці свою

ляльку, взяла її в руки.

— Поцілуйте ляльку, — сказала вона.

Борис уважним, ласкавим поглядом дивився в її жваве обличчя і нічого не відповідав.

— Не хочете ? Ну, так ідіть сюди, — сказала вона і глибше пішла в квіти і кинула ляльку. — Ближче, ближче! — шепотіла вона. Вона зловила руками офіцера за вилоги, і в почервонілому лиці її видно було урочистість і страх.

— А мене хочете поцілувати? — прошепотіла вона ледь чутно, спідлоба дивлячись на нього, посміхаючись і мало не плачучи від хвилювання.

Борис почервонів.

— Яка ви смішна! — промовив він, нахилиючись до неї, ще більше червоніючи, але нічого не роблячи і вижидаючи.

Вона раптом схопилася на діжку, так що стала вище його, обняла його обома руками, так що тонкі голі ручки зігнулися вище його шиї, і, відкинувши рухом голови волосся назад, поцілувала його в самі губи. Вона прослизнула між горщиками на іншу сторону квітів і, опустивши голову, зупинилась.

— Наташа, — сказав він, — ви знаєте, що я люблю вас, але ...

— Ви закохані в мене ? — перебила його Наташа.

— Так, закоханий, але, будь ласка, не будемо робити того, що зараз ... ще чотири роки ... Тоді я буду просити вашої руки.

Наташа подумала.

— Тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять, шістнадцять .. . — сказала вона, почавши лічити за тоненькими пальчиками.

— Добре! Так визначено? І посмішка радості і заспокоєння освітила її жваве обличчя.

— Визначено! — сказав Борис.

— Назавжди? — сказала дівчинка. — До самої смерті?

І, взявши його під руку, вона з щасливим обличчям тихо пішла з ним поруч в диванну.

XI

Графиня так втомилася від візитів, що не веліла приймати більше нікого, і швейцару наказано було тільки кликати неодмінно кушати всіх, хто буде ще приїжджати з поздоровленнями. Графині хотілося віч-на-віч поговорити з другом свого дитинства, княгинею Ганною Михайлівною, яку вона не бачила гарненько з її приїзду з Петербурга. Ганна Михайлівна, з своїм оплаканим і приємним обличчям, посунулася ближче до крісла графині.

— З тобою я буду цілком відверта, — сказала Ганна Михайлівна. — Вже мало нас залишилося, старих друзів! Від цього я так і дорожу своєю дружбою.

Ганна Михайлівна подивилася на Віру і зупинилася. Графиня потисла руку своєму другу.

— Віра, — сказала графиня, звертаючись до старшої дочки, очевидно, нелюбимої. —

Як у вас ні на що поняття немає? Хіба ти не відчуваєш, що ти тут зайва? Піди до сестер, або ...

Красива Віра презирливо посміхнулася, мабуть, не відчуваючи ні найменшого зневажання.

— Якби ви мені сказали давно, матінка, я б негайно пішла, — сказала вона і подалася в свою кімнату.

Але, проходячи повз диванної, вона помітила, що в ній у двох віконечь симетрично сиділи дві пари. Вона зупинилася і презирливо посміхнулася. Софійка сиділа близько біля Миколи, який переписував їй вірші, в перший раз складені ним. Борис з Наталею сиділи біля іншого вікна і замовкли, коли увійшла Віра. Софійка і Наташа з винними і щасливими обличчями поглянули на Віру.

Весело і зворушливо було дивитися на цих закоханих дівчаток, але вигляд їх, очевидно, не порушував в Вірі приємного почуття.

— Скільки разів я вас просила, — сказала вона, — не брати моїх речей, у вас є своя кімната. — Вона взяла від Миколи чорнильницю.

— Зараз, зараз, — сказав він, вмочуючи перо.

— Ви все вмієте робити невчасно, — сказала Віра. — То прибігли в вітальню, так що всім совісно зробилося за вас.

Незважаючи на те, чи саме тому, що сказане нею було зовсім справедливо, ніхто їй не відповідав, і всі четверо тільки переглядалися між собою. Вона гаялася в кімнаті з чорнильницею в руці.

— І які можуть бути в ваші роки секрети між Наталкою і Борисом і між вами, — Все одні дурниці.

— Ну, що тобі до того, Віро? — тихенько голосом, заступницькі промовила Наташа. Вона, мабуть, була до всіх ще більше, ніж завжди, в цей день добра і ласкава.

— Дуже нерозумно, — сказала Віра, — мені соромно за вас. Що за секрети?..

— У кожного свої секрети. Ми тебе з Бергом не чіпаємо, — сказала Наташа, розгарячившись.

— Я думаю, що не чіпаєте, — сказала Віра, — тому що в моїх вчинках ніколи нічого не може бути поганого. А ось я матінці скажу, як ти з Борисом обходишся.

— Наталя Іллівна дуже добре зі мною обходиться, — мовив Борис. — Я не можу скаржитися, — сказав він.

— Залиште, Борис, ви такий дипломат (слово дипломат було в великому ходу у дітей в тому особливому значенні, яке вони надавали цьому слову); навіть нудно, — сказала Наташа ображеним, тремтячим голосом. — За що вона до мене пристає? — Ти цього ніколи не зрозумієш, — сказала вона, звертаючись до Віри, — тому що ти ніколи нікого не любила; у тебе серця немає, ти тільки *madame de Genlis* (це прізвисько, яке вважалося дуже образливим, було дано Вірі Миколою), і твоє перше задоволення — робити неприємності іншим. Ти кокетуй з Бергом скільки хочеш, — промовила вона скоро.

— Та вже я, мабуть, не стану перед гостями бігати за хлопцем ...

— Ну, домоглася свого, — втрутився Микола, — наговорила всім неприємностей, засмутила всіх. Ходімо в дитячу.

Всі четверо, немов полохлива зграя птахів, піднялися і пішли з кімнати.

— Мені наговорили неприємностей, а я нікому нічого, — сказала Віра.

— Madame de Genlis! Madame de Genlis! — проговорили усміхнені голоси з—за дверей.

Красива Віра, яка справляла на всіх таке draжливе, неприємне враження, посміхнулася і, мабуть, не зачеплена тим, що їй було сказано, підійшла до дзеркала і поправила шарф і зачіску: дивлячись на своє гарне обличчя, вона стала, мабуть, ще холодніше і спокійніше.

У вітальні тривала розмова. — Ah! chère, — говорила графиня, — і в моєму житті не все рози. Хіба я не бачу, що при нашому способі життя [du train, que nous allons] наших статків вистачить нам ненадовго. І все це клуб і його доброта. У селі ми живемо, хіба ми відпочиваємо? Театри, полювання і Бог знає що. Так що про мене говорити! Ну, як же ти це все влаштувала? Я часто на тебе дивуюся, Annette, як це ти, в твої роки, скачеш у візку одна, в Москву, в Петербург, до всіх міністрів, до всієї знаті, з усіма вмієш обійтися, дивуюся! Ну, як же це влаштувалося? Ось я нічого цього не вмію.

— Ах, душа моя! — відповідала княгиня Ганна Михайлівна. — Не дай Бог тобі дізнатися, як важко бути вдовою без підпори і з сином, якого любиш до обожнювання. Всьому навчишся, — продовжувала вона з деякою гордістю. — Процес мій мене навчив. Якщо мені потрібно бачити кого-небудь з цих тузів, я пишу записку: "Княгиня така-то ["princesse une telle] бажає бачити такого-то " і їжджу сама візником, хоч два, хоч три рази, хоч чотири, до тих пір, поки не доб'юся того, що мені треба. Мені все одно, що б про мене не думали.

— Ну, як же, кого ти просила про Бориску? — запитала графиня. — Адже ось твій вже офіцер гвардії, а Миколка йде юнкером. Нікому поклопотатися. Ти кого просила?

— Князя Василя. Він був дуже милий. Одразу на все погодився, доповів государю, — говорила княгиня Ганна Михайлівна з захопленням, зовсім забувши всі приниження, через яке вона пройшла для досягнення своєї мети.

— Що він, постарів, князь Василь? — запитала графиня. — Я його не бачила з наших театрів у Румянцевих. І думаю, забув про мене. Він за мною волочився [Il me faisait la cour], — згадала графиня з посмішкою.

— Все такий же, — відповідала Ганна Михайлівна, — люб'язний, розсипається. Почесті не змінили його. "Я шкодую, що занадто мало можу вам зробити, мила княгиня, — він мені каже, — наказуйте". [Les grandeurs ne lui ont pas tourné la tête du tout] Ні, він славний чоловік і родич прекрасний. Але ти знаєш, Nathalie, мою любов до сина. Я не знаю, чого я не зробила б для його щастя. А обставини мої до того погані, — продовжувала Ганна Михайлівна з сумом і знижуючи голос, — до того погані, що я тепер в самому жахливому становищі. Мій нещасний процес з'їдає все, що я маю, і не посувається. У мене немає, можеш собі уявити, буквально [à la lettre] немає гривеника грошей, і я не знаю, на що обмундирувати Бориса. — Вона вийняла хустку і заплакала.

— Мені потрібно п'ятсот рублів, а у мене один двадцятип'ятирублевий папірець. Я в такому положенні ... Одна моя надія тепер на графа Кирила Володимировича Безухова. Якщо він не захоче підтримати свого хрещеника, — адже він хрестив Борю, — і призначити йому що-небудь на утримання, то всі мої клопоти пропадуть: мені не на що буде обмундирувати його. Графиня розплакалася і мовчки міркувала щось ...

— Часто думаю, може, це і гріх, — сказала княгиня, — а часто думаю: ось граф Кирило Володимирович Безухов живе один ... це величезні статки ... і для чого живе ? Йому життя в тягар, а Борі тільки починати жити .

— Він, мабуть, залишить що-небудь Борису, — сказала графиня.

— Бог знає, мій друг! [*chère amie*] Ці багатії і вельможі такі егоїсти. Але я все-таки поїду зараз до нього з Борисом і прямо скажу, в чому справа. Нехай про мене думають, що хочуть, мені, справді, все одно, коли доля сина залежить від цього. — Княгиня піднялася. — Тепер дві години, а о четвертій годині ви обідаєте. Я встигну з'їздити.

І з прийомами петербурзької ділової пані, яка вміє користуватися часом, Ганна Михайлівна послала за сином і разом з ним вийшла в прихожу.

— Прощай, душа моя, — сказала вона графині, яка проводжала її до дверей, — побажай мені успіху, — додала вона пошепки від сина.

— Ви до графа Кирила Володимировича, та *chère*? — сказав граф з їдальні, виходячи теж в прихожу. — Якщо йому краще, кличте П'єра до мене обідати. Адже він у мене бував, з дітьми танцював. Кличте неодмінно, та *chère*. Ну, подивимося, як-то відзначиться нині Тарас. Каже, що у графа Орлова такого обіду не бувало, який у нас буде.

XII

— Бориско [*Mon cher Boris*], — сказала княгиня Ганна Михайлівна синові, коли карета графині Ростової, в якій вони сиділи, проїхала по устеленої соломою вулиці і в'їхала на широкий двір графа Кирила Володимировича Безухова. — Бориско, — пробелькотіла мати, випростовуючи руку з-під старого салопу і боязким і ласкавим рухом кладучи її на руку сина, — будь ласкавий, будь уважний. Граф Кирило Володимирович все-таки тобі хрещений батько, і від нього залежить твоя майбутня доля. Пам'ятай про це, милий дружок [*mon cher*], будь привітний, як ти вмієш бути ...

— Якщо б я знав, що з цього вийде щось, крім приниження ... — відповідав син холодно. — Але я обіцяв вам і роблю це для вас.

Не дивлячись на те, що чиясь карета стояла біля під'їзду, швейцар, оглянувши мати з сином (які, не наказуючи доповідати про себе, прямо увійшли в скляні сіни між рядами статуй в нішах), значно подивившись на старенький салоп, запитав, кого їм завгодно, князівен чи графа, і, дізнавшись, що графа, сказав, що їх сіятельству нині гірше і їх сіятельство нікого не приймають.

— Ми можемо виїхати, — сказав син французькою.

— Мій друже, [*Mon ami*] ти мені обіцяв! — сказала мати благальним голосом, знову торкаючись до руки сина, як ніби це дотик міг заспокоювати або збуджувати його.

Борис замовк і, не знімаючи шинелі, запитально дивився на мати.

— Голубчик, — ніжним голоском сказала Ганна Михайлівна, звертаючись до швейцара, — я знаю, що граф Кирило Володимирович дуже хворий ... я тому і приїхала ... я родичка ... я не буду турбувати, голубчику ... А мені б тільки треба побачити князя Василя Сергійовича: адже він тут стоїть. Повідом, будь ласка.

Швейцар похмуро смикнув шнур наверх і одвернувся.

— Княгиня Друбецька до князя Василя Сергійовича, — крикнув він офіціантові в панчохах, черевиках і фраку, що збіг зверху і визирав з-під виступу сходів.

Мати розправила складки своєї перефарбованої шовкової сукні, подивилася в цільне венеціанське дзеркало в стіні і бадьоро, в своїх стоптаних черевиках, пішла вгору по килиму сходів.

— Мій друг, ти мені обіцяв [*Mon cher, vous m'avez promis*], — звернулася вона знову до сина, дотиком руки збуджуючи его.

Син, опутивши очі, спокійно йшов за нею.

Вони увійшли в залу, з якої одні двері вели в покої, відведені князю Василю. В той час як мати з сином, вийшовши на середину кімнати, мали намір запитати дорогу у старого офіціанта, що схопився при їх вході, у однієї з дверей повернулася бронзова ручка, і князь Василь в оксамитовій шубці, з одною зіркою, по-домашньому, вийшов, проводжаючи красивого чорнявого чоловіка. Чоловік цей був знаменитий петербурзький доктор Lorrain.

— І це вірно? [*C'est donc positif?*] — говорив князь.

— Князь, "людині властиво помилятися" [*Mon prince, "errare humanum est", mais ...*]
— відповідав доктор, грасуючи і вимовляючи латинські слова французькою вимовою.

— Добре, добре [*C'est bien, c ' est bien ...*]

Помітивши Ганну Михайлівну з сином, князь Василь поклоном відпустив доктора і мовчки, але з питальним виглядом підійшов до них. Син примітив, як раптом глибока туга засвітилась в очах його матері, і злегка посміхнувся.

— Так, в яких сумних обставинах довелося нам побачитися, князь ... Ну, що наш дорогий хворий? — сказала вона, ніби не помічаючи холодного, образливого, спрямованого на неї погляду. Князь Василь запитально, до здивування, подивився на неї, потім на Бориса, Борис чемно вклонився. Князь Василь, не відповідаючи на уклін, відвернувся до Ганні Михайлівні і на її питання відповідав рухом голови і губ, який означав найгіршу надію для хворого.

— Невже? — вигукнула Ганна Михайлівна. — Ах, це жахливо! Страшно подумати ... Це мій син, — додала вона, вказуючи на Бориса. — Він сам хотів дякувати вас. Борис ще раз чемно поклонився.

— Вірите, князь, що серце матері ніколи не забуде того, що ви зробили для нас.

— Я радий, що зміг зробити вам приємне, люб'язна моя Ганна Михайлівна, — сказав князь Василь, поправляючи жабо і в жесті і голосі проявляючи тут, в Москві, перед Ганною Михайлівною, якій був заступником, ще набагато більшу величність, ніж в Петербурзі, на вечорі у Annette Шерер.

— Намагайтеся служити добре і бути достойним, — додав він, строго звертаючись

до Бориса. — Я радий ... Ви тут у відпустці? — продиктував він своїм байдужим тоном.

— Чекаю наказу, ваша світлість, щоб відправитися за новим призначенням, — відповідав Борис, не виявляючи ні досади за різкий тон князя, ні бажання вступити в розмову, але так спокійно і шанобливо, що князь пильно подивився на нього.

— Ви живете з матінкою?

— Я живу у графині Ростової, — сказав Борис, знову додавши, — ваше сіятельство.

— Це той Ілля Ростов, який одружився на Nathalie Шіншіной, — сказала Ганна Михайлівна.

— Знаю, знаю, — сказав князь Василь своїм монотонним голосом. — Я ніколи не міг зрозуміти, як Наталі зважилася вийти заміж за цього брудного ведмеда. Абсолютно дурна і смішна особа. До того ж гравець, кажуть. [Je n'ai jamais pu concevoir comment Nathalie s'est décidée à épouser cet ours mal léché! Un personnage complètement stupide et ridicule. Et joueur à ce qu'on dit.]

— Але добра людина, князь [Mais très brave homme, mon prince], — зауважила Ганна Михайлівна, зворушливо посміхаючись, наче й вона знала, що граф Ростов заслуговував такої думки, але просила пожаліти бідного старого.

— Що кажуть лікарі? — запитала княгиня, помовчавши трохи і знову висловлюючи велику печаль на своєму виплаканому обличчі.

— Мало надії, — сказав князь.

— А мені так хотілося ще раз подякувати дядька за все його благодіяння мені і Борі. Це його хрещеник C'est son filleul], — додала вона таким тоном, наче це звістка мало вкрай порадувати князя Василя.

Князь Василь задумався і поморщився.

Ганна Михайлівна зрозуміла, що він боявся знайти в ній суперницю за заповітом графа Безухова. Вона поспішила заспокоїти його.

— Якщо б не моя справжня любов і відданість дядькові, — сказала вона, з особливою впевненістю і недбалістю вимовляючи це слово, — я знаю його характер, благородний, прямий, але ж одні княжни при ньому ... Вони ще молоді ... — Вона нахилила голову і додала пошепки: — Чи зробив він останню шану, князь? Як дорогоцінні ці завершальні хвилини! Адже гірше бути не може; його необхідно приготувати, якщо він такий слабкий. Ми, жінки, князь, — вона ніжно посміхнулася, — завжди знаємо, як говорити ці речі. Необхідно бачити його. Як би важко це не було для мене, але я звикла вже страдати.

Князь, мабуть, втямив, і зрозумів, як і на вечорі у Annette Шерер, що від Ганни Михайлівни важко відбутися.

— Не було б важким йому побачення, chère Ганна Михайлівна, — сказав він. — Почекаємо до вечора, доктора обіцяли кризу.

— Але не можна чекати, князь, в ці хвилини. Подумайте, справа йде про порятунок його душі. Ах! Це жахливо, борг християнина. [Pensez, il y va du salut de son âme ... Ah! c'est terrible, les devoirs d'un chrétien ...]

Із внутрішніх кімнат відчинилися двері, і вийшла одна з князівн-небог графа, з

похмурим і холодним обличчям і довжиною талії, яка разюче не відповідала ногам.

Князь Василь обернувся до неї.

— Ну, що він?

— Все те саме. І як ви хочете, цей шум ... — сказала княжна, оглядаючи Ганну Михайлівну, як незнайому.

— Ах, мила, я вас і не упізнала [*Ah, chère, je ne vous reconnaisais pas*], — з щасливою посмішкою сказала Ганна Михайлівна, легкою інохіддю підходячи до небоги графа. — Я приїхала допомагати вам ходити за дядечком. Уявляю собі, як ви настраждалися [*Je viens d'arriver et je suis à vous pour vous aider à soigner mon oncle. J'imagine combien vous avez souffert*], — додала вона, з участю закочуючи очі.

Княжна нічого не відповіла, навіть не посміхнулася і негайно ж вийшла. Ганна Михайлівна зняла рукавички і в завойованій позиції розташувалася на кріслі, запросивши князя Василя сісти біля себе.

— Борисе! — сказала вона синові і посміхнулася. — Я пройду до графа, до дядька, а ти піди до П'єра, mon ami, поки та не забудь передати йому запрошення від Ростових. Вони звуть його обідати. Я думаю, він не поїде? — звернулася вона до князя.

— Навпаки, — сказав князь, який мабуть зробився не в дусі. — Я був би дуже радий, якби ви мене позбавили від цієї молодой людини. [*Je serais très content si vous me débarrassiez de ce jeune homme ..*] Сидить тут. Граф жодного разу не запитав про нього.

Він знизав плечами. Офіціант повів молоду людину вниз і вгору по інших сходах до Петра Кириловича.

XIII

П'єр так і не встиг вибрати собі кар'єри в Петербурзі і, дійсно, був висланий до Москви за буйство. Історія, яку розповідали у графа Ростова, була справедлива. П'єр брав участь в зв'язуванні квартального з ведмедем. Він приїхав кілька днів тому і зупинився, як завжди, в будинку свого батька. Хоча він і припускав, що історія його вже відома в Москві, і що дами, що оточують його батька, завжди недобррозичливі до нього, скористаються цією нагодою, щоб роздратувати графа, він все-таки в день приїзду пішов на половину батька. Увійшовши до вітальні, звичайне місцеперебування княжен, він привітався з дамами, які сиділи за п'яльцями і за книгою, яку вголос читала одна з них. Їх було три. Старша, охайна, з довгою талією, сувора дівчина, та сама, яка виходила до Ганни Михайлівни, читала; молодші, обидві рум'яні і гарненькі, які відрізнялися одна від одної тільки тим, що в однієї була родимка над губою, яка дуже прикрашала її, шили в п'яльцях. П'єр був зустрінутий як мрець або зачумлений. Старша княжна перервала читання і мовчки подивилася на нього переляканими очима; молодша, без родимки, прийняла точно такий же вираз; найменша, з родимкою, веселого і сміхотливого характеру, нагнулася до п'яльців, щоб приховати посмішку, викликану, ймовірно, майбутньою сценою, забавність якої вона передбачала. Вона притягнула вниз шерстинку і нагнулася, ніби розбираючи візерунки і ледь стримуючись від сміху.

— Здрастуйте, кузина. — сказав П'єр. — Ви мене не впізнаєте? [*Bonjour, ma*

cousine, Vous ne me reconnaissez pas?]

— Я дуже добре вас узнаю, занадто добре.

— Як здоров'я графа? Можу я бачити його? — запитав П'єр незугарно, як завжди, але не збентежачись.

— Граф страждає і фізично і морально, і, здається, ви подбали про те, щоб заподіяти йому побільше моральних страждань.

— Можу я бачити графа? — повторив П'єр.

— Гм! .. Якщо ви хочете вбити його, зовсім вбити, то можете бачити. Ольга, піді подивися, чи готовий бульйон для дядечки, скоро час, — додала вона, показуючи цим П'єру, що вони зайняті і зайняті заспокоюванням його батька, тоді як він, очевидно, зайнятий тільки засмученням.

Ольга вийшла. П'єр постояв, подивився на сестер і, поклонившись, сказав:

— То я піду до себе. Коли можна буде, ви мені скажіть.

Він вийшов, і дзвінкий, але неголосний сміх сестри з родимкою почувся за ним.

На другий день приїхав князь Василь і помістився в будинку графа. Він закликав до себе П'єра і сказав йому:

— Мій милий, якщо ви будете вести себе тут, як в Петербурзі, ви закінчите дуже погано; більше мені нічого вам сказати. [Mon cher, si vous vous conduisez ici, comme a Petersbourg, vous finirez tres mal; c'est tout ce que je vous dis.] Граф дуже, дуже хворий: тобі зовсім не треба його бачити.

З тих пір П'єра не турбували, і він цілий день проводив один нагорі, в своїй кімнаті.

У той час як Борис увійшов до нього, П'єр ходив по своїй кімнаті, зрідка зупиняючись в кутах, роблячи загрозливі жести до стіни, як ніби пронизує невидимого ворога шпагою, і строго поглядаючи понад окулярів і потім знову починаючи свою прогулянку, промовляючи неясні слова, потискуючи плечима і розводячи руками.

— Англії кінець, [L'Angleterre a vescu,] — промовив він, спохмурнівши і вказуючи на когось пальцем. — Пітт, як зрадник нації і народного права, засуджується до ... [M. Pitt comme traître a la nation et au droit des gens est condamnée a ...] — Він не встиг договорити вироку Пітту, уявляючи себе в цю хвилину самим Наполеоном і разом з своїм героєм вже зробивши небезпечну переправу через Па-де-Кале і завоювавши Лондон, — як побачив молодого, стрункого і красивого офіцера, що входив до нього. Він зупинився. П'єр залишив Бориса чотирнадцятирічним хлопчиком і рішуче не пам'ятав його; але, незважаючи на те, з властивою йому манерою швидко і радо взяв його за руку і дружельно посміхнувся.

— Ви мене пам'ятаєте? — спокійно, з приємною посмішкою сказав Борис. — Я з матінкою приїхав до графа, але він, здається, не зовсім здоровий.

— Так, здається, нездоровий. Його всі турбують, — відповідав П'єр, намагаючись пригадати, хто ця молода людина.

Борис відчував, що П'єр не впізнає його, але не вважав за потрібне називати себе і, не відчуючи ні найменшого збентеження, дивився йому прямо в очі.

— Граф Ростов просив вас нині приїхати до нього обідати, — сказав він після досить

довгого і незручного для П'єра мовчання.

— А! Граф Ростов! — радісно заговорив П'єр. — Так ви його син, Ілля. Я, можете собі уявити, в першу хвилину не впізнав вас. Пам'ятайте, як ми на Воробйови гори їздили с мадам Жако ... [m-me Jasquot ...] давно.

— Ви помиляєтеся, — неквапливо, з сміливою і трохи глузливою посмішкою промовив Борис. — Я Борис, син княгині Ганни Михайлівни Друбецької. Ростова батька звуть Іллею, а сина — Миколою. І я m-me Jasquot ніякий не знав.

П'єр замахав руками і головою, як ніби комарі або бджоли напали на нього.

— Ах, ну що це! Я все сплутав. У Москві стільки рідних! Ви Борис ... так. Ну ось ми з вами і домовилися. Ну, що ви думаєте про Булонську експедицію? Адже англійцям погано доведеться, якщо тільки Наполеон переправиться через канал? Я думаю, що експедиція дуже можлива. Вілльнев би не схибив!

Борис нічого не знав про Булонську експедицію, він не читав газет і про Вілльнева в перший раз чув.

— Ми тут в Москві більше зайняті обідами і плітками, ніж політикою, — сказав він своїм спокійним, глузливым тоном. — Я нічого про це не знаю і не думаю. Москва зайнята плітками найбільше, — продовжував він. — Тепер пересуди про вас і про графа.

П'єр посміхнувся своєю доброю посмішкою, як ніби боячись за свого співрозмовника, як би він не сказав чогось такого, у чому став би каятися. Але Борис говорив чітко, ясно і сухо, прямо дивлячись в очі П'єру.

— Москві більше робити нічого, як пліткувати, — продовжував він. — Всі зайняті тим, кому залишить граф свій статок, хоча, може бути, він переживе всіх нас, чого я від душі бажаю ...

— Так, це все дуже важко, — підхопив П'єр, — дуже важко. — П'єр все боявся, що цей офіцер ненавмисне вдасться в незручну для самого себе розмову.

— А вам повинно здаватися, — говорив Борис, злегка червоніючи, але не змінюючи голосу і пози, — вам повинно здаватися, що всі зайняті тільки тим, щоб отримати щонебудь від багатія.

"Так і є", подумав П'єр.

— А я якраз хочу сказати вам, щоб уникнути непорозумінь, що ви дуже помилитеся, якщо залічите мене і мою матір до числа цих людей. Ми дуже бідні, але я, принаймні, за себе кажу: саме тому, що батько ваш багатий, я не вважаю себе його родичом, і ні я, ні мати ніколи нічого не будемо просити і не приймемо від нього.

П'єр довго не міг зрозуміти, але коли зрозумів, схопився з дивана, вхопив Бориса за руку знизу з властивою йому швидкістю і незграбністю і, зашарівшись набагато більше, ніж Борис, почав говорити з змішаним почуттям сорому й досади.

— Ось це дивно! Я хіба ... та й хто ж міг думати ... Я дуже знаю ...

Але Борис знову перебив його:

— Я радий, що висловив все. Може бути, вам неприємно, ви мене вибачте, — сказав він, заспокоюючи П'єра, замість того щоб бути заспокоюваним їм, — але я сподіваюся, що не образив вас. Я маю правило говорити все прямо ... Як же мені передати? Ви

приїдете обідати до Ростових?

І Борис, мабуть зваливши з себе важкий обов'язок, сам вийшовши з незручного становища і поставивши в нього іншого, став знову абсолютно приємний.

— Ні, послухайте, — сказав П'єр, заспокоюючись. — Ви дивовижна людина. Те, що ви зараз сказали, дуже добре, дуже добре. Зрозуміло, ви мене не знаєте. Ми так давно не бачилися ... дітьми ще ... Ви можете припускати в мені ... Я вас розумію, дуже розумію. Я б цього не зробив, у мене не вистачило б духу, але це прекрасно. Я дуже радий, що познайомився з вами. Дивно, — додав він, помовчавши і посміхаючись, — що ви в мені припускали! — Він засміявся. — Ну, так що ж? Ми познайомимось з вами краще. Будь ласка. — Він потиснув руку Борису. — Ви знаєте, я жодного разу не був у графа. Він мене не кликав ... Мені його шкода, як людину ... Але що ж робити?

— І ви думаєте, що Наполеон встигне переправити армію? — запитав Борис, посміхаючись.

П'єр зрозумів, що Борис хотів змінити тему розмови, і, погоджуючись з ним, почав викладати вигоди і невигоди Булонського зачинання.

Лакей прийшов викликати Бориса до княгині. Княгиня їхала. П'єр обіцяв приїхати обідати потім, щоб ближче зійтися з Борисом, міцно тиснув його руку, лагідно дивлячись йому в очі через окуляри ... По відході його П'єр довго ще ходив по кімнаті, вже не пронизуючи невидимого ворога шпагою, а посміхаючись при згадці про цю милу, розумну і тверду молоду людину.

Як це буває в першій молодості і особливо в самотньому положенні, він відчув безпричинну ніжність до цього молодого чоловіка і обіцяв собі неодмінно подружитися з ним.

Князь Василь проводжав княгиню. Княгиня тримала хустку біля очей, і обличчя її було в сльозах.

— Це жахливо! жахливо! — говорила вона, — але чого б мені це не коштувало, я виконаю свій обов'язок. Я приїду ночувати. Його не можна так залишити. Кожна хвилина дорога. Я не розумію, чого зволікають княжни. Може, Бог допоможе мені знайти засіб його приготувати! ... Прощайте, князь, нехай підтримає вас Бог. [Adieu, mon prince, que le bon Dieu vous soutienne ...]

— Прощайте, моя мила, [Adieu, ma bonne,]— відповідав князь Василь, повертаючи від неї.

— Ах, він у жахливому становищі, — сказала мати синові, коли вони знову сідали в карету. — Він майже нікого не впізнає.

— Я не розумію, матінка, які його відносини до П'єра? — запитав син.

— Все скаже заповіт, мій друг; від нього і наша доля залежить ...

— Але чому ви думаєте, що він залишить що-небудь нам?

— Ах, мій друг! Він такий багатий, а ми такі бідні!

— Ну, це ще недостатня причина, матінка.

— Ах, Боже мій! Боже мій! Як він слабкий! — вигукнула мати.

Коли Ганна Михайлівна поїхала з сином до графа Кирила Володимировича Безухова, графиня Ростова довго сиділа одна, прикладаючи хусточку до очей. Нарешті, вона подзвонила.

— Що ви, мила, — сказала вона сердито дівчині, яка змусила себе чекати кілька хвилин. — Не хочете служити, чи що? Так я вам знайду місце.

Графиня була засмучена горем і принизливою бідністю своєї подруги і тому була не в дузі, що виражалось у неї завжди найменуванням покоївки "мила" і "ви".

— Винна-с, — сказала покоївка.

— Попросіть до мене графа.

Граф, перевалюючись, підійшов до дружини з дещо винуватим видом, як і завжди.

— Ну, графінюшка! Яке соте на мадері [saute au madere] з рябчиків буде, ma chere! Я спробував; не дарма я за Тараську тисячу рублів дав. Вартий!

Він сів збоку дружини, упершись молодецьки руки на коліна і скуйовджуючи сиве волосся.

— Що накажете, графінюшка?

— Ось що, мій друг, — що це в тебе забруднене тут? — сказала вона, вказуючи на жилет. — Це соте, вірно, — додала вона посміхаючись. — Ось що, граф: мені грошей потрібно.

Обличчя її стало сумне.

— Ах, графінюшка! ...

І граф заметушився, дістаючи гаманець.

— Мені багато треба, граф, мені п'ятсот рублів треба.

І вона, діставши батистову хустку, терла їм жилет чоловіка.

— Зараз, зараз. Гей, хто там? — крикнув він таким голосом, яким кричать тільки люди, впевнені, що ті, кого вони кличуть, стрімголов кинуться на їх поклик. — Послати до мене Митька!

Митенька, той дворянський син, вихований у графа, який тепер завідував усіма його справами, тихою ходою увійшов до кімнати.

— Ось що, мій милий, — сказав граф шанобливому молодому чоловіку, який ввійшов. — Принеси ти мені ... — він задумався. — Так, 700 рублів, так. Та дивись, таких рваних і брудних, як той раз, не приноси, а хороших, для графині.

— Так, Митенька, будь ласка, щоб чистенькі, — сказала графиня, сумно зітхаючи.

— Ваше ясносте, коли накажете доставити? — сказав Митенька. — Бажатимете знати, що ... Втім, не турбуйтеся, — додав він, зауваживши, як граф вже почав важко і часто дихати, що завжди було ознакою розпочатого гніву. — Я було і забув ... Зараз накажете доставити?

— Так, так, то ж то, принеси. Ось графині віддай.

— От яке золото у мене цей Митенька, — додав граф посміхаючись, коли молодий чоловік вийшов. — Нема того, щоб не можна. Я ж цього терпіти не можу. Все можна.

— Ах, гроші, граф, гроші, скільки від них горя на світі! — сказала графиня. — А ці гроші мені дуже потрібні.

— Ви, графінюшка, марнотратця відома, — промовив граф і, поцілувавши у дружини руку, пішов знову в кабінет.

Коли Ганна Михайлівна повернулася знову від Безухова, у графині лежали вже гроші, все новенькими папірцями, під хусткою на столику, і Ганна Михайлівна зауважила, що графиня чимось розтривожена.

— Ну, що, мій друг? — запитала графиня.

— Ах, в якому він жахливому становищі! Його розпізнати не можна, він такий слабкий, такий слабкий; я хвилинку побула і двох слів не сказала ...

— Annette, заради Бога, не відмов мені, — сказала раптом графиня, червоніючи, що так дивно було при її немолодому, худому і статечному обличчі, дістаючи з-під хустки гроші.

Ганна Михайлівна миттєво зрозуміла, в чому справа, і вже нахилилася, щоб в належну хвилину спритно обійняти графиню.

— Ось Борису від мене, на шиття мундира ...

Ганна Михайлівна вже обіймала її і плакала. Графиня плакала теж. Плакали вони про те, що вони дружні; і про те, що вони добрі, і про те, що вони, подружки молодості, зайняті таким низьким предметом — грошима; і про те, що молодість їх пройшла ... Але сльози обох були приємні ..

XV

Графиня Ростова з дочками і вже з великим числом гостей сиділа у вітальні. Граф провів гостей-чоловіків в кабінет, пропонуючи їм свою охотницьку колекцію турецьких трубок. Зрідка він виходив і питав: чи не приїхала? Чекали Марію Дмитрівну Ахросимову, прозвану в товаристві страшний дракон, [le terrible dragon,] даму знаменитою не багатством, не почестями, але прямою розуму і відвертою простотою поводження. Марію Дмитрівну знала царська фамілія, знала вся Москва і весь Петербург, і обидва міста, дивуючись їй, нишком посміювалися над її грубістю, розповідали про неї анекдоти; проте всі без винятку поважали і боялися її.

У кабінеті, повному диму, йшла розмова про війну, яка була оголошена маніфестом, про набір. Маніфесту ще ніхто не читав, але всі знали про його появу. Граф сидів на отоманке між двома сусідами, які палили і розмовляли. Граф сам не палив і не говорив, а нахилиючи голову, то на один бік, то на другий, з видимим задоволенням дивився на куривших і слухав розмову двох сусідів своїх, яких він стравив між собою.

Один з тих, що говорили був цивільний, з зморшкуватим, жовчним і голеним худим обличчям, чоловік, який вже наближався до старості, хоча і одягнений, як наймодніша молода людина; він сидів з ногами на отоманці з видом домашньої людини і, збоку запустивши собі далеко в рота бурштин, рвучко втягував дим і мружився. Це був старий холостяк Шіншін, двоюрідний брат графині, злий язик, як про нього говорили в московських вітальнях. Він, здавалося, зглянувся на свого співрозмовника. Інший, свіжий, рожевий, гвардійський офіцер, бездоганно вимитий, застібнутий і причесаний, тримав бурштин у середини рота і рожевими губами злегка витягав димок, випускаючи його кільцями з красивого рота. Це був той поручик Берг, офіцер Семенівського полку,

з яким Борис їхав разом в полк і яким Наталя дражнила Віру, старшу графиню, називаючи Берга її нареченим. Граф сидів між ними і уважно слухав. Найприємніше для графа заняття, за винятком гри в бостон, яку він дуже любив, було положення слухача, особливо коли йому вдавалося стравити двох балакучих співрозмовників.

— Ну, як же, батюшка, вельмишановний [mon tres honorable] Альфонс Карлич, — говорив Шіншін, сміючись і з'єднуючи (у чому й полягала особливість його мови) самі народні російські висловлювання з вишуканими французькими фразами. — Ви розраховуєте мати дохід з казни, [Vous comptez vous faire des rentes sur l'etat,] з роти доходець отримувати хочете?

— Ні-с, Петро Миколайовичу, я тільки бажаю показати, що в кавалерії вигоди набагато менше проти піхоти. Ось тепер зметикуйте, Петро Миколайовичу, моє становище ...

Берг говорив завжди дуже точно, спокійно і чемно. Розмова його завжди стосувалася тільки його одного; він завжди спокійно мовчав, поки говорили про щось, що не має прямого до нього відношення. І мовчати таким чином він міг кілька годин, не відчуючи і не спричиняючи в інших ні найменшого збентеження. Але тільки-но розмова стосувалася його особисто, він починав говорити розлого й з видимим задоволенням.

— Зметикуйте моє становище, Петро Миколайовичу: був би я в кавалерії, я б отримував не більше двохсот рублів в третину, навіть і в чині поручика; а тепер я отримую двісті тридцять, — говорив він з радісною, приємною посмішкою, оглядаючи Шіншіна і графа, як ніби для нього було очевидно, що його успіх завжди буде становити головну мету бажань всіх інших людей.

— Крім того, Петро Миколайовичу, перейшовши в гвардію, я на виду, — продовжував Берг, — і вакансії в гвардійській піхоті набагато частіше. Потім, самі зміркуйте, як я міг влаштуватися з двохсот тридцяти рублів. А я відкладаю і ще батькові посилаю, — продовжував він, пускаючи колечко.

— Баланс встановлений ... [La balance y est ...] Німець на обуху молотить хлібець, як каже прислів'я, [comme dit le proverbe,] — перекладаючи бурштин на іншу сторону рота, сказав Шіншін і підморгнув графу.

Граф розреготався. Інші гості, бачачи, що Шіншін веде розмову, підійшли послухати. Берг, не помічаючи ні глузування, ні байдужості, продовжував розповідати про те, як переведенням у гвардію він вже виграв чин перед своїми товаришами по корпусу, як у воєнний час ротного командира можуть убити, і він, залишившись старшим у роті, може дуже легко бути ротним, і як в полку всі люблять його, і як його татко ним задоволений. Берг, мабуть, насолоджувався, розповідаючи все це, і, здавалося, не підозрював того, що у інших людей могли бути теж свої інтереси. Але все, що він розповідав, було так мило-статечно, наївність молодого егоїзму його була так очевидна, що він обеззброював своїх слухачів.

— Ну, батюшка, ви і в піхоті, і в кавалерії, всюди підете в хід; це я вам пророкую, — сказав Шіншін, ляскаючи його по плечу і спускаючи ноги з отоманки.

Берг радісно посміхнувся. Граф, а за ним і гості вийшли у вітальню.

Була та пора перед званним обідом, коли присутні гості не починають довгої розмови в очікуванні призову до закуски, а разом з тим вважають за необхідне ворухитися і не мовчати, щоб показати, що вони анітрохи не нетерплячі сісти за стіл. Господарі поглядають на двері і зрідка переглядаються між собою. Гості по цим поглядам намагаються здогадатися, кого або чого ще чекають: важливого родича, який запізнився або страви, яка ще не вистигла.

П'єр приїхав перед самим обідом і незграбно сидів посередині вітальні на першому-ліпшому кріслі, загородивши всім дорогу. Графиня хотіла змусити його говорити, але він наївно дивився в окуляри навколо себе, як би відшукуючи когось, і односкладово відповідав на всі питання графині. Він був соромливий і один не помічав цього. Велика частина гостей, яка знала його історію з ведмедем, зацікавлено дивилися на цього великого товстого і сумирного чоловіка, не розуміючи, як міг такий телепень і скромник зробити таку штуку з квартальним.

— Ви нещодавно приїхали? — питала у нього графиня.

— Так, пані, [Oui, madame,] — відповідав він, озираючись.

— Ви не бачили мого чоловіка?

— Ні, пані. [Non, madame.] — Він посміхнувся зовсім недоречно.

— Ви, здається, недавно були в Парижі? Я думаю, дуже цікаво.

— Дуже цікаво..

Графиня презирнулася з Ганною Михайлівною. Ганна Михайлівна зрозуміла, що її просять зайняти цю молоду людину, і, підсівши до нього, почала говорити про батька; але так само, як і графині, він відповідав їй тільки короткими словами. Гості були всі зайняті між собою. Розумовські ... Це було незрівнянно ... Ви дуже добрі ... Графиня Апраксина ... [Les Razoumovsky ... sa a ete charmant ... Vous etes bien bonne ... La comtesse Apraksine ...] чулося з усіх боків. Графиня встала і пішла в залу.

— Марія Дмитрівна? — почувся її голос з зали.

— Вона сама, — почувся у відповідь грубий жіночий голос, і слідом за тим увійшла в кімнату Марія Дмитрівна.

Всі панянки і навіть дами, виключаючи найстаріших, встали. Марія Дмитрівна зупинилася в дверях і, з висоти свого огрядного тіла, високо тримаючи свою з сивими буклями п'ятдесятирічну голову, оглянула гостей і, як би засукуючи, поправила неквапливо широкі рукави своєї сукні. Марія Дмитрівна завжди говорила російською.

— Іменинниці дорогій з дітками, — сказала вона своїм гучним, густим, подавляючи всі інші звуки голосом. — Ти що, старий грішнику, — звернулася вона до графа, що цілував її руку, — мабуть, сумуєш в Москві? Собак ганяти ніде? Так що, батюшка, робити, ось як ці пташки підростуть ... — Вона вказувала на дівчат. — Хочеш — не хочеш, треба женихів шукати.

— Ну, що, козаче? (Марія Дмитрівна козаком називала Наталю) — говорила вона, пестячи рукою Наташу, яка підійшла до її руки без страху і весело. — Знаю, що зілля дівка, а люблю.

Вона дістала з величезного ридикюля яхонтові сережки грушками і, віддавши їх Наташі, яка іменинно-сяяла і розрум'янилась, негайно ж відвернулася від неї і звернулася до П'єра.

— Гей, е! Люб'язний! Ходи-но сюди, — сказала вона удавано-тихим і тонким голосом. — Ходи-но, любий ...

І вона грізно засукала рукава ще вище.

П'єр підійшов, наївно дивлячись на неї через окуляри.

— Підійди, підійди, любий! Я і батькові-то твоєму правду одна говорила, коли він у випадку був, а тобі-то і Бог велить.

Вона помовчала. Всі мовчали, чекаючи того, що буде, і відчуваючи, що була тільки передмова.

— Гарний, нічого сказати! Хороший хлопчик! ... Батько на одрі лежить, а він бавиться, квартального на ведмедя верхом садить. Соромно, батюшка, соромно! Краще б на війну йшов.

Вона відвернулася і подала руку графу, який ледь утримувався від сміху.

— Ну, що ж, до столу, я думаю, пора? — сказала Марія Дмитрівна.

Попереду пішов граф з Марією Дмитрівною; потім графиня, яку повів гусарський полковник, потрібна людина, з яким Микола повинен був наздоганяти полк. Ганна Михайлівна — з Шіншіним. Берг подав руку Вірі. Усміхнена Жюлі Карагіна пішла з Миколою до столу. За ними йшли ще інші пари, що простягнулися по всій залі, і ззаду всіх по-одиначці діти, гувернери і гувернантки. Офіціанти заворушилися, стільці загриміли, на хорах заграла музика, і гості розмістилися. Звуки домашньої музики графа замінилися звуками ножів і виделок, говірки гостей, тихих кроків офіціантів.

На одному кінці столу на чолі сиділа графиня. Справа Марія Дмитрівна, зліва Ганна Михайлівна та інші гості. З протилежного боку сидів граф, зліва гусарський полковник, праворуч Шіншін і інші гості чоловічої статі. З одного боку довгого столу молодь постарше: Віра поруч з Бергом, П'єр поруч з Борисом; з іншого боку — діти, гувернери і гувернантки. Граф через кристаль, пляшки і вази з фруктами поглядав на дружину і її високий очіпок з блакитними стрічками і ревно підливав вина своїм сусідам, не забуваючи і себе. Графиня так само, через ананаси, не забуваючи обов'язки господині, кидала значні погляди на чоловіка, лисина і лице якого, здавалося їй, своєю червоністю різкіше відрізнялися від сивого волосся. На дамському краю йшло рівномірне лепетання; на чоловічому все голосніше і голосніше чути голоси, особливо гусарського полковника, який так багато їв і пив, все більше і більше червоніючи, що граф вже ставив його в приклад іншим гостям. Берг з ніжною посмішкою говорив з Вірою про те, що любов є почуття не земне, а небесне. Борис називав новому своєму приятелю П'єру бувших за столом гостей і переглядався з Наталею, що сиділа проти нього. П'єр мало говорив, оглядав нові обличчя і багато їв. Починаючи від двох супів, з яких він вибрав черепаховий, [a la tortue], і кулеб'яки і до рибчиків він не пропускав ніякого блюда і жодного вина, яке дворецький в загорнутої салфеткою пляшці таємниче висував через плеча сусіда, примовляючи або " дрей-мандера ", або " угорське

", або " рейнвейн ". Він підставляв першу-ліпшу з чотирьох кришталевих, з вензелем графа, чарок, що стояли перед кожним приладдям, і пив з задоволенням, з все з більш і більш приємним видом поглядів на гостей. Наташа, яка сиділа проти нього, дивилася на Бориса, як дивляться дівчинки тринадцяти років на хлопчика, з яким вони в перший раз тільки що поцілувалися і в якого вони закохані. Цей самий погляд її іноді звертався на П'єра, і йому під поглядом цієї смішної, жвавої дівчинки хотілося сміятися самому, не знаючи чого.

Микола сидів далеко від Софійки, біля Жюлі Карагиной, і знову з тієї ж мимовільною посмішкою щось говорив з нею. Софійка посміхалася парадно, але, мабуть, мучилася ревностями: то бліднула, то червоніла і всіма силами прислухалася до того, що говорили між собою Микола і Жюлі.

Гувернантка неспокійно озиралася, як би готуючи до відсічі, якби хтось хотів образити дітей. Гувернер-німець намагався запам'ятати всі роди страв, десертів і вин з тим, щоб описати все докладно в листі до домашніх у Німеччину, і вельми ображався тим, що дворецький, із загорнутою в серветку пляшкою, обносив його. Німець хмурився, намагався показати вид, що він і не бажав отримати цього вина, але ображався тому, що ніхто не хотів зрозуміти, що вино потрібно було йому не для того, щоб втамувати спрагу, не з жадібності, а з добросовісної допитливості.

XVI

На чоловічому кінці столу розмова все більш і більш пожвавлювалася. Полковник розповів, що маніфест про оголошення війни вже вийшов в Петербурзі і що екземпляр, який він сам бачив, доставлений нині кур'єром головнокомандувачу.

— І навіщо нас нелегка несе воювати з Бонапартом? — сказав Шіншін. — Він уже збив пиху з Австрії. Боюся, не прийшла би тепер наша черга. [Il a déjà rabattu le caquet a l'Autriche. Je crains, que cette fois ce ne soit notre tour.]

Полковник був кремезний, високий і сангвінічний німець, очевидно, служака і патріот. Він образився словами Шіншіна.

— А того, ласкавий доброд и ю,— сказав він, вимовляючи, без пом'якшень, и замість і, й е замість є.— Того, що и мператор це зна е. В и н у ман и феста сказав, що не може дивитис байдуже на небезпеки, як и загрожуют Рос и ї, и що небезпека импер и ї, г и дн и ст и ї и святаст союз и в,— промовив він, чомусь особливо налягаючи на слово "союзів", наче в цьому була вся суть справи.

І з властивою йому непогрішною, офіційною пам'яттю він повторив вступні слова маніфесту ... "і бажання, єдину і неодмінну мету государя складає: установити в Європі на міцних підставах мир — вирішили ми рушити нині частину війська за кордон і зробити для досягнення наміру сього нові зусилля ".

— Ос нащо, ласкавий доброд и ю, — завершив він, повчально випиваючи склянку вина і озираючись на графа за заохоченням.

— Знаєте прислів'я: [Connaissez vous le proverbe:] "Ярема, Ярема, сидів би ти вдома, точив би свої веретена", — сказав Шіншін, морщачись і посміхаючись. — Це нам до речі. [Cela nous convient a merveille.] Вже на що Суворова — і того розбили, на

голову, [a plate couture,] а де у нас Суворови тепер? — Питаю я вас, [Je vous demande un peu,] — безперестанку перескакуючи з російської на французьку мову, говорив він.

— Ми повинні і битися до остан е й крапл и кров, — сказав полковник, б'ючи по столу, — и ум е р-р-р е т за сво е го и мператора, и тоді все й буде добре. А м и ркувати як мо-о-ожна (він особливо витягнув голос на слові "можна"), як мо-о-ожна менше, — докінчив він, знову звертаючись до графа. — Так старі гусари судиють, ось і все. А ви як судить е, молода людина и молодий гусар? — додав він, звертаючись до Миколи, який, почувши, що справа йшла про війну, залишив свою співрозмовницю і в усі очі дивився і всіма вухами слухав полковника.

— Абсолютно з вами згоден, — відповідав Микола, весь спалахнувши, крутячи тарілку і переставляючи склянки з таким рішучим і відчайдушним виглядом, ніби в цю хвилину він піддавався великій небезпеці, — я переконаний, що росіяни повинні вмирати або перемагати, — сказав він, сам відчуваючи так само, як і інші, після того як слово вже було сказано, що воно було занадто запальне і бундючне для даного випадку і тому невдале.

— Прекрасно! Прекрасно те, що ви сказали, [C'est bien beau ce que vous venez de dire,] — сказала Жюлі, яка сиділа біля нього, зітхаючи. Софійка затремтіла вся і почервоніла до вух, за вухами і до шиї і плечей, в той час як Микола говорив. П'єр прислухався до промов полковника і схвально закивав головою.

— Ось це славно, — сказав він.

— Реальний гусар, молодий чоловік, — крикнув полковник, вдаривши знову по столу.

— Про що ви там шумите? — раптом почувся через стіл басовитий голос Марії Дмитрівни. — Що ти по столу стукаєш? — звернулася вона до гусара, — на кого ти гарячишся? Вірно, думаєш, що тут французи перед тобою?

— Я правду говорю, — посміхаючись сказав гусар.

— Все про війну, — через стіл прокричав граф. — Адже у мене син йде, Марія Дмитрівна, син йде.

— А у мене чотири сини в армії, а я не тужу. На все воля Божа: і на печі лежачи помреш, і в битві Бог помилує, — пролунав без всякого зусилля, з того кінця столу густий голос Марії Дмитрівни.

— Це так.

І розмова знову зосередилася — дамська на своєму кінці столу, чоловіча на своєму.

— А ось не питаєш, — говорив маленький брат Наташі, — а от не запитаєш!

— Спитаю, — відповідала Наташа.

Обличчя її раптом розгорілося, виражаючи відчайдушну і веселу рішучість. Вона підвелася, запрошуючи поглядом П'єра, який сидів проти неї, прислухатися, і звернулася до матері:

— Мамо! — пролунав по всьому столу її дитячий грудний голос.

— Чого тобі? — запитала графиня злякано, але, по обличчю дочки побачивши, що це була витівка, строго замахала їй рукою, роблячи загрозливий і негативний жест

головою.

Розмова притихла.

— Мамо! Яке тістечко буде? — ще рішучіше, не зриваючись, пролунав голосок Наташі.

Графиня хотіла хмуритися, але не могла. Марія Дмитрівна погрозила товстим пальцем.

— Козак, — промовила вона з погрозою.

Більшість гостей дивилися на старших, не знаючи, як слід прийняти цю витівку.

— Ось я тебе! — сказала графиня.

— Мама! Що тістечко буде? — закричала Наташа вже сміливо і капризно-весело, вперед впевнена, що витівка її буде прийнята добре.

Софійка і товстий Петя ховалися від сміху.

— Ось і запитала, — прошепотіла Наташа маленькому братові і П'єру, на якого вона знову глянула.

— Морозиво, тільки тобі не дадуть, — сказала Марія Дмитрівна.

Наташа бачила, що боятися нема чого, і тому не побоялася і Марії Дмитрівни.

— Марія Дмитрівна? Яке морозиво! Я вершкове не люблю.

— Морквяне.

— Ні, яке? Марія Дмитрівна, яке? — майже кричала вона. — Я хочу знати!

Марія Дмитрівна і графиня засміялися, і за ними всі гості. Всі сміялися не відповіді Марії Дмитрівни, але незбагненної сміливості і спритності цієї дівчинки, яка вміла і наважувалися так поводитися з Марією Дмитрівною.

Наташа відчепилась тільки тоді, коли їй сказали, що буде ананасне. Перед морозивом подали шампанське. Знову заграла музика, граф поцілувався з графінюшкою, і гості, встаючи, вітали графіню, через стіл цокалися з графом, дітьми і один з одним. Знову забігали офіціанти, заgrimіли стільці, і в тому ж порядку, але з більш червоними обличчями, гості повернулися до вітальні й кабінет графа.

XVII

Розсунули столи для бостону, склали партії, і гості графа розмістилися в двох вітальнях, диванної і бібліотеці.

Граф, розпустивши карти віялом, насилу утримувався від звички післяобіднього сну і всьому сміявся. Молодь, підбурювана графинею, зібралася близько клавикорд і арфи. Жюлі перша, на прохання всіх, зіграла на арфі п'єску з варіаціями і разом з іншими дівчатами стала просити Наташу і Миколу, відомих своєю музикальністю, заспівати щонебудь. Наташа, до якої звернулися як до великої, була, мабуть, цим дуже горда, але разом з тим і боялася.

— Що будемо співати? — запитала вона.

— "Ключ", — відповідав Микола.

— Ну, давайте швидше. Борис, йдіть сюди, — сказала Наташа. — А де ж Софійка?

Вона озирнулася і, побачивши, що її друга немає в кімнаті, побігла за нею.

Вбігши в Соніну кімнату і не знайшовши там свою подругу, Наташа пробігла в

дитячу — і там не було Соні. Наташа зрозуміла, що Софійка була в коридорі на скрині. Скриня в коридорі була місцем печалей жіночого молодого покоління будинку Ростових. Дійсно, Софійка в своєму легкому рожевому платтячку, приминаючи його, лежала ниць на брудній смугастій няниної перині, на скрині і, закривши обличчя пальчиками, ридма плакала, здригаючись своїми оголеними плічками. Лице Наташі, жваве, цілий день імениникове, раптом змінилося: очі її зупинилися, потім здригнулася її широка шия, кути губ опустилися.

— Софійко! Що ти? ... Що, що з тобою? У-у-у! ...

І Наташа, розпустивши свого великого рота і зробившись зовсім дурною, заревла, як дитина, не знаючи причини і лише через те, що Софійка плакала. Софійка хотіла підняти голову, хотіла відповідати, але не змогла і ще більше сховалася. Наташа плакала, присівши на синій перині і обіймаючи друга. Зібравшись з силами, Софійка підвелася, почала витирати сльози і розповідати.

— Николонька їде через тиждень, йому ... папір ... прийшов ... він сам мені сказав ... Та я б все не плакала ... (вона показала папірець, яку тримала в руці: то були вірші, написані Миколою) я б все не плакала, але ти не можеш ... ніхто не може зрозуміти ... яка у нього душа.

І вона знову почала плакати про те, що душа його була така гарна.

— Тобі добре ... я не заздрю ... я тебе люблю, і Бориса теж, — говорила вона, зібравшись трохи з силами, — він милий ... для вас немає перешкод. А Микола мені cousin ... треба ... сам митрополит ... і то не можна. І потім, якщо матінці ... (Софійка графиню і вважала і називала матір'ю), вона скаже, що я псую кар'єру Миколи, у мене немає серця, що я невдячна, а насправді ... ось їй-Богу ... (вона перехрестилася) я так люблю і її, і всіх вас, тільки Віра одна ... За що? Що я їй зробила? Я так вдячна вам, що рада б всім пожертвувати, та не маю чим ...

Софійка не могла більше говорити і знову заховала голову в руках і перині. Наташа починала заспокоювалася, але по обличчю її видно було, що вона розуміла всю важливість горя свого друга.

— Софійка! — сказала вона раптом, як ніби здогадавшись про справжню причину засмучення кузини. — Вірно, Віра з тобою говорила після обіду? Так?

— Так, ці вірші сам Микола написав, а я списала ще інші; вона і знайшла їх у мене на столі і сказала, що і покаже їх матінці, і ще говорила, що я невдячна, що матінка ніколи не дозволить йому одружитися зі мною, а він одружиться з Жюлі. Ти бачиш, як він з нею цілий день ... Наташа! За що?...

І знову вона заплакала гіркіше попереднього. Наташа підняла її, обняла і, посміхаючись крізь сльози, стала її заспокоювати.

— Софійка, ти не вір їй, серденько, не вір. Пам'ятаєш, як ми всі втрьох говорили з Миколкою в диванної; пам'ятаєш, після вечері? Адже ми все вирішили, як буде. Я вже не пам'ятаю як, але, пам'ятаєш, як було все добре і все можна. Ось дядечки Шіншіна брат одружений ж з двоюрідною сестрою, а ми ж троюрідні. І Борис говорив, що це дуже можна. Ти знаєш, я йому все сказала. А він такий розумний і такий хороший, —

говорила Наташа ... — Ти, Софійка, не плач, голубчику милий, серденько, Софійка. — І вона цілувала її, сміючись. — Віра зла, Бог з нею! А все буде добре, і матінці вона не скаже; Николонька сам скаже, і він і не думав про Жюлі.

І вона цілувала її в голову. Софійка підвелася. Це кошенятко пожвавилася, оченята заблищали, і воно готове було, здавалося, ось-ось змахнути хвостом, стрибнути на м'які лапки і знову заграти з клубком, як йому і було пристойно.

— Ти думаєш? Насправді? Йй-Богу? — сказала вона, швидко поправляючи сукню та зачіску.

— Дійсно, йй-Богу! — відповідала Наташа, поправляючи своєму другу під косою пасмо жорсткого волосся, що вибилося.

І вони обидві засміялися.

— Ну, підемо співати "Ключ".

— Підемо.

— А знаєш, цей товстий П'єр, що проти мене сидів, такий смішний! — сказала раптом Наташа, зупиняючись. — Мені дуже весело!

І Наташа побігла по коридору.

Софійка, обтрусивши пух і сховавши вірші за пазуху, до шийки з кістками грудей, що виступали, легкими, веселими кроками, з розчервонілим лицем, побігла слідом за Наталею по коридору в диванну. На прохання гостей молоді люди заспівали квартет "Ключ", який всім дуже сподобався; потім Микола заспівав заново вивчену їм пісню.

В приємну ніч, при місячному світлі,

Уявити щасливо собі,

Що хтось є ще на світі,

Хто думає і про тебе!

Що і вона, рукою прекрасною,

По арфі золотій блукаючи,

Своєю гармонією пристрасною

Кличе до себе, кличе тебе!

Ще день, два, і рай настане ...

Але ах! твій друг не доживе!

І він не доспівав ще останніх слів, коли в залі молодь приготувалася до танців і на хорах застукали ногами і закашляли музиканти.

П'єр сидів у вітальні, де Шіншін, як з приїжджим з-за кордону, завів з ним нудну для П'єра політичну розмову, до якої приєдналися і інші. Коли заграла музика, Наташа увійшла до вітальні і, підійшовши прямо до П'єра, сміючись і червоніючи, сказала:

— Мама веліла вас просити танцювати.

— Я боюся сплутати фігури, — сказав П'єр, — але якщо ви хочете бути моїм учителем ...

І він подав свою товсту руку, низько опускаючи її, тоненькій дівчинці.

Поки розстановлюються пари і настраюються музиканти, П'єр сів з своєю маленькою дамою. Наташа була цілком щаслива; вона танцювала з дорослим, який

приїхав з-за кордону. Вона сиділа на очах у всіх і розмовляла з ним, як велика. У неї в руці було віяло, яке їй дала потримати одна панянка. І, прийнявши саму світську позу (Бог знає, де і коли вона цього навчилася), вона, обмахуючись віялом і посміхаючись через віяло, говорила з своїм кавалером.

— Ач яка?! Дивіться, дивіться, — сказала стара графиня, проходячи через залу і вказуючи на Наташу.

Наташа почервоніла і засміялася.

— Ну, що ви, мамо? Ну, що вам за охота? Що ж тут дивного?

В середині третьої екосези заворушилися стільці у вітальні, де грали граф і Марія Дмитрівна, і велика частина почесних гостей і старички, потягуючись після довгого сидіння і укладаючи в кишені гаманці і невеликі портмоне, виходили в двері зали. Попереду йшла Марія Дмитрівна з графом — обидва з веселими обличчями. Граф з жартівливою ввічливістю, якимось по-балетному, подав округлену руку Марії Дмитрівні. Він випростався, і обличчя його освітілося особливою молодецьки-хитрою посмішкою, і як тільки дотанцювали останню фігуру екосези, він вдарив в долоні музикантам і закричав на хори, звертаючись до першої скрипки:

— Семен! Данилу Купора знаєш?

Це був улюблений танець графа, який він танцював ще в молодості. (Данило Купор була власне одна фігура англез.)

— Дивіться на тата, — закричала на всю залу Наташа (зовсім забувши, що вона танцює з дорослим), пригинаючи до колін свою кучеряву голівку і заливаючись своїм дзвінким сміхом по всій залі.

Дійсно, все, що тільки було в залі, з усмішкою радості дивилося на веселого дідка, який поруч зі своєю сановитою дамою, Марією Дмитрівною, що була вище його зростом, округляв руки, в такт струшуючи ними, розправляв плечі, вивертав ноги, злегка притоптуючи, і все більше і більше розпускав посмішку на своєму круглому обличчі та готував глядачів до того, що буде. Як тільки почулись веселі, задирливі звуки Данила Купора, схожі на розвеселого тропака, всі двері зали раптом заступилися з одного боку чоловічими, з іншого — жіночими усміхненими обличчями дворових, що вийшли подивитися на пана, що веселиться.

— Батюшка-то наш! Орел! — промовила голосно няня з одних дверей.

Граф танцював добре і знав це, але його дама зовсім не вміла і не хотіла добре танцювати. Її величезне тіло стояло прямо з опущеними вниз потужними руками (вона передала ридикюль графині); тільки одне суворе, але гарне обличчя її танцювало. Що виражалося у всій круглій фігурі графа, у Марії Дмитрівни виражалося лише в більш і більш усміхненому лиці і носі, що трохи підіймався. Але зате, якщо граф, все більше і більше розіходячись, полонив глядачів несподіванкою спритних виверток і легких стрибків своїх м'яких ніг, Марія Дмитрівна найменшою старанністю при русі плечей або округленні рук в поворотах і притопуваннях, справляла не менше враження по заслугі, яку цінував всякий при її огрядності і постійної суворості. Танець поживавлювався все більш і більш. Візаві не могли ні на хвилину звернути на себе уваги

і навіть не намагалися. Всі було зайнято графом і Мар'єю Дмитрівною. Наташа смикала за рукави і плаття всіх присутніх, які і без того не спускали очей з танцюючих, і вимагала, щоб дивилися на тата. Граф в проміжках танцю важко переводив дух, махав і кричав музикантам, щоб вони грали швидше. Швидше, швидше і швидше, загонисто, завзято розгортався граф, то навшпиньки, то на підборах, носячись навколо Марії Дмитрівни і, нарешті, повернувши свою даму до її місця, зробив останнє па, піднявши ззаду догори свою м'яку ногу, схиливши спітнілу голову з усміхненим обличчям і округло розмахнув правою рукою серед гуркоту оплесків і сміху, особливо Наташі. Обидва танцюючі зупинилися, важко переводячи подих і утираючись батистовими хустками.

— Ось як в наш час витанцьовували, та *chere*, — сказав граф.

— Ай да Данила Купор! — важко і тривало випускаючи дух і засукуючи рукава, сказала Марія Дмитрівна.

XVIII

У той час як у Ростови танцювали в залі шостий англез під звуки музикантів, які фальшували від втоми, і зморені офіціанти і кухари готували вечерю, з графом Безуховим став шостий удар. Доктора оголосили, що надії до одужання немає; хворому дана була глуха сповідь і причастя; робили приготування для соборування, і в будинку була метушня і тривога очікування, звичайні в такі хвилини. На вулиці, за воротами юрмилися, ховаючись від екіпажів, що під'їжджали, трунарі, чекаючи багатого замовлення на похорон графа. Головнокомандувач Москви, який безперестанку надсилав ад'ютантів дізнаватися про стан графа, в цей вечір сам приїжджав попрощатися з знаменитим екатерининським вельможею, графом Безуховим.

Чудова приймальня кімната була повна. Всі шанобливо встали, коли головнокомандувач, побувши близько півгодини наодинці з хворим, вийшов звідти, злегка відповідаючи на поклони і намагаючись якомога швидше пройти повз спрямованих на нього поглядів докторів, духовних осіб і родичів. Князь Василь, схудлий і зблідлий за ці дні, проводжав головнокомандувача і щось кілька разів тихо повторив йому.

Провівши головнокомандувача, князь Василь сів у залі один на стілець, закинувши високо ногу на ногу, на коліно упираючи лікоть і рукою закривши очі. Посидівши так якийсь час, він встав і незвично-поспішними кроками, озираючись кругом переляканими очима, пішов через довгий коридор на задню половину будинку, до старшої княжні.

Ті, що знаходилися в слабо-освітленій кімнаті нерівним шепотінням говорили між собою і замовкали кожен раз і повними питання і очікування очима озиралися на двері, що вели до покоїв вмираючого і видавали слабкий звук, коли хто-небудь виходив з неї або входив в неї.

— Межа людська, — говорив дідок, духовна особа, дамі, що підсіла до нього і наївно слухала його, — межа покладена, її таки не прийдеши.

— Я думаю, чи не пізно соборувати? — додаючи духовний титул, питала дама, як

ніби не маючи щодо цього ніякої своєї думки.

— Таїнство, матінка, велике, — відповідала духовна особа, проводячи рукою по лисині, по якій пролягало декілька пасм зачесаного напівсивого волосся.

— Це хто ж? Сам головнокомандувач був? — питали в іншому кінці кімнати. — Який моложавий! ...

— А сьомий десяток! Що, кажуть, граф не впізнає вже? Хотіли соборувати?

— Я одного знав: сім разів соборувався.

Друга княжна тільки вийшла з кімнати хворого з заплаканими очима і сіла біля доктора Лоррена, який в граціозній позі сидів під портретом Катерини, спершись на стіл.

— Прекрасна погода, княжна, — говорив доктор, відповідаючи на питання про погоду, і потім Москва так схожа на село. [*Tres beau, — tres beau, princesse, et puis, a Moscou on se croit a la campagne.*]

— Чи не правда? [*N'est-ce-pas?*] — сказала княжна, зітхаючи. — Так можна йому пити?

Лоррен задумався.

— Він прийняв ліки?

— Так.

Доктор подивився на брегет.

— Візьміть склянку відвареної води і покладіть щіпку *une pincee* (він своїми тонкими пальцями показав, що значить *une pincee*) *de cremortartari* ... [кремортартара ...]

— Що не пило случай, — говорив німець-доктор ад'ютантові, — чтоп з третій удар шівий залишафся.

— А який свіжий був чоловік! — говорив ад'ютант. — І кому піде це багатство? — додав він пошепки.

— Окотнік знайдуться, — посміхаючись, відповідав німець.

Всі знову озирнулися на двері: вона рипнули, і друга княжна, зробивши питво, показане Лорреном, понесла його хворому. Німець-доктор підійшов до Лоррена.

— Ще, може, дотягне до завтрашнього ранку? — запитав німець, погано вимовляючи французькою.

Лоррен, стиснувши губи, строго і негативно помахав пальцем перед своїм носом.

— Сьогодні вночі, не пізніш, — сказав він тихо, з пристойним посмішкою самовдоволення в тому, що ясно вміє розуміти і висловлювати положення хворого, і відійшов.

Тим часом князь Василь відчинив двері в кімнату княжни.

В кімнаті було напівтемно; тільки дві лампадки горіли перед образами, і добре пахло курінням і квітами. Вся кімната була встановлена дрібними меблями шифоньерок, шафок, столиків. З-за ширм виднілися білі покривала високого пухового ліжка. Собачка загавкав.

— Ах, це ви, *mon cousin*?

Вона встала і поправила волосся, яке у неї завжди, навіть і тепер, було так незвичайно гладке, як ніби воно було зроблене з одного шматка з головою і покрите лаком.

— Що, трапилося що-небудь? — запитала вона. — Я вже так налякалася.

— Нічого, все те ж; я тільки прийшов поговорити з тобою, Катерина, про справу, — промовив князь, втомлено сідаючи на крісло, з якого вона встала. — Як ти нагріла, однак, — сказав він, — ну, сідай сюди, поговоримо. [Causons.]

— Я думала, чи не сталося що? — сказала княжна і з своїм незмінним, кам'яно-суворим виразом обличчя сіла проти князя, готуючись слухати.

— Хотіла заснути, mon cousin, і не можу.

— Ну, що, моя любя? — сказав князь Василь, узявши руку княжни і пригинаючи її за своєю звичкою донизу.

Видно було, що це "ну, що" відносилось до чого такого, що, не називаючи, вони розуміли обидва.

Княжна, з своєю безглуздо-довгою по ногах, сухою і рівною талією, прямо і безпристрасно дивилася на князя опуклими сірими очима. Вона похитала головою і, зітхнувши, подивилася на образи. Жест її можна було пояснити і як вираз печалі і відданості, і як вираз втоми і надії на швидкий відпочинок. Князь Василь пояснив цей жест як вираз втоми.

— А мені-то, — сказав він, — ти думаєш, легше? Я заморений, як поштова коняка; [Je suis ereinte, comme un cheval de poste;] А все-таки мені треба з тобою поговорити, Катрин, і дуже серйозно.

Князь Василь замовк, і щоби його починали нервово сіпатися то на одну, то на іншу сторону, надаючи його лицью неприємний вираз, який ніколи не показувався на обличчі князя Василя, коли він бував у вітальнях. Очі його теж були не такі, як завжди: то вони дивилися нахабно-жартівливо, то злякано озиралися.

Княжна, своїми сухими, худими руками притримуючи на колінах собачку, уважно дивилася в очі князеві Василю; але видно було, що вона не перерве мовчання питанням, хоча б їй довелося мовчати до ранку.

— Ось бачте, моя мила княжна і кузина, Катерина Семенівна, — продовжував князь Василь, мабуть, не без внутрішньої боротьби приступаючи до продовження своєї мови, — в такі хвилини, як тепер, про все треба подумати. Треба подумати про майбутнє, про вас ... Я вас всіх люблю, як своїх дітей, ти це знаєш.

Княжна так само тьмяно і нерухомо дивилася на нього.

— Нарешті, треба подумати і про моє сімейство, — сердито відштовхуючи від себе столик і не дивлячись на неї, продовжував князь Василь, — ти знаєш, Катрин, що ви, три сестри Мамонтови, та ще моя дружина, ми одні прямі спадкоємці графа. Знаю, знаю, як тобі важко говорити і думати про такі речі. І мені не легше; але, друже мій, мені шостий десяток, треба бути до всього готовим. Ти знаєш, що я послав за П'єром, і що граф, прямо вказуючи на його портрет, вимагав його до себе?

Князь Василь запитально подивився на княжну, але не міг зрозуміти, утятила вона

те, що він їй сказав, чи просто дивилася на нього ...

— Я про одне не перестаю молити Бога, *mon cousin*, — відповідала вона, — щоб він помилював його і дав би його прекрасній душі спокійно покинути цю ...

— Так, це так, — нетерпляче продовжував князь Василь, потираючи лисину і знову зі злобою підсовуючи до себе відсунутий столик, — але, нарешті ... нарешті справа в тому, ти сама знаєш, що минулої зими граф написав заповіт, за яким він весь маєток, помимо прямих спадкоємців і нас, віддавав П'єру.

— Чи мало він писав заповітів! — спокійно сказала княжна. — Але П'єру він не міг заповідати. П'єр незаконний.

— *Ma chere*, — сказав раптом князь Василь, притиснувши до себе столик, пожвавішавши і почавши говорити скоріше, — але що, якщо лист написано государю, і граф просить усиновити П'єра? Розумієш, по заслугах графа його прохання буде уважено ...

Княжна посміхнулася, як посміхаються люди, які думають що знають справу більше, ніж ті, з ким розмовляють.

— Я тобі скажу більше, — продовжував князь Василь, хапаючи її за руку, — лист було написано, хоча і не відіслано, і государ знав про нього. Питання тільки в тому, чи знищений він, чи ні. Якщо ні, то як скоро все скінчиться, — князь Василь зітхнув, даючи цим зрозуміти, що він розумів під словами все скінчиться, — і розкриють папери графа, заповіт з листом буде передано государю, і прохання його, напевно, буде уважено. П'єр, як законний син, отримає все.

— А наша частина? — запитала княжна, іронічно посміхаючись так, як ніби все, але тільки не це, могло трапитися.

— Але, моя дорога Катише, це ясно, як день. [*Mais, ma pauvre Catiche, c'est clair, comme le jour*] Він один тоді законний спадкоємець усього, а ви не отримаєте нічого. Ти повинна знати, моя мила, чи були написані заповіт і лист, і чи знищені вони. І якщо чому-небудь вони забуті, то ти повинна знати, де вони, і знайти їх, тому що ...

— Цього тільки бракувало! — перебила його княжна, сардонічно посміхаючись і не змінюючи виразу очей. — Я жінка; по-вашому ми все дурні; але я настільки знаю, що незаконний син не може успадковувати ... Незаконний, [*Un batard*,]— додала вона, вважаючи цим перекладом остаточно показати князю його безпідставність.

— Як ти не розумієш, нарешті, Котиш! Ти така розумна: як ти не розумієш, — якщо граф написав листа государю, в якому просить його визнати сина законним, стало бути, П'єр вже буде не П'єр, а граф Безухов, і тоді він за заповітом отримає все? І якщо заповіт з листом не знищені, то тобі, крім розради, що ти була добродісна і всього, що звідси випливає, [*et tout ce qui s'en suit*,] нічого не залишиться. Це вірно.

— Я знаю, що заповіт написано; але знаю теж, що воно є недійсним, і ви мене, здається, вважаєте за повну дуру, *mon cousin*, — сказала княжна з тим виразом, з яким говорять жінки, які вважають, що вони сказали щось дотепне і образливе.

— Мила ти моя княжна Катерина Семенівна, — нетерпляче заговорив князь Василь. — Я прийшов до тебе не за тим, щоб сперечатись із тобою, а за тим, щоб як з

рідною, гарною, доброю, істиною рідною, поговорити про твої ж інтереси. Я тобі кажу десятий раз, що якщо лист до государя і заповіт на користь П'єра є в паперах графа, то ти, моя голубко, і з сестрами, не спадкоємиця. Якщо ти мені не віриш, то повір людям знаючим: я зараз говорив з Дмитром Онуфріїчем (це був адвокат дому), він те ж сказав.

Мабуть, щось раптом змінилося в думках княжни; тонкі губи зблідли (очі залишилися ті ж), і голос, в той час як вона заговорила, проривався такими гуркотом, якого вона, мабуть, сама не очікувала.

— Це було б добре, — сказала вона. — Я нічого не хотіла і не хочу.

Вона скинула свою собачку з колін і поправила складки сукні.

— Ось подяка, ось вдячність людям, які всім пожертвували для нього, — сказала вона. — Чудово! Дуже добре! Мені нічого не потрібно, князь.

— Так, але ти не одна, у тебе сестри, — відповів князь Василь.

Але княжна не слухала його.

— Так, я це давно знала, але забула, що, крім ницості, обману, заздрості, інтриг, крім невдячності, самої чорної невдячності, я нічого не могла очікувати в цьому будинку ...

— Чи знаєш ти або не знаєш, де цей заповіт? — питав князь Василь ще з більшим, ніж раніше, сіпанням щік.

— Так, я була дурна, я ще вірила в людей і любила їх і жертвувала собою. А встигають тільки ті, які підлі і гадки. Я знаю, чії це інтриги.

Княжна хотіла встати, але князь втримав її за руку. Княжна мала вигляд людини, яка раптом розчарувалася в усьому людському роді; вона злобно дивилася на свого співрозмовника.

— Ще є час, мій друг. Ти пам'ятай, Катиш, що все це сталося ненавмисно, в хвилину гніву, хвороби, і потім забуте. Наш обов'язок, моя мила, виправити його помилку, полегшити його останні хвилини тим, щоб не допустити його зробити цю несправедливість, не дати йому померти в думках, що він зробив нещасними тих людей ...

— Тих людей, які всім пожертвували для нього, — підхопила княжна, пориваючись знову встати, але князь не пустив її, — чого він ніколи не вмів цінувати. *Ni, mon cousin*, — додала вона, зітхнувши, — я буду пам'ятати, що на цьому світі не можна чекати нагороди, що на цьому світі немає ні честі, ні справедливості. На цьому світі треба бути хитрою і злою.

— Ну, послухай, [*voyns*,] заспокойся; я знаю твоє прекрасне серце.

— Ні, у мене зле серце.

— Я знаю твоє серце, — повторив князь, — ціную твою дружбу і бажав би, щоб ти була про мене тієї ж думки. Заспокойся і поговоримо розсудливо, [*parlons raison*,] поки є час — може, доба, може, година; розкажи мені все, що ти знаєш про заповіт, і, головне, де він: ти повинна знати. Ми тепер же візьмемо його і покажемо графу. Він, мабуть, забув уже про нього і захоче його знищити. Ти розумієш, що моє одне бажання — свято виконати його волю; я потім тільки і приїхав сюди. Я тут тільки для того, щоб

допомагати йому і вам.

— Тепер я все зрозуміла. Я знаю, чиї це інтриги. Я знаю, — говорила княжна.

— Не в тому річ, моя душа.

— Це ваша протеже, [protegee,] ваша мила княгиня Друбецька, Ганна Михайлівна, яку я не бажала б мати покоївкою, цю мерзенну, бридку жінку.

— Не будемо втрачати час. [Ne perdons point de temps.]

— Ах, не кажіть! Минулу зиму вона втерлася сюди і такі гидоти, такі скверноти наговорила графу на всіх нас, особливо на Sophie, — я повторити не можу, — що граф став хворий і два тижні не хотів нас бачити. В цей час, я знаю, що він написав цей бридкий, мерзенний папір; але я думала, що цей папір нічого не означає.

— У цьому-то й річ. [Nous y voila,] Чому ж ти раніше нічого не сказала мені?

— У мозаїковому портфелі, який він тримає під подушкою. Тепер я знаю, — сказала княжна, не відповідаючи. — Так, якщо є за мною гріх, великий гріх, то це ненависть до цієї мерзотниці, — майже прокричала княжна, повністю змінившись. — І навіщо вона втирається сюди? Але я їй висловлю все, все. Прийде час!

XIX

У той час як такі розмови відбувалися в приймальні і в княжниній кімнаті, карета з П'єром (за яким було послано) і з Ганною Михайлівною (яка знайшла за потрібне їхати з ним) в'їжджала в обійстя графа Безухова. Коли колеса карети м'яко зазвучали по соломі, насланій під вікнами, Ганна Михайлівна, звернувшись до свого супутника з втішними словами, переконалася в тому, що він спить в кутку карети, і розбудила його. Прокинувшись, П'єр за Ганною Михайлівною вийшов з карети і тут тільки подумав про те побачення із вмираючим батьком, яке його чекало. Він зауважив, що вони під'їхали не до парадного, а до заднього під'їзду. У той час як він сходив з підніжки, двоє людей в міщанському одязі квапливо відбігли від під'їзду в тінь стіни. Призупинившись, П'єр розгледів в тіні будинку по обидва боки ще кілька таких же людей. Але ні Ганна Михайлівна, ні лакей, ні кучер, які не могли не бачити цих людей, не звернули на них уваги. Стало-бути, це так потрібно, вирішив сам з собою П'єр і пройшов за Ганною Михайлівною. Ганна Михайлівна поспішними кроками йшла вгору слабо-освітленими вузькими кам'яними сходам, підзиваючи відстававшого за нею П'єра, який, хоча і не розумів, для чого йому треба було взагалі йти до графа, і ще менше, навіщо йому треба було йти по задніх сходах, але, судячи з впевненості і поспішності Ганни Михайлівни, вирішив про себе, що це було неодмінно потрібно. На половині сходів ледь не збили їх з ніг якісь люди з відрами, які, стукаючи чобітьми, збігали їм назустріч. Люди ці притиснулися до стіни, щоб пропустити П'єра з Ганною Михайлівною, і не показали ні найменшого подиву при вигляді їх.

— Тут на половину княжен? — запитала Ганна Михайлівна одного з них ...

— Тут, — відповідав лакей сміливим, гучним голосом, наче тепер все вже було можна, — двері наліво, матінка.

— Може бути, граф не кликав мене, — сказав П'єр в той час, як він вийшов на майданчик, — я пішов би до себе.

Ганна Михайлівна зупинилася, щоб порівнятися з П'єром.

— Ah, mon ami! — сказала вона з тим же жестом, як вранці з сином, торкнувшись його руки: — Повірите, я страждаю не менш вас, але будьте чоловіком. [*Croyez, que je souffre autant, que vous, mais soyez homme.*]

— Справді, я піду? — запитав П'єр, ласкаво через окуляри дивлячись на Ганну Михайлівну.

— Забудьте, друже мій, у чому були проти вас неправі. Згадайте, що це ваш батько ... Може бути, в агонії [*Ah, mon ami, oubliez les torts qu'on a pu avoir envers vous, pensez que c'est votre pere ... peut-etre a l'agonie.*] — Вона зітхнула. — Я негайно полюбила вас, як сина. Довіртеся мені, П'єр. Я не забуду ваших інтересів. [*Je vous ai tout de suite aime comme mon fils. Fiez vous a moi, Pierre. Je n'oublierai pas vos interets..*]

П'єр нічого не розумів; знову йому ще сильніше здалося, що все це так повинно бути, і він покірно пішов за Ганною Михайлівною, яка вже відчиняла двері.

Двері виходили в передню чорного ходу. У кутку сидів старий слуга княжен і в'язав панчохи. П'єр ніколи не був на цій половині, навіть не припускав існування таких покоїв. Ганна Михайлівна запитала у дівчати (назвавши її милою і голубонько), яка обганяла їх з графином на підносі, про здоров'я княжен і потягнула П'єра далі по кам'яному коридору. З коридору перші двері наліво вели в житлові кімнати княжен. Покоївка, з графином, поквапившись (як і все робилося поспіхом в цю хвилину в цьому будинку) не замкнула двері, і П'єр з Ганною Михайлівною, проходячи повз, мимоволі заглянули в ту кімнату, де, розмовляючи, сиділи близько один від одного старша княжна з князем Василем. Побачивши хто проходить, князь Василь зробив нетерпляче рух і відкинувся назад; княжна вскочила і відчайдушним жестом щосили грюкнула дверима, закриваючи її.

Жест цей був так не схожий на повсякчасний спокій княжни, страх, що вилився на обличчя князя Василя, був так невідповідний його величності, що П'єр, зупинившись, запитально, через окуляри, подивився на свою керівницю.

Ганна Михайлівна не здивувалася, вона тільки злегка посміхнулася і зітхнула, наче показуючи, що всього цього вона очікувала.

— Будьте мужчиною, друже мій, я ж стану пильнувати ваші інтереси. [*Soyez homme, mon ami, c'est moi qui veillerai a vos interets,*] — сказала вона у відповідь на його погляд і ще швидше пішла по коридору.

П'єр не розумів, у чому справа, і ще менше, що означало пильнувати ваші інтереси, [*veiller a vos interets*], але він розумів, що все це так повинно бути. Коридором вони вийшли в напівосвітлену залу, що прилягала до приймальні графа. Це була одна з тих холодних і розкішних кімнат, які знав П'єр з парадного ганку. Але і в цій кімнаті, посередині, стояла порожня ванна і була пролита вода по килиму. Назустріч їм вийшли навшпиньки, не звертаючи на них уваги, слуга і паламар з кадилом. Вони увійшли в знайому П'єру приймальню з двома італійськими вікнами, виходом в зимовий сад, з великим бюстом і на весь зріст портретом Катерини. Всі ті ж люди, майже в тих же положеннях, сиділи, перешіптуючись, в приймальні. Всі, замовкнув, озирнулися на

Ганну Михайлівну, з її оплаканим, блідим обличчям, яка щойно увійшла, і на товстого, великого П'єра, який, опустивши голову, покійно йшов за нею.

На обличчі Ганни Михайлівни виразилася свідомість того, що рішуча хвилина настала; вона, з прийомами ділової петербурзької дами, увійшла в кімнату, не відпускаючи від себе П'єра, ще сміливіше, ніж вранці. Вона відчувала, що так як вона веде за собою того, кого хотів бачити вмираючий, то прийом її був забезпечений. Швидким поглядом оглянувши всіх, що були в кімнаті, і помітивши графова духівника, вона, не те що зігнувшись, але ставши раптом менше зростом, дрібною інохіддю підпливла до духівника і шанобливо прийняла благословення однієї, потім іншої духовної особи.

— Слава Богу, що встигли, — сказала вона духовній особі, — ми всі, рідні, так боялися. Ось ця молода людина — син графа, — додала вона тихіше. — Жахлива хвилина!

Промовивши ці слова, вона підійшла до лікаря.

— *Cher docteur*, — сказала вона йому, — Ця молода людина — син графа ... Чи є надія? [*ce jeune homme est le fils du comte ... y a-t-il de l'espoir?*]

Доктор мовчки, швидким рухом звів догори очі і плечі. Ганна Михайлівна точно таким же рухом звела плечі і очі, майже закривши їх, зітхнула і відійшла від доктора до П'єра. Вона особливо шанобливо і ніжно-сумовито звернулася до П'єра.

— Довіртеся Його милосердю, [*Ayez confiance en Sa misericorde*,] — сказала вона йому, вказавши йому диванчик, щоб сісти почекати її, сама нечутно рушила до дверей, на яку всі дивилися, і слідом за трохи чутним звуком цих дверей зникла за ними.

П'єр, зважившись у всьому коритися своїй керівниці, попрямував до дивана, який вона йому вказала. Як тільки Ганна Михайлівна зникла, він зауважив, що погляди всіх, що були в кімнаті, більше ніж з цікавістю і участю направились на нього. Він зауважив, що всі перешіптувалися, вказуючи на нього очима, неначе зі страхом і навіть з підлесливістю. Йому демонстрували повагу, якої раніше ніколи не проявляли: невідома йому жінка, яка говорила з духовними особами, встала з свого місця і запропонувала йому сісти, ад'ютант підняв зронену П'єром рукавичку і подав йому; доктора шанобливо замовкли, коли він проходив мимо їх, і стали осторонь, щоб дати йому місце. П'єр хотів спочатку сісти на інше місце, щоб не утрудняти даму, хотів сам підняти рукавичку і обійти докторів, які зовсім і не стояли на дорозі; але він раптом відчув, що це було б непристойно, він відчув, що він цієї ночі є особа, яка зобов'язана вчинити якийсь страшний і очікуваний всіма обряд, і що тому він повинен був приймати від усіх послуги. Він прийняв мовчки рукавичку від ад'ютанта, сів на місце пані, поклавши свої великі руки на симетрично-виставлені коліна, в наївної позі єгипетської статуї, і вирішив про себе, що все це так саме має бути і що йому в нинішній вечір, для того щоб не загубитися і не наробити дурниць, не слід діяти за своїми міркуваннями, а треба надати себе цілком на волю тих, які керували ним.

Не минуло й двох хвилин, як князь Василь, в своєму жупані з трьома зірками, велично, високо несучи голову, увійшов до кімнати. Він здавався схудлим з ранку; очі

його були більше звичайного, коли він оглянув кімнату і побачив П'єра. Він підійшов до нього, взяв руку (чого він раніше ніколи не робив) і потягнув її донизу, наче він хотів випробувати, чи міцно вона тримається.

— Не сумувати, не сумувати, мій друг. Він побажав вас бачити. Це добре ... [Courage, courage, mon ami. Il a demande a vous voir. C'est bien ...] — і він хотів іти.

Але П'єр вважав за потрібне запитати:

— Як здоров'я...

Він зам'явся, не знаючи, чи пристойно назвати вмираючого графом; назвати ж батьком йому було совісно.

— Півгодини назад у нього був ще удар. Не сумувати, мій друг... [Il a eu encore un coup, il y a une demi-heure. Ще був удар. Courage, mon ami ...]

П'єр був у такому стані неясності думки, що при слові "удар" йому представився удар якого-небудь тіла. Він, не розуміючи, подивився на князя Василя і вже потім зрозумів, що ударом називається хвороба. Князь Василь на ходу сказав кілька слів Лоррену і пройшов у двері навшпиньки. Він не вмів ходити навшпиньки і невправно підстрибував всім тілом. Слідом за ним пройшла старша княжна, потім пройшли духовні особи і паламарі, люди (прислуга) теж пройшли в двері. За цими дверима почулося пересування, і нарешті, все з тим же блідим, але твердим у виконанні обов'язку, лицем, вибігла Ганна Михайлівна і, доторкнувшись до руки П'єра, сказала:

— Милосердя Боже невичерпно. Соборування зараз почнеться. Ходімо. [La bonte divine est inepuisable. C'est la ceremonie de l'extreme onction qui va commencer. Venez.]

П'єр пройшов у двері, ступаючи по м'якому килиму, і зауважив, що і ад'ютант, і незнайома дама, і ще хтось з обслуги — всі пройшли за ним, як ніби тепер вже не треба було питати дозволу входити в цю кімнату.

XX

П'єр добре знав цю велику, розділену колонами і аркою кімнату, всю обиту перськими килимами. Частина горниці за колонами, де з одного боку стояло високе червоного дерева ліжко, під шовковими завісами, а з іншого — величезна божниця з образами, була червоно і яскраво освітлена, як бувають освітлені церкви під час вечірнього служіння. Під освітленими ризами кіота стояло довге вольтерівське крісло, і на кріслі, обкладений вгорі сніжно-білими, не зім'ятими, мабуть, тільки-що переміненими подушками, укрита до поясу яскраво-зеленою ковдрою, лежала знайома П'єру велична постать його батька, графа Безухова, з тою ж сивою гривовою волосся, яка нагадувала лева, над широким чолом і з тими ж характерно-шляхетськими великими зморшками на красивому червоно-жовтому обличчі. Він лежав прямо під образами; обидві товсті, великі руки його були випростані з-під ковдри і лежали на ній. У праву руку, що лежала долонею донизу, між великим і вказівним пальцями вставлена була воскова свічка, яку, нахилиючись через крісла, притримував в ній старий слуга. Над кріслом стояли духовні особи в своїх величних блискучих одежах, з звільненим на них довгим волоссям, з запаленими свічками в руках, і повільно-урочисто служили. Трохи позаду їх стояли дві молодші княжни, з хусткою в руках і біля очей, і попереду їх

старша, Катиш, з злісним і рішучим виглядом, ні на мить не спускаючи очей з ікон, як ніби говорила всім, що не відповідає за себе, якщо озирнеться. Ганна Михайлівна, з лагідним сумом і всепрощенням на обличчі, і невідома дама стояли біля дверей. Князь Василь стояв з іншого боку дверей, біля крісла, за різьбленим оксамитовим стільцем, який він повернув до себе спинкою, і, сперши на неї ліву руку зі свічкою, хрестився правою, кожен раз піднімаючи очі догори, коли приставляв пальці до чола. Обличчя його виражало спокійну побожність і відданість волі Божій. "Якщо ви не розумієте цих почуттів, то тим гірше для вас", здавалося, говорило його обличчя.

Ззаду його стояв ад'ютант, доктора і чоловіча прислуга; як би в церкві, чоловіки і жінки розділилися. Все мовчало, хрестилося, тільки чути було церковне читання, стриманий, густий басів спів і в хвилини мовчання перестановка ніг і зітхання. Ганна Михайлівна, з тим значним видом, який показував, що вона знає, що робить, перейшла через всю кімнату до П'єра і подала йому свічку. Він запалив її і, розважений спостереженнями над оточуючими, став хреститися тою ж рукою, в якій була свічка.

Молодша, рум'яна і сміхотлива княжна Софі, з родимкою, дивилася на нього. Вона посміхнулася, сховала своє обличчя в хустку і довго не відкривала його; але, подивившись на П'єра, знову засміялася. Вона, мабуть, відчувала себе не в силах дивитися на нього без сміху, але не могла втриматися, щоб не дивитися на нього, і щоб уникнути спокус тихо перейшла за колону. В середині служби голоси духовенства раптом замовкли; духовні особи пошепки сказали щось один одному; старий слуга, який тримав руку графа, піднявся і звернувся до паночок. Ганна Михайлівна виступила вперед і, нагнувшись над хворим, з-за спини пальцем поманила до себе Лоррена. Француз-доктор, — який стояв без запаленої свічки, притулившись до колони, в тій шанобливій позі іноземця, яка показує, що, незважаючи на відмінність віри, він розуміє всю важливість обряду, який здійснюється, і навіть схвалює його, — нечутними кроками людини у всій силі віку підійшов до хворого, взяв своїми білими тонкими пальцями його вільну руку з зеленої ковдри і, відвернувшись, став мацати пульс і задумався. Хворому дали чогось випити, заворушилися біля нього, потім знову розступилися по місцях, і богослужіння відновилося. Під час цієї перерви П'єр помітив, що князь Василь вийшов з-за своєї спинки стільця і, з тим же видом, який показував, що він знає, що робить, і що тим гірше для інших, якщо вони не розуміють його, не підійшов до хворого, а, пройшовши повз його, приєднався до старшої княжні і з нею разом попрямував в глиб спальні, до високого ліжка під шовковими завісами. Від ліжка і князь і княжна обидва зникли в задні двері, але перед кінцем служби один за іншим повернулись на свої місця. П'єр звернув на цю обставину не більше уваги, як і на всі інші, раз назавжди вирішивши в своєму розумі, що все, що відбувалося перед ним нинішній вечір, було так необхідно потрібно.

Звуки церковного співу припинилися, і почувся голос духовної особи, яка шанобливо вітала хворого з прийняттям таїнства. Хворий лежав все так же мляво і нерухомо. Навколо нього все заворушилося, почулися кроки і шепоти, з яких шепіт Анни Михайлівни видавався різкіше всіх.

П'єр чув, як вона сказала:

— Неодмінно треба перенести на ліжко, тут ніяк не можна буде ...

Хворого так обступили доктора, княжни і слуги, що П'єр вже не бачив тієї червоно-жовтої голови з сивою гривною, яка, незважаючи на те, що він бачив і інші лиця, ні на мить не виходила у нього з виду увесь час служби. П'єр здогадався по обережному руху людей, що обступили крісло, що вмираючого піднімали і переносили.

— За мою руку тримайся, впустиш так, — почувся йому переляканий шепіт одного з слуг, — знизу ... ще один, — говорили голоси, і важкі дихання і переступання ногами людей стали квапливіше, як ніби тяжкість, яку вони несли, була більше, ніж їх сили.

Несучі, в числі яких була і Ганна Михайлівна, порівнялися з молодою людиною, і йому на мить з-за спин і потилиць людей показалися високі, жирні, відкриті груди, огрядні плечі хворого, піднесені догори людьми, що тримали його під пахви, і сива кучерява, лєвова голова. Голова ця, з надзвичайно-широким чолом і вилицями, красивим чуттєвим ротом і величним холодним поглядом, була спотворена близькістю смерті. Вона була така ж, якою знав її П'єр назад тому три місяці, коли граф відпускав його в Петербург. Але голова ця безпорадно похитувалася від нерівних кроків несучих, і холодний, байдужий погляд не знав, на чому зупинитися.

Минуло кілька хвилин суєтні біля високого ліжка; люди, що несли хворого, розійшлися. Ганна Михайлівна доторкнулася до руки П'єра і сказала йому: "Venez". [Ідіть.] П'єр разом з нею підійшов до ліжка, на якому, у святковій позі, яка мабуть, мала відношення до тільки-що учиненого таїнства, був покладений хворий. Він лежав, високо спираючись головою на подушки. Руки його були симетрично викладені на зеленій шовковій ковдрі долонями вниз. Коли П'єр підійшов, граф дивився прямо на нього, але дивився тим поглядом, якого сенс і значення не можна зрозуміти людині. Або цей погляд рівно нічого не говорив, як тільки те, що, поки є очі, треба ж дивитися абикуди, або він говорив занадто багато.

П'єр зупинився, не знаючи, що йому робити, і запитально глянув на свою керівницю Ганну Михайлівну. Ганна Михайлівна зробила йому квапливий жест очима, вказуючи на руку хворого і губами посилаючи їй повітряний поцілунок. П'єр, старанно витягуючи шию, щоб не зачепити за ковдру, виконав її раду і приклався до ширококостої і м'ясистої руці. Ні рука, ані жоден мускул лица графа не здригнулися. П'єр знову запитально подивився на Ганну Михайлівну, питаючи тепер, що йому робити. Ганна Михайлівна очима вказала йому на крісло, що стояло біля ліжка. П'єр покійно став сідати на крісло, очима продовжуючи питати, чи те він зробив, що потрібно. Ганна Михайлівна схвально кивнула головою. П'єр прийняв знову симетрично-наївне положення єгипетської статуї, мабуть, жаліючи про те, що незграбне і товсте тіло його займало такий великий простір, і вживаючи всі душевні сили, щоб здаватися якомога менше. Він дивився на графа. Граф дивився на те місце, де знаходилося обличчя П'єра, в той час як він стояв. Ганна Михайлівна являла в своєму становищі розуміння зворушливої важливості цієї останньої хвилини побачення батька з сином. Це тривало дві хвилини, які здалися П'єру годиною. Раптом у великих

м'язах і зморшках обличчя графа з'явилося здригання. Здригання посилювалося, красивий рот скривився (тут тільки П'єр зрозумів, до якої міри батько його був близький до смерті), з перекривленого рота почувся неясний хрипкий звук. Ганна Михайлівна старанно дивилася в очі хворому і, намагаючись вгадати, чого було потрібно йому, вказувала то на П'єра, то на питво, то пошепки запитально називала князя Василя, то вказувала на ковдру. Очі і обличчя хворого виявляли нетерпіння. Він зробив зусилля, щоб поглянути на слугу, який безвідходно стояв біля узголів'я ліжка.

— На інший бік перевернутися хочуть, — прошепотів слуга і піднявся, щоб перевернути обличчям до стіни важке тіло графа.

П'єр встав, щоб допомогти слугі.

У той час як графа перевертали, одна рука його безпорадно завалилася назад, і він зробив марне зусилля, щоб перетягнути її. Чи помітив граф той погляд жаху, з яким П'єр дивився на цю мляву руку, або яка інша думка промайнула в його вмираючої голові в цю хвилину, але він подивився на неслухняну руку, на вираз жаху на лиці П'єра, знову на руку, і на обличчі його з'явилася слабка, страждальницька посмішка, яка так не йшла до його рис і яка висловлювала як би насмішку над своїм власним безсиллям. Несподівано, побачивши цю усмішку, П'єр відчув здригання в грудях, щипаної в носі, і сльози затуманили його зір. Хворого перевернули на бік до стіни. Він зітхнув.

— Він задрімав, [Il est assoupi,] — сказала Ганна Михайлівна, помітивши княжну, що підходила на зміну. — Підемо. [Allons.]

П'єр вийшов.

XXI

У приймальні нікого вже не було, крім князя Василя і старшої княжни, які, сидячи під портретом Катерини, про щось жваво говорили. Як тільки вони побачили П'єра з його керівницею, вони замовкли. Княжна щось сховала, як здалося П'єру, і прошепотіла:

— Не можу бачити цю жінку.

— Катиш веліла подати чаю в маленькій вітальні. [Catiche a fait donner du the dans le petit salon,] — сказав князь Василь Ганні Михайлівні. — Ви б пішли, бідна Ганна Михайлівна, підкріпили себе, а то вас не вистачить. [Allez, ma pauvre Ганна Михайлівна, prenez quelque chose, autrement vous ne suffirez pas]

П'єру він нічого не сказав, тільки потис з почуттям його руку нижче плеча. П'єр з Ганною Михайлівною пройшли в маленьку вітальню. [petit salon.]

— Ніщо так не відновлює після безсонної ночі, як чашка цього чудового російського чаю. [Il n'y a rien qui restaure, comme une tasse de cet excellent the russe apres une nuit blanche,] — говорив Лоррен з виразом стриманої жвавості, сьорбаючи з тонкої, без ручки, китайської чашки та стоячи в маленькій круглій вітальні перед столом, на якому стояли чайне приладдя і холодна вечерея. Біля столу зібралися, щоб підкріпити свої сили, всі бувші в цю ніч в будинку графа Безухова. П'єр добре пам'ятав цю невелику круглу вітальню, з дзеркалами і маленькими столиками. Під час балів в будинку графа,

П'єр, що не вмів танцювати, любив сидіти в цій дзеркальній і спостерігати, як дами в бальних туалетах, діамантах і перлах на голих плечах, проходячи через цю кімнату, оглядали себе в яскраво освітлені дзеркала, які кілька разів повторювали їх відображення. Тепер та ж кімната була ледь освітлена двома свічками, і серед ночі на одному маленькому столику безладно стояли чайне приладдя і страви, і різноманітні, несвяткові люди, пошепки перемовляючись, сиділи в ній, кожним рухом, кожним словом показуючи, що ніхто не забуває і того, що робиться тепер і має ще відбутися в спальні. П'єр не став їсти, хоча йому і дуже хотілося. Він озирнувся запитливо на свою керівницю і побачив, що вона на пальчиках виходила знову в приймальню, де залишився князь Василь з старшою княжною. П'єр вважав, що і це було так потрібно, і, повагавшись трохи, пішов за нею. Ганна Михайлівна стояла біля княжни, і обидві вони в один час говорили схвильовано і пошепки:

— Дозвольте мені, княгиня, знати, що потрібно і що не потрібно, — говорила княжна, мабуть, перебуваючи в тому ж розтривоженому стані, в якому вона була в той час, як захопувала двері своєї кімнати.

— Але, мила княжна, — лагідно і переконливо говорила Ганна Михайлівна, заступаючи дорогу до спальні і не пускаючи княжну, — чи не буде це занадто важко для бідного дядечка в такі хвилини, коли йому потрібен відпочинок? У такі хвилини розмова про мирське, коли його душа вже приготовлена ...

Князь Василь сидів на кріслі, в своїй фамільярній позі, високо заклавши ногу на ногу. Щоби його сильно перестрибували і, опустившись, здавалися товщі внизу; але він мав вигляд людини, мало зайнятої розмовою двох дам.

— Залиште Катю робити, що вона знає. [Voyons, ma bonne Ганна Михайлівна, laissez faire Catiche.] Ви знаєте, як граф її любить.

— Я й не знаю, що в цьому папері, — говорила княжна, звертаючись до князя Василя і вказуючи на мозаїковий портфель, який вона тримала в руках. — Я знаю тільки, що справжній заповіт у нього в бюро, а це забутий папір ...

Вона хотіла обійти Ганну Михайлівну, але Ганна Михайлівна, підстрибнувши, знову загородила їй дорогу.

— Я знаю, мила, добра княжна, — сказала Ганна Михайлівна, хапаючись рукою за портфель і так міцно, що видно було, вона не скоро його пустить. — Мила княжна, я вас прошу, я вас благаю, пожалійте його. Благаю вас ... [Je vous en conjure ...]

Княжна мовчала. Чути було тільки звуки зусиль боротьби за портфель. Видно було, що якщо вона заговорить, то заговорить не схвально для Ганни Михайлівни. Ганна Михайлівна тримала міцно, але, не дивлячись на те, голос її утримував всю свою солодку тягучість і м'якість.

— П'єр, підійдіть сюди, мій друг. Я думаю, що він не зайвий в родинному раді: чи не так, князь?

— Що ж ви мовчите, mon cousin? — раптом скрикнула княжна так голосно, що в вітальні почули і злякалися її голосу. — Що ви мовчите, коли тут Бог знає хто дозволяє собі втручатися і робити сцени на порозі кімнати вмираючого. Інтриганка! —

прошепотіла вона злобно і смикнула портфель з усієї сили.

Але Ганна Михайлівна зробила кілька кроків, щоб не відстати від портфеля, і перехопила руку.

— Oh! — сказав князь Василь докірливо і здивовано. Він встав. — Це смішно. Ну, ж, [C'est ridicule. Voyons,] пустите. Я вам кажу.

Княжна пустила.

— І ви!

Ганна Михайлівна не послухалася його.

— Пустіть, я вам кажу. Я беру все на себе. Я піду і спитаю його. Я ... досить вам цього.

— Але, князь, [Mais, mon prince,] — говорила Ганна Михайлівна, — після такого великого таїнства дайте йому хвилину спокою. Ось, П'єр, скажіть вашу думку, — звернулася вона до молодого людини, який, аж підійшовши до них, здивовано дивився на озлоблене, що втратило всю пристойність обличчя княжни і на перестрибуючи щоки князя Василя.

— Пам'ятайте, що ви будете відповідати за всі наслідки, — строго сказав князь Василь, — ви не знаєте, що ви робите.

— Мерзенна жінка! — скрикнула княжна, несподівано кидаючись на Ганну Михайлівну і вириваючи портфель.

Князь Василь опустил голову і розвів руками.

В цю хвилину двері, ті страшні двері, на які так довго дивився П'єр і які так тихо відчинялися, швидко, з шумом відкинулися, стукнувши об стіну, і середня княжна вибігла звідти і сплеснула руками.

— Що ви робите! — відчайдушно промовила вона. — Він вмирає, а ви мене залишаєте одну. [Il s'en va et vous me laissez seule.]

Старша княжна впустила портфель. Ганна Михайлівна швидко нагнулася і, підхопивши спірну річ, побігла в спальню. Старша княжна і князь Василь, отямившись, пішли за нею. Через кілька хвилин перша вийшла звідти старша княжна з блідим і сухим обличчям і прикушеного нижнею губою. При виді П'єра лице її виразило нестримну злість. — Так, радійте тепер, — сказала вона, — ви цього чекали.

І, заридав, вона закрила обличчя хусткою і вибігла з кімнати.

За княжною вийшов князь Василь. Він, хитаючись, дійшов до дивана, на якому сидів П'єр, і впав на нього, закривши очі рукою. П'єр помітив, що він був блідий і що нижня щелепа його стрибала і тряслася, як у пропасному тремтінні.

— Ах, мій друг! — сказав він, взявши П'єра за лікоть; і в голосі його була щирість і слабкість, яких П'єр ніколи раніше не помічав в ньому. — Скільки ми грішимо, скільки ми обманюємо, і все для чого? Мені шостий десяток, мій друг ... Адже мені ... Все закінчиться смертю, все. Смерть жахлива. — Він заплакав.

Ганна Михайлівна вийшла остання. Вона підійшла до П'єру тихими, повільними кроками.

— П'єр! ... — сказала вона.

П'єр запитально дивився на неї. Вона поцілувала в лоб молоду людину, зволожуючи його сльозами. Вона помовчала.

— Його не стало ... [Il n'est plus ...]

П'єр дивився на неї через окуляри.

— Ходімо, я вас проводжу. Намагайтеся плакати: ніщо так не полегшує, як сльози. [Allons, je vous reconduirai. Tachez de pleurer. Rien ne soulage, comme les larmes.]

Вона провела його в темну вітальню і П'єр радий був, що ніхто там не бачив його обличчя. Ганна Михайлівна пішла від нього, і коли вона повернулася, він, підклавши під голову руку, спав міцним сном.

Наступного ранку Ганна Михайлівна говорила П'єру:

— Так, мій друг, це велика втрата для всіх нас, не кажучи про вас. Але Бог вас підтримає, ви молоді, і ось ви тепер, сподіваюся, володар величезного багатства. Заповіт ще не розкритий. Я досить вас знаю і впевнена, що це не закрутить вам голову; але це накладає на вас обов'язки; і треба бути людиною. [Oui, mon cher, c'est une grande perte pour nous tous. Je ne parle pas de vous. Mais Dieu vous soutendra, vous etes jeune et vous voila a la tete d'une immense fortune, je l'espere. Le testament n'a pas ete encore ouvert. Je vous connais assez pour savoir que cela ne vous tourienera pas la tete, mais cela vous impose des devoirs, et il faut etre homme.]

П'єр мовчав.

— Після я, може бути, розповім вам, що якщо б я не була там, то Бог знає, що б сталося. Ви знаєте, що дядечко третього дня обіцяв мені не забути Бориса, але не встиг. Сподіваюся, мій друг, ви виконаєте бажання батька. [Peut-etre plus tard je vous dirai, mon cher, que si je n'avais pas ete la, Dieu sait ce qui serait arrive. Vous savez, mon oncle avant—hier encore me promettait de ne pas oublier Boris. Mais il n'a pas eu le temps. J'espere, mon cher ami, que vous remplirez le desir de votre pere.]

П'єр, нічого не розуміючи і мовчки, соромливо червоніючи, дивився на княгиню Ганну Михайлівну. Переговоривши з П'єром, Ганна Михайлівна поїхала до Ростових і лягла спати. Прокинувшись вранці, вона розповідала Ростовим і всім знайомим подробиці смерті графа Безухова. Вона говорила, що граф помер так, як і вона хотіла б померти, що кінець його був не тільки зворушливий, але і повчальний; Останнє же побачення батька з сином було до того зворушливе, що вона не могла згадати його без сліз, і що вона не знає, — хто краще поведився в ці страшні хвилини: чи батько, який так все і всіх згадав в останні хвилини і такі зворушливі слова сказав синові, або П'єр, на якого шкода було дивитися, як він був убитий і як, незважаючи на це, намагався приховати свою печаль, щоб не засмутити вмираючого батька. "Це важко, але це спасительне; душа підноситься, коли бачиш таких людей, як старий граф і його гідний син", [C'est penible, mais cela fait du bien; ca eleve l'ame de voir des hommes, comme le vieux comte et son digne fils,] говорила вона. Про вчинки княжни і князя Василя вона, не схвалюючи їх, теж розповідала, але під великим секретом і пошепки.

XXII

У Лисих Горах, маєтку князя Миколи Андрійовича Болконського, дожидали з дня

на день приїзду молодого князя Андрія з княгинею; але очікування не порушувало стрункого порядку, за яким йшло життя в будинку старого князя. Генерал-аншеф князь Микола Андрійович, на прізвисько в товаристві король прусський, [le roi de Prusse,] з того часу, як за Павла був засланий в село, жив безвиїзно в своїх Лисих Горах з дочкою, княжною Марією, і при ній компаньйонкою, мадемуазель Бурьєн. [M-lle Bourienne.] І в нове царювання, хоча йому і було дозволено в'їзд в столиці, він також продовжував безвиїзно жити в селі, кажучи, що якщо кому його потрібно, то той і від Москви півтораєста верст доїде до Лисих Гір, а що йому нікого і нічого не потрібно. Він говорив, що є тільки два джерела людських пороків: ледарство і марновірство, і що є тільки дві чесноти: діяльність і розум. Він сам займався вихованням своєї дочки і, щоб розвивати в ній обидві головні чесноти, до двадцяти років давав їй уроки алгебри і геометрії і розподіляв все її життя в безперервних заняттях. Сам він постійно був зайнятий то писанням своїх мемуарів, то викладками з вищої математики, то точінням табакерок на верстаті, то роботою в саду і спостереженням над будівництвом, яке не припинялося в його маєтку. Так як головна умова для діяльності є порядок, то і порядок в його способі життя був доведений до краю точності.

Його виходи до столу відбувалися при одних і тих же незмінних умовах, і не тільки в один і той же час, але і хвилину. З людьми, що оточували його, від доньки до слуг, князь був різкий і незмінно-вимогливий, і тому, не будучи жорстоким, він викликав до себе страх і шанобливість, яких нелегко могла би домогтися найжорстокіша людина. Незважаючи на те, що він був у відставці і не мав тепер ніякого значення в державних справах, кожен начальник тієї губернії, де був маєток князя, вважав своїм обов'язком з'являтися до нього і точно так же, як архітектор, садівник або княжна Мар'я, чекав призначеної години виходу князя у високій офіціантській. І кожен в цій офіціантській відчував те ж почуття шанобливості і навіть страху, в той час як відчинялися величезне-високі двері кабінету і показувалася в напудреній перуці невисока фігурка старого, з маленькими сухими ручками і сірими висячими бровами, іноді, коли він насуплювався, вони застеляли блиск розумних і ніби молодих блискучих очей.

У день приїзду молодих, вранці, як звичайно, княжна Марія в урочний час входила для ранкового вітання в офіціантську і зі страхом хрестилася і читала в нутрі молитву. Кожен день вона входила і кожен день молилася про те, щоб це щоденне побачення зійшло благополучно.

Чоловік, що сидів в офіціантській, пудрений старий-слуга тихим рухом підвівся і пошепки доповів: "Прошу".

Через двері чути було рівномірні звуки верстата. Княжна боязко потягнула за двері, які легко і плавно відчинилися, і зупинилася біля входу. Князь працював за верстатом і, озирнувшись, продовжував свою справу.

Величезний кабінет був наповнений речами, очевидно, безперестанку вживаними. Великий стіл, на якому лежали книги і плани, високі скляні шафи бібліотеки з ключами в дверцятах, високий стіл для писання в стоячому положенні, на якому лежав відкритий зошит, токарний верстат, з розкладеними інструментами і з розсипаними

кругом стружками, — все виказувало постійну, різноманітну і порядну діяльність. По рухах невеликої ноги, озуті в татарський, шитий сріблом, чобіток, по твердому наляганні жилавої, худорлявої руки видна була в князя ще наполеглива і, що багато витримує, сила свіжої старості. Зробивши кілька обертів, він зняв ногу з педалі верстата, обтер стамеску, кинув її в шкіряну кишеню, прироблену до верстата, і, підійшовши до столу, покликав дочку. Він ніколи не благословляв своїх дітей і тільки, підставивши їй щетинисту, ще неголену нині щоку, сказав, строго і в той же час уважно-ніжно оглянувши її:

— Здорова? ... ну, так сідай!

Він взяв зошит геометрії, писаний його рукою, і посунув ногою своє крісло.

— На завтра! — сказав він, швидко відшукуючи сторінку і від параграфа до іншого відзначаючи жорстким нігтем.

Княжна пригнулась до столу над зошитом.

— Стривай, лист тобі, — раптом сказав старий, дістаючи з приробленої над столом кишені конверт, надписаний жіночою рукою, і кидаючи його на стіл.

Обличчя княжни покритлося червоними плямами при вигляді листа. Вона квапливо взяла його і пригнулась до нього.

— Від Елоїзи? — запитав князь, холодною усмішкою виказавши ще міцні і жовтуваті зуби.

— Так, від Жюлі, — сказала княжна, лячно поглядаючи і боязко посміхаючись.

— Ще два листи пропущу, а третє прочитаю, — строго сказав князь, — боюся, багато дурниці пишете. Третє прочитаю.

— Прочитайте хоч це, батюшка, [mon pere,] — відповідала княжна, червоніючи ще більше і подаючи йому листа.

— Третє, я сказав, третє, — коротко крикнув князь, відштовхуючи лист, і, спершись на стіл, підсунув зошит з кресленнями геометрії.

— Ну, добродійка, — почав старий, пригнувшись близько до дочки над зошитом і поклавши одну руку на спинку крісла, на якому сиділа княжна, так що княжна відчувала себе з усіх боків оточеною тим тютюновим і старечо-їдким запахом батька, який вона так давно знала. — Ну, пані, трикутники ці подібні; зволиш бачити, кут аbс ...

Княжна злякано поглядала на близькі від неї блискучі очі батька; червоні плями переливалися по її обличчю, і видно було, що вона нічого не розуміє і так боїться, що страх завадить їй зрозуміти все подальші тлумачення батька, як би ясні вони не були. Чи винен був учитель або винна була учениця, але кожен день повторювалося одне і те ж: у княжни каламутилося в очах, вона нічого не бачила, не чула, тільки відчувала близько біля себе сухе обличчя суворого батька, відчувала його подих і запах і тільки думала про те, як би їй піти скоріше з кабінету і у себе на просторі зрозуміти завдання.

Старий втрачав самовладання: з гуркотом відсував і присував крісло, на якому сам сидів, робив зусилля над собою, щоб не розпалився, і майже щоразу гарячкував, лаявся, а іноді кидав зошитом.

Княжна помилилася відповіддю.

— Ну, як же не дурепа! — крикнув князь, відштовхнувши зошит і швидко відвернувшись, але одразу ж встав, пройшовся, доторкнувся руками до волосся княжни і знову сів.

Він присунувся і продовжував тлумачення.

— Не можна, княжна, не можна, — сказав він, коли княжна, взявши і закривши зошит із заданими уроками, вже готувалася йти, — математика велика справа, моя пані. А щоб ти була схожа на наших дурних баринь, я не хочу. Стерпиться-злюбиться. — Він поплескав її рукою по щоці. — Дурість з голови вискочить.

Вона хотіла вийти, він зупинив її жестом і дістав з високого столу нову нерозрізану книгу.

— Ось ще якийсь Ключ таїнства тобі твоя Елоїза посилає. Релігійна. А я ні у чію віру не втручаюся ... Переглянув. Візьми. Ну, іди, іди!

Він поплескав її по плечу і сам замкнув за нею двері.

Княжна Марія повернулася в свою кімнату з сумним, переляканим виразом, який рідке покидав її і робив її негарне, хворобливе обличчя ще більш непривабливим, сіла за свій письмовий стіл, заставлений мініатюрними портретами і завалений зошитами і книгами. Княжна була настільки ж безладна, як батько її впорядкований. Вона поклала зошит геометрії і нетерпляче розпечатала лист. Лист було від найближчого з дитинства друга княжни; друг цей була та сама Жюлі Карагіна, яка була на іменинах у Ростових:

Жюлі писала:

"Милий і безцінний друг, яка страшна і жахлива річ розлука! Скільки не торочу собі, що половина мого існування і мого щастя в вас, що, незважаючи на відстань, яка нас розлучає, серця наші з'єднані нерозривними узами, моє серце обурюється проти долі, і, незважаючи на задоволення і розваги, які мене оточують, я не можу придушити деякий прихований смуток, який відчуваю в глибині серця з часу нашої розлуки. Чому ми не разом, як в минуле літо, в вашому великому кабінеті, на блакитному дивані, на дивані "зізнань"? Чому я не можу, як три місяці тому, черпати нові моральні сили в вашому погляді, лагідному, спокійному і проникливому, який я так любила і який я бачу перед собою в ту хвилину, як пишу вам? "

[Chere et excellente amie, quelle chose terrible et effrayante que l'absence! J'ai beau me dire que la moitié de mon existence et de mon bonheur est en vous, que malgré la distance qui nous separe, nos coeurs sont unis par des liens indissolubles; le mien se revolte contre la destinee, et je ne puis, malgré les plaisirs et les distractions qui m'entourent, vaincre une certaine tristesse cachee que je ressens au fond du coeur depuis notre separation. Pourquoi ne sommes—nous pas reunies, comme cet ete dans votre grand cabinet sur le canape bleu, le canape a confidences? Pourquoi ne puis—je, comme il y a trois mois, puiser de nouvelles forces morales dans votre regard si doux, si calme et si penetrant, regard que j'aimais tant et que je crois voir devant moi, quand je vous ecris.]

Прочитавши до цього місця, княжна Марія зітхнула і озирнулася в трюмо, яке стояло направо від неї. Дзеркало відобразило негарне слабке тіло і худе обличчя. Очі,

завжди сумні, тепер особливо безнадійно дивилися на себе в дзеркало. "Вона мені лестить", подумала княжна, відвернулася і продовжувала читати. Жюлі, однак, не лестила своєму другові: дійсно, і очі княжни, великі, глибокі і променисті (неначе промені теплого світла іноді сніпами виходили з них), були такі хороші, що дуже часто, незважаючи на некрасивість всього обличчя, очі ці робилися привабливіше краси. Але княжна ніколи не бачила гарного вираження своїх очей, того виразу, яке вони приймали в ті хвилини, коли вона не думала про себе. Як і у всіх людей, обличчя її набирало напружено-неприродний, негарний вираз, як скоро вона вдивлялась в дзеркало. Вона продовжувала читати:

"Вся Москва тільки й говорить що про війну. Один з моїх двох братів уже за кордоном, інший з гвардією, яка виступає в похід до кордону. Наш милий государ залишає Петербург і, як припускають, має намір сам піддати своє дорогоцінне існування випадковостям війни. Дай Бог, щоб корсиканське чудовисько, яке збурює спокій Європи, було скинуте ангелом, якого Всемогутній у Своїй благості поставив над нами повелителем. Не кажучи вже про моїх братів, ця війна позбавила мене однієї з відносин найближчих моєму серцю. Я говорю про молодого Миколу Ростова; який, при своєму ентузіазмі, не міг переносити бездіяльності і залишив університет, щоб вступити в армію. Зізнаюся вам, мила Марі, що, незважаючи на його надзвичайну молодість, від'їзд його в армію був для мене великим горем. У молодій людині, про яку я говорила вам минулого літа, стільки благородства, істинної молодості, яку зустрічаєш так рідке в наш час між двадцятирічними старими! У нього особливо так багато відвертості і серця. Він такий чистий і повний поезії, що мої стосунки з ним, при всій скороминущості своєї, були одною з найбільш солодких радощів мого бідного серця, яке вже так багато страждало. Я вам розповім коли-небудь наше прощання і все, що говорилося при прощанні. Все це ще дуже свіже ... Ах! милий друг, ви щасливі, що не знаєте цих пекучих насолод, цієї пекучої туги. Ви щасливі, тому що останні звичайно сильніше перших. Я дуже добре знаю, що граф Микола занадто молодий для того, щоб стати для мене чимось окрім як другом. Але ця солодка дружба, ці настільки поетичні і настільки чисті стосунки були потребою мого серця. Але досить про це.

"Головна новина, яка займає всю Москву, — смерть старого графа Безухова і його спадщина. Уявіть собі, три княжни отримали якусь дешицю, князь Василь нічого, а П'єр — спадкоємець всього і, понад те, визнаний законним сином і тому графом Безуховим і власником найбільшого статку в Росії. Кажуть, що князь Василь грав дуже бридку роль у всій цій історії, і що він поїхав в Петербург вельми збентежений. Зізнаюся вам, я дуже погано розумію всі ці справи по духовним заповітам; знаю тільки, що з тих пір як юнак, якого ми всі знали під ім'ям просто П'єра, став графом Безуховим і власником одного з найкращих статків Росії, — я бавлюся спостереженнями над зміною тону маменек, у яких є дочки-наречені, і самих панянок у ставленні до цього пана, який (в дужках будь сказано) завжди здавався мені дуже нікчемним. Так як вже два роки всі бавляться тим, щоб підшукувати мені женихів, яких я здебільшого не знаю, то шлюбна хроніка Москви робить мене графінею Безуховою. Але ви розумієте, що я

анітрохи цього не бажаю. До речі про шлюби. Чи знаєте ви, що недавно загальна тітонька Ганна Михайлівна довірила мені, під великим секретом, задум влаштувати ваше подружжя. Це ні більше ні менше як син князя Василя, Анатоль, якого хочуть пристроїти, женивши його на багатій і знатній дівчині, і на вас впав вибір батьків. Я не знаю, як ви подивитеся на цю справу, але я вважала за свій обов'язок зарані оповістити вас. Він, кажуть, дуже гарний і великий гульвіса. Ось все, що я могла дізнатися про нього.

Але буде базікати. Кінчаю мій другий листок, а матінка прислала за мною, щоб їхати обідати до Апраксиних.

Прочитайте містичну книгу, яку я вам посилаю; вона має у нас величезний успіх. Хоча в ній є речі, які важко зрозуміти слабкому розуму людському, але це чудова книга; читання її заспокоює і підносить душу. Прощайте. Мое шанування вашому батюшки і мої вітання m-lle Бур'єн. Обіймаю вас від всього серця. Юлія.

PS. Сповістить мене про вашого брата і про його чарівну дружину. "

[Tout Moscou ne parle que guerre. L'un de mes deux freres est deja a l'etranger, l'autre est avec la garde, qui se met en Marieche vers la frontiere. Notre cher empereur a quitte Petersbourg et, a ce qu'on pretend, compte lui-meme exposer sa precieuse existence aux chances de la guerre. Du veuille que le monstre corsicain, qui detruit le repos de l'Europe, soit terrasse par l'ange que le Tout-Puissant, dans Sa misericorde, nous a donnee pour souverain. Sans parler de mes freres, cette guerre m'a privee d'une relation des plus cheres a mon coeur. Je parle du jeune Nicolas Rostoff, qui avec son enthousiasme n'a pu supporter l'inaction et a quitte l'universite pour aller s'enroler dans l'armee. Eh bien, chere Marieie, je vous avouerai, que, malgre son extreme jeunesse, son depart pour l'armee a ete un grand chagrin pour moi. Le jeune homme, dont je vous parlais cet ete, a tant de noblesse, de veritable jeunesse qu'on rencontre si rarement dans le siecle ou nous vivons parmi nos villards de vingt ans. Il a surtout tant de franchise et de coeur. Il est tellement pur et poetique, que mes relations avec lui, quelque passageres qu'elles fussent, ont ete l'une des plus douees jouissances de mon pauvre coeur, qui a deja tant souffert. Je vous raconterai un jour nos adieux et tout ce qui s'est dit en partant. Tout cela est encore trop frais. Ah! chere amie, vous etes heureuse de ne pas connaitre ces jouissances et ces peines si poignantes. Vous etes heureuse, puisque les derienieres sont ordinairement les plus fortes! Je sais fort bien, que le comte Nicolas est trop jeune pour pouvoir jamais devenir pour moi quelque chose de plus qu'un ami, mais cette douee amitie, ces relations si poetiques et si pures ont ete un besoin pour mon coeur. Mais n'en parlons plus. La grande nouvelle du jour qui occupe tout Moscou est la mort du vieux comte Bezux et son heritage. Figurez-vous que les trois princesses n'ont recu que tres peu de chose, le prince Basile rien, est que c'est M. Pierre qui a tout herite, et qui par—dessus le Marieche a ete reconnu pour fils legitime, par consequent comte Bezux est possesseur de la plus belle fortune de la Russie. On pretend que le prince Basile a joue un tres vilain role dans toute cette histoire et qu'il est reparti tout penaud pour Petersbourg.

"Je vous avoue, que je comprends tres peu toutes ces affaires de legs et de testament;

ce que je sais, c'est que depuis que le jeune homme que nous connaissions tous sous le nom de M. Pierre les tout court est devenu comte Bezых et possesseur de l'une des plus grandes fortunes de la Russie, je m'amuse fort a observer les changements de ton et des manieres des mamans accablees de filles a Marieier et des demoiselles elles—memes a l'egard de cet individu, qui, par parenthese, m'a paru toujours etre un pauvre, sire. Comme on s'amuse depuis deux ans a me donner des promis que je ne connais pas le plus souvent, la chronique matrimoniale de Moscou me fait comtesse Bezых. Mais vous sentez bien que je ne me souc nullement de le devenir. A propos de Marieiage, savez—vous que tout derienierement la tante en general Ганна Михайлівна, m'a confie sous le sceau du plus grand secret un projet de Marieiage pour vous. Ce n'est ni plus, ni moins, que le fils du prince Basile, Anatole, qu'on voudrait ranger en le Marieiant a une personne riche et distinguee, et c'est sur vous qu'est tombe le choix des parents. Je ne sais comment vous envisagerez la chose, mais j'ai cru de mon devoir de vous en avertir. On le dit tres beau et tres mauvais sujet; c'est tout ce que j'ai pu savoir sur son compte.

"Mais assez de bavardage comme cela. Je finis mon second feuillet, et maman me fait chercher pour aller diner chez les Apraksines. Lisez le livre mystique que je vous envoie et qui fait fureur chez nous. Quoiqu'il y ait des choses dans ce livre difficiles a atteindre avec la faible conception humaine, c'est un livre admirable dont la lecture calme et eleve l'ame. Adieu. Mes respects a monsieur votre pere et mes compliments a m—elle Bourienne. Je vous embrasse comme je vous aime. Julie ".

"P.S. Donnez—moi des nouvelles de votre frere et de sa charmante petite femme".

Княжна подумала, задумливо посміхаючись (при чому обличчя її, освітлене її променистими очима, зовсім змінилося), і, раптом підвівшись, важко ступаючи, перейшла до столу. Вона дістала папір, і рука її швидко почала ходити по ній. Так писала вона у відповідь:

"Милий і безцінний друг. Ваш лист від 13-го доставив мені велику радість. Ви все ще мене любите, моя поетична Юлія. Розлука, про яку ви говорите так багато поганого, видно, не мала на вас свого звичайного впливу. Ви скаржитесь на розлуку, що ж я повинна була б сказати, якби сміла, — я, позбавлена всіх тих, хто мені дорогий? Ах, якби не було у нас релігії для втіхи, життя було б дуже сумне. Чому приписуєте ви мені строгий погляд, коли говорите про вашу схильність до молодой людини? В цьому відношенні я строга тільки до себе. Я розумію ці почуття у інших, і якщо не можу схвалювати їх, ніколи не випробувавши, то і не засуджую їх. Мені здається тільки, що християнська любов, любов до ближнього, любов до ворогів, достойніше, солодше і краще, ніж ті почуття, які можуть вселити прекрасні очі молодого чоловіка молодій дівчині, поетичної і люблячої, як ви.

Звістка про смерть графа Безухова дійшла до нас ще раніше за ваш лист, і мій батько був дуже зворушений нею. Він каже, що це був передостанній представник великого століття, і що тепер черга за ним, але що він зробить все, залежне від нього, щоб черга ця настала якомога пізніше. Борони нас Боже від цього нещастя!

Я не можу розділяти вашої думки про П'єра, якого знала ще дитиною. Мені

здавалося, що у нього було завжди прекрасне серце, а це та якість, яку я найбільше ціную в людях. Що стосується до його спадщини і до ролі, яку грав в цьому князь Василь, то це дуже сумно для обох. Ах, друже мій, слова нашого Божественного Спасителя, що легше верблюдові пройти в вухо голки, ніж багатому увійти в Царство Боже, — ці слова страшно справедливі. Я жалію князя Василя і ще більш П'єра. Такому молодому бути обтяженим таким величезним багатством, — через скільки спокус треба буде пройти йому! Якщо б у мене запитали, чого я бажаю найбільше на світі, — я бажаю бути бідніше найбіднішого з жебраків. Дякую вам тисячу разів, милий друг, за книгу, яку ви мені посилаете і яка робить стільки шуму у вас. Втім, так як ви мені говорите, що в ній між багатьма хорошими речами є такі, яких не може досягнути слабкий розум людський, то мені здається зайвим займатися незрозумілим читанням, яке з цього самого не могло б принести ніякої користі. Я ніколи не могла зрозуміти пристрасть, яку мають деякі особи, плутати собі думки, прилюбляються до містичних книг, які збуджують тільки сумніви в їх умах, подразнюють їх уяву і дають їм характер перебільшення, безумовно противний простоті християнської.

Будемо читати краще Апостолів і Євангеліє. Не будемо намагатися проникнути у те, що в цих книгах є таємничого, бо як можемо ми, жалюгідні грішники, пізнати страшні і священні таємниці Провидіння до тих пір, поки носимо на собі ту тілесну оболонку, яка споруджує між нами і Вічним непроникну завісу? Обмежимося краще вивченням великих правил, які наш Божественний Спаситель залишив нам для нашого керівництва тут, на землі; будемо намагатися дотримуватися їх і постараємося переконатися в тому, що чим менше ми будемо давати розгулу нашому розуму, тим ми будемо приємніше Богу, Який відкидає будь-яке знання, що виходить не від Нього, і що чим менше ми заглиблюємося в те, що Йому до вподоби було приховати від нас, тим швидше дасть Він нам це відкриття Своїм божественним розумом.

Батько мені нічого не говорив про нареченого, але сказав тільки, що отримав лист і чекає відвідування князя Василя; що стосується до плану подружжя стосовно мене, я вам скажу, милий і безцінний друг, що шлюб, по-моєму, є божественне встановлення, якому потрібно підкорятися. Як би там не було важко для мене, але якщо Всемогутньому завгодно буде накласти на мене обов'язки подружжя і матері, я буду намагатися виконувати їх так вірно, як можу, не піклуючись про вивчення своїх почуттів щодо того, кого Він мені дасть чоловіком.

Я отримала листа від брата, який мені оголошує про свій приїзд з дружиною в Лісі Гори. Радість ця буде нетривалою, так як він залишає нас для того, щоб взяти участь у цій війні, в яку ми втягнуті Бог знає як і навіщо. Не тільки у вас, в центрі справ і світла, але і тут, серед цих польових робіт і цієї тиші, яку городяни зазвичай уявляють собі в селі, відгомони війни чутні і дають себе важко відчувати. Батько мій тільки і говорить, що про походи і переходи, у чому я нічого не розумію, і третього дня, роблячи мою звичайну прогулянку по вулиці села, я бачила сцену, що роздирає душу.

Це була партія рекрут, набраних у нас, що посилаються в армію. Треба було бачити стан, в якому знаходилися матері, дружини і діти тих, які йшли, і чути ридання тих і

інших. Подумаєш, що людство забуло закони свого Божественного Спасителя, який учив нас любові і прощення образ, і що воно вважає головне достоїнство своє в мистецтві вбивати один одного.

Прощайте, милий і добрий друг. Нехай збереже вас наш Божественний Спаситель і його Пресвята Матір під Своїм святим і могутнім омофором.

Мамі."

[Chere et excellente ami. Votre lettre du 13 m'a cause une grande joie. Vous m'aimez donc toujours, ma poetique Julie.

L'absence, dont vous dites tant de mal, n'a donc pas eu son influence habituelle sur vous. Vous vous plaignez de l'absence — que devrai-je dire moi, si j'osais me plaindre, privee de tous ceux qui me sont chers? Ah! si nous n'avions pas la religion pour nous consoler, la vie serait bien triste. Pourquoi me supposez-vous un regard severe, quand vous me parlez de votre affection pour le jeune homme? Sous ce rapport je ne suis rigide que pour moi. Je comprends ces sentiments chez les autres et si je ne puis approuver ne les ayant jamais ressentis, je ne les condamne pas. Me paraît seulement que l'amour chretien, l'amour du prochain, l'amour pour ses ennemis est plus meriteux, plus doux et plus beau, que ne le sont les sentiments que peuvent inspirer les beaux yeux d'un jeune homme a une jeune fille poetique et aimante comme vous.

"La nouvelle de la mort du comte Bezuh nous est parvenue avant votre lettre, et mon pere en a ete tres affecte. Il dit que c'etait avant-dernier representant du grand siecle, et qu'a present c'est son tour; mais qu'il fera son possible pour que son tour vienne le plus tard possible. Que Dieu nous garde de ce terrible malheur! Je ne puis partager votre opinion sur Pierre que j'ai connu enfant. Il me paraissait toujours avoir un coeur excellent, et c'est la qualite que j'estime le plus dans les gens. Quant a son heritage et au role qu'y a joue le prince Basile, c'est bien triste pour tous les deux. Ah! chere amie, la parole de notre divin Sauveur qu'il est plus aise a un hameau de passer par le trou d'une aiguille, qu'il ne l'est a un riche d'entrer dans le royaume de Dieu, cette parole est terriblement vraie; je plains le prince Basile et je regrette encore davantage Pierre. Si jeune et accable de cette richesse, que de tentations n'aura-t-il pas a subir! Si on me demandait ce que je desirerais le plus au monde, ce serait d'etre plus pauvre que le plus pauvre des mendiants. Mille graces, chere amie, pour l'ouvrage que vous m'envoyez, et qui fait si grande fureur chez vous. Cependant, puisque vous me dites qu'au milieu de plusieurs bonnes choses il y en a d'autres que la faible conception humaine ne peut atteindre, il me paraît assez inutile de s'occuper d'une lecture inintelligible, qui par la meme ne pourrait etre d'aucun fruit. Je n'ai jamais pu comprendre la passion qu'ont certaines personnes de s'embrouiller l'entendement, en s'attachant a des livres mystiques, qui n'elevent que des doutes dans leurs esprits, exaltant leur imagination et leur donnent un caractere d'exageration tout-a-fait contraire a la simplicité chretienne. Lisons les Apotres et l'Evangile. Ne cherchons pas a penetrer ce que ceux—la renferment de mysterieux, car, comment oserions-nous, miserables pecheurs que nous sommes, pretendre a nous initier dans les secrets terribles et sacres de la Providence, tant que nous portons cette depouille charnuelle, qui eleve entre nous et l'Eternel un voile impenetrable?

Borienons—nous donc a etudr les principes sublimes que notre divin Sauveur nous a laisse pour notre conduite ici—bas; cherchons a nous y conformer et a les suivre, persuadons—nous que moins nous donnons d'essor a notre faible esprit humain et plus il est agreable a Dieu, Qui rejette toute science ne venant pas de Lui; que moins nous cherchons a approfondir ce qu'il Lui a plu de derobier a notre connaissance, et plutot Il nous en accordera la decouverte par Son divin esprit.

"Mon pere ne m'a pas parle du pretendant, mais il m'a dit seulement qu'il a reçu une lettre et attendait une visite du prince Basile. Pour ce qui est du projet de Marieiage qui me regarde, je vous dirai, chere et excellente amie, que le Marieiage, selon moi, est une institution divine a laquelle il faut se conformer. Quelque penible que cela soit pour moi, si le Tout—Puissant m'impose jamais les devoirs d'epouse et de mere, je tacherai de les remplir aussi fidelement que je le pourrai, sans m'inquieter de l'examen de mes sentiments a l'egard de celui qu'il me donnera pour epoux. J'ai reçu une lettre de mon frere, qui m'annonce son arrivee a Лисі Гори avec sa femme. Ce sera une joie de courte duree, puisqu'il nous quitte pour prendre part a cette malheureuse guerre, a laquelle nous sommes entraines Dieu sait, comment et pourquoi. Non seulement chez vous au centre des affaires et du monde on ne parle que de guerre, mais ici, au milieu de ces travaux champetres et de ce calme de la nature, que les citadins se representent ordinairement a la campagne, les bruits de la guerre se font entendre et sentir peniblement. Mon pere ne parle que Marieche et contreMarieche, choses auxquelles je ne comprends rien; et avant—hier en faisant ma promenade habituelle dans la rue du village, je fus temoin d'une scene dechirante ... C'etait un convoi des recrues enroles chez nous et expedies pour l'armee ... Il fallait voir l'etat dans lequel se trouvant les meres, les femmes, les enfants des hommes qui partaient et entendre les sanglots des uns et des autres!

On dirait que l'humanite a oublie les lois de son divin Sauveur, Qui prechait l'amour et le pardon des offenses, et qu'elle fait consister son plus grand merite dans l'art de s'entretuer.

"Adieu, chere et bonne amie, que notre divin Sauveur et Sa tres Sainte Mere vous aient en Leur sainte et puissante garde. Marieie] .

— А, ви відправляєте листа, я вже відправила свого. Я писала моєї бідної матері, [Ah, vous expediez le courier, princesse, moi j'ai deja expedie le mien. J'ai ecrit a ma pauvre mere,] — швидко заговорила приємним, соковитим голоском усміхнена m-lle Bourienne, гаркавлячи на р і вносячи з собою в зосереджену, сумну і похмуру атмосферу княжни Марії зовсім інший, легковажно-веселий і самовдоволений світ.

— Треба попередити вас, княжна,[Princesse, il faut que je vous previenne,] — додала вона, знижуючи голос, —що князь розсварився з Михайлом Івановичем. — сказала вона, особливо грасуючи і з задоволенням слухаючи себе. Він дуже не в дусі, такий похмурий. Попереджаю вас, знаєте ... [le prince a eu une altercation, — altercation,— une altercation avec Michel Ivanoff. Il est de tres mauvaise humeur, tres morose. Soyez prevenue, vous savez ...]

— Ах, милий друже мій! — відповідала князівна Мар'я, — Я просила вас ніколи не

говорити мені, в якому настрої батюшка. Я не дозволю собі судити його і не бажала б, щоб і інші судили. [Ah l chere amie, je vous ai prie de ne jamais me prevenir de l'humeur dans laquelle se trouve mon pere. Je ne me permets pas de le juger, et je ne voudrais pas que les autres le fassent.]

Княжна глянула на годинника і, помітивши, що вона вже п'ять хвилин пропустила той час, який мала вживати для гри на клавікордах, з переляканим виглядом пішла в диванну. Між 12 і 2 годинами, згідно з заведеним порядком дня, князь відпочивав, а княжна грала на клавікордах.

XXIII

Сивий камердинер сидів, дрімаючи і прислухаючись до хропіння князя в величезному кабінеті. З далекої сторони будинку, з-за зачинених дверей, чулися по двадцяти разів повторювані важкі пасажі Дюссекової сонати.

В цей час під'їхала до ганку карета і бричка, і з карети вийшов князь Андрій, висадив свою маленьку дружину і пропустив її вперед. Сивий Тихон, в перуці, висунувшись з дверей офіціантської, пошепки доповів, що князь спочивають, і квапливо зачинив двері. Тихон знав, що ні приїзд сина і ніякі незвичайні події не повинні були порушувати порядку денного. Князь Андрій, мабуть, знав це так само добре, як і Тихон; він подивився на годинник, як ніби для того, щоб повірити, чи не змінилися звички батька за той час, в якому він не бачив його, і, переконавшись, що вони не змінилися, звернувся до дружини:

— Через двадцять хвилин він встане. Пройдемо до княжни Марії, — сказав він.

Маленька княгиня погладшала за цей час, але очі і коротка губка з вусиками і посмішкою піднімалися так само весело і мило, коли вона заговорила.

— Так це палац! [Mais c'est un palais,]— сказала вона чоловікові, озираючись довкола, з тим виразом, з яким говорять похвали господареві балу.— Підемо швидше, швидше! ... [— Allons, vite, vite! ...]— Вона, озираючись, посміхалася і Тихону, і чоловікові, і офіціантові, що проводжали їх.

— Це Марі вправляється? Тихіше, застанемо її зненацька. [C'est Marieie qui s'exerce? Allons doucement, il faut la surprendre.]

Князь Андрій йшов за нею з чемним і сумним виразом.

— Ти постарів, Тихоне, — сказав він, проходячи, старому, який поцілував його руку.

Перед кімнатою, в якій чути було клавікорди, з бокових дверей вискочила гарненька білява французенка.

M-lle Bourienne здавалася збожеволілою від захвату.

— Ах, яка радість для княжни! — заговорила вона. — Нарешті! Треба її попередити. [Ah! quel bonheur pour la princesse, Enfin! Il faut que je la previenne.]

— Ні, ні, будь ласка ... Ви мамзель Бур'єн; я вже знайома з вами по тій дружбі, яку має до вас моя невістка. — говорила княгиня, цілуючись з французенкою. — Вона не чекає нас? [Non, non, de grace ... Vous etes m-lle Bourienne, je vous connais deja par l'amitie que vous porte ma belle-soeur, Elle ne nous attend pas?]

Вони підійшли до дверей диванної, з якої чувся знову і знову повторюваний пасаж.

Князь Андрій зупинився і скривився, наче очікуючи чогось неприємного.

Княгиня увійшла. Пасаж обірвався на середині; почувся крик, важкі ступні княжни Марії і звуки поцілунків. Коли князь Андрій увійшов, княжна і княгиня, які тільки раз на короткий час бачились під час весілля князя Андрія, обхопивши руками, міцно притискалися губами до тих місць, на які потрапили в першу хвилину. M-lle Bourienne стояла біля них, притиснувши руки до серця і побожно посміхаючись, очевидно стільки ж готова заплакати, скільки і засміятися.

Князь Андрій знизав плечима і поморщився, як кривляться любителі музики, почувши фальшиву ноту. Обидві жінки відпустили одна одну; потім знову, як ніби боячись спізнитися, схопили одна одну за руки, стали цілувати і відривати руки і потім знову стали цілувати одна одну в лице, і абсолютно несподівано для князя Андрія обидві заплакали і знову стали цілуватися. M-lle Bourienne теж заплакала. Князю Андрію було, очевидно, ніяково; але для двох жінок здавалося так природно, що вони плакали; здавалося, вони і гадки не мали, щоб могло інакше здійснитися це побачення.

— Ах, мила! ... Ах, Марі! ... [Ah! chere! ... Ah! Marieie! ...] — раптом заговорили обидві жінки і засміялися. — А я бачила уві сні. — Так ви нас не чекали? ... Ах, Марі, ви так схудли. — А ви так поповніли ... [— J'ai reve cette nuit ... — Vous ne nous attendez donc pas? ... Ah! Marieie, vous avez maigri ... — Et vous avez repris ...]

— Я одразу впізнала княгиню, [J'ai tout de suite reconnu madame la princesse,]— вставила m-lle Бур'єн.

— А я не підозрювала! ... [Et moi qui ne me doutais pas! ...] — вигукнула княжна Мар'я. — Ах, Andre, я і не бачила тебе. [Ah! Andre, je ne vous voyais pas.] Князь Андрій поцілувався з сестрою рука в руку і сказав їй, що вона така ж плакса, [pleurienicheuse,] як завжди була. Княжна Марія повернулася до брата, і крізь сльози любовний, теплий і лагідний погляд її прекрасних в ту хвилину, великих променистих очей зупинився на обличчі князя Андрія.

Княгиня говорила без угаву. Коротка верхня губка з вусиками раз у раз на мить злітала вниз, торкаючись, де потрібно було, до рум'яної нижньої губки, і знову відкривалася посмішка, блищавши зубами і очима. Княгиня розповідала випадок, який був з ними на Спаській горі, що загрожував їй небезпекою в її положенні, і зараз же після цього повідомила, що вона всі сукні свої залишила в Петербурзі і тут буде ходити Бог знає в чому, і що Андрій зовсім змінився, і що Кітті Одинцова вийшла заміж за старого, і що є наречений для княжни Марії цілком серйозний, [pour tout de bon,] але що про це поговоримо після. Княжна Марія все ще мовчки дивилася на брата, і в прекрасних очах її була і любов і смуток. Видно було, що в ній встановився тепер свій хід думки, незалежний від промов невістки. Вона в середині її розповіді про останнє свято в Петербурзі звернулася до брата:

— І ти рішуче їдеш на війну, Andre? — сказала вона, зітхнувши.

Lise здригнулася теж.

— Навіть завтра, — відповів брат.

— Він залишає мене тут, і Бог знає навіщо, тоді як він міг би отримати підвищення

... [Il m'abandonne ici, et Du sait pourquoi, quand il aur pu avoir de l'avancement ...]

Княжна Марія не дослухавши і, продовжуючи нитку своїх думок, звернулася до невістки, ласкавими очима вказуючи на її живіт:

— Мабуть? — сказала вона.

Лице княгині змінилося. Вона зітхнула.

— Так, напевно, — сказала вона. — Ах! Це дуже страшно...

Губка Лізи опустилася. Вона наблизилася своє обличчя до обличчя зовиці і знову несподівано заплакала.

— Їй треба відпочити, — сказав князь Андрій, морщачись. — Чи не правда, Лізо? Зведи її до себе, а я піду до батюшки. Що він, все той же?

— Те ж, те ж саме; не знаю, як на твої очі, — відповідала радісно княжна.

— І ті ж години, і по алеях прогулянки? Верстат? — питав князь Андрій з ледве помітною посмішкою, яка показувала, що незважаючи на всю свою любов і повагу до батька, він розумів його слабкості.

— Ті ж години і верстат, ще математика і мої уроки геометрії, — безжурно відповідала князівна Мар'я, як ніби її уроки з геометрії були одним з найрадісніших вражень її життя.

Коли минули ті двадцять хвилин, які потрібні були для строку вставання старого князя, Тихон прийшов кликати молодого князя до батька. Старий зробив виняток у своєму способі життя в честь приїзду сина: він велів впустити його в свою половину під час одягання перед обідом. Князь ходив по-старовинному, в жупані і пудрі. І в той час як князь Андрій (не з тим буркотливим виразом обличчя і манерами, які він напускав на себе в вітальнях, а з тим жвавим обличчям, яке у нього було, коли він розмовляв з П'єром) входив до батька, старий сидів у вбиральні на широкому, сап'яном оббитому, кріслі, в пудроманті, надаючи свою голову рукам Тихона.

— А! Воїн! Бонапарта завоювати хочеш? — сказав старий і трусонув напудреною головою, скільки дозволяла це коса, яка запліталась та перебувала в руках Тихона. — Приймись хоч ти за нього гарненько, а то він десь скоро і нас своїми підданими запише. — Здорово! — І він виставив свою щоку.

Старий знаходився в хорошому настрої після дообіднього сну. (Він говорив, що після обіду срібний сон, а до обіду золотий.) Він радісно з-під своїх густих навислих брів зиркав на сина. Князь Андрій підійшов і поцілував батька в зазначене ним місце. Він не відповідав на улюблену тему розмови батька — підтрюнювання над теперішніми військовими людьми, а особливо над Бонапартом.

— Так, приїхав до вас, батюшка, і з вагітною дружиною, — сказав князь Андрій, стежачи жвавими і шанобливими очима за рухом кожної риси батькового обличчя. — Як здоров'я ваше?

— Нездорові, брат, бувають тільки дурні та розпусники, а ти мене знаєш: з ранку до вечора зайнятий, стриманий, ну і здоровий.

— Слава Богу, — сказав син, посміхаючись.

— Бог тут ні до чого. Ну, розповідай, — продовжував він, повертаючись до свого

улюбленого коника, — як вас німці з Бонапартом боротися за вашої нової науці, стратегією званої, навчили.

Князь Андрій посміхнувся.

— Дайте отямитися, батюшка, — сказав він з усмішкою, яка показувала, що слабкості батька не заважають йому поважати і любити його. — Адже я ще й не розмістився.

— Брешеш, брешеш, — закричав старий, струшуючи кіску, щоб спробувати, чи міцно вона була заплетена, і хапаючи сина за руку. — Будинок для твоєї дружини готовий. Княжна Марія зведе її і покаже і сім мішків гречаної вовни наговорить. Це їх бабське діло. Я їй радий. Сиди, розповідай. Міхельсона армію я розумію, Толстого теж ... висадка одноразова ... Південна армія що буде робити? Пруссія, нейтралітет ... це я знаю. Австрія що? — говорив він, вставши з крісла і ходячі по кімнаті з Тихоном, що бігав і подавав частини одягу. — Швеція що? Як Померанію перейдуть?

Князь Андрій, бачачи настійність вимоги батька, спочатку неохоче, але потім все більш і більш пожвавлюючись і мимоволі, посеред розповіді, за звичкою, перейшовши з російської на французьку мову, почав викладати операційний план передбачуваної кампанії. Він розповів, як дев'яностотисячне військо повинне було загрожувати Пруссії, щоб вивести її з нейтралітету і втягнути у війну, як частина цих військ повинна була в Штральзунд з'єднатися з шведськими військами, як двісті двадцять тисяч австрійців, в поєднанні зі ста тисячами росіян, повинні були діяти в Італії і на Рейні, і як п'ятдесят тисяч росіян і п'ятдесят тисяч англійців висадяться в Неаполі, і як в результаті п'ятсоттисячним армія повинна була з різних сторін зробити напад на французів. Старий князь не виявив ані найменшого інтересу при розповіді, як ніби не слухав, і, продовжуючи на ходу одягатися, три рази несподівано перервав його. Один раз він зупинив його і закричав:

— Білий! білий!

Це означало, що Тихон подавав йому не той жилет, який він хотів. Іншим разом він зупинився, запитав:

— І скоро вона народить? — і, з докором похитав головою, сказав: — Недобре! Продовжуй, продовжуй.

Втретє, коли князь Андрій закінчував опис, старий заспівав фальшивим і старечим голосом: "Мальбрук в похід зібрався. Бог знає повернеться коли". [Malbroug s'en va-t-en guerre. Dieu sait quand reviendra.]

Син тільки посміхнувся.

— Я не кажу, щоб це був план, який я схвалюю, — сказав син, — я вам тільки розповів, що є. Наполеон вже склав свій план не гірше цього.

— Ну, новенького ти мені нічого не сказав. — І старий задумливо промовив про себе скоромовкою: — Dieu sait quand reviendra. — Іди в столову.

XXIV

У призначений час, напудрений і поголений, князь вийшов в їдальню, де чекала його невістка, княжна Марія, m-lle Бур'єн і архітектор князя, який, за дивною примхою

його, допускався до столу, хоча за своїм становищем незначна людина ця ніяк не могла розраховувати на таку честь. Князь, твердо тримався в житті неоднаковості станів, рідке допускав до столу навіть поважних губернських чиновників, раптом на архітекторі Михайлі Івановичу, який сякатися в кутку в картату хустку, доводив, що всі люди рівні, і не раз напучував свою дочку, що Михайла Іванович нічим не гірше нас з тобою. За столом князь найчастіше звертався до безсловесного Михайла Івановича.

У їдальні, величезне-високої, як і всі кімнати в будинку, чекали виходу князя домашні і офіціанти, які стояли за кожним стільцем; дворецький, з серветкою на руці, оглядав сервіровку, моргаючи лакеям і постійно перебігаючи неспокійним поглядом від настінного годинника до дверей, з яких повинен був з'явитися князь. Князь Андрій дивився на величезну, нову для нього, золоту раму із зображенням генеалогічного дерева князів Болконських, що висіла навпроти такої ж величезної рами з погано зробленим (мабуть, рукою домашнього живописця) зображенням можновладного князя в короні, який повинен був походити від Рюрика і бути родоначальником роду Болконських. Князь Андрій дивився на це генеалогічне дерево, похитуючи головою, і сміявся з тим видом, з яким дивляться на схожий до смішного портрет.

— Як я упізнаю його всього тут! — сказав він княжни Марії, яка підійшла до нього.

Княжна Марія з подивом подивилася на брата. Вона не розуміла, чому він посміхався. Все зроблене її батьком збуджувало в ній благоговіння, яке не підлягало обговоренню.

— У кожного своя Ахіллесова п'ята, — продовжував князь Андрій. — З його величезним розумом піддаватися цій дріб'язковості! [donner dans ce ridicule!]

Княжна Марія не могла зрозуміти сміливості суджень свого брата і готувалася заперечувати йому, як почулися з кабінету очікувані кроки: князь входив швидко, весело, як він і завжди ходив, наче навмисне своїми квапливими манерами представляючи протилежність строгому порядку у домі.

В ту ж мить великий годинник пробив два, і тонким голоском відгукнулися в вітальні інші. Князь зупинився; з-під висячих густих брів жваві, блискучі, строгі очі оглянули всіх і зупинилися на молодій княгині. Молода княгиня відала в той час те почуття, яке переживають придворні на царському виході, те почуття страху і поваги, яке викликав цей старий у всіх наближених. Він погладив княгиню по голові і потім незграбним рухом поплескав її по потилиці.

— Я радий, я радий, — промовив він і, пильно ще глянувши їй в очі, швидко відійшов і сів на своє місце. — Сідайте, сідайте! Михайло Іванович, сідайте.

Він вказав невістці місце біля себе. Офіціант підсунув їй стілець.

— Го, го! — сказав старий, оглядаючи її округлену талію. — поквапилась, недобре!

Він засміявся сухо, холодно, неприємно, як він завжди сміявся, одним ротом, а не очима.

— Ходити треба, ходити, як можна більше, як можна більше, — сказав він.

Маленька княгиня не чула або не хотіла чути його слів. Вона мовчала і здавалася збентеженою. Князь запитав її про батька, і княгиня заговорила і посміхнулася. Він

запитав її про спільних знайомих: княгиня ще більш пожвавилася і стала розповідати, передаючи князю поклони і міські плітки.

— Княгиня Апраксина, бідолаха, втратила свого чоловіка і виплакала всі очі свої, [La comtesse Apraksine, la pauvre, a perdu son Mariei, et elle a pleure les larmes de ses yeux,] — говорила вона, все більше і більше пожвавлюючись.

У міру того як вона оживала, князь все суворіше і суворіше дивився на неї і раптом, як ніби досить вивчивши її і склавши собі ясне про неї поняття, відвернувся від неї і звернувся до Михайла Івановича.

— Ну, що, Михайла Іванович, Буонапарте-то нашому погано доводиться. Як мені князь Андрій (він завжди так називав сина в третій особі) розповів, які на нього сили збираються! А ми з вами все його пусто-порожньою людиною вважали.

Михайло Іванович, зовсім не знав, коли це ми з вами говорили такі слова про Бонапарта, але розумів, що він був потрібен для вступу в улюблену розмову, здивовано глянув на молодого князя, сам не знаючи, що з цього вийде.

— Він у мене тактик великий! — сказав князь синові, вказуючи на архітектора.

І розмова зайшла знову про війну, про Бонапарта і нинішніх генералів і державних людей. Старий князь, здавалося, був переконаний не тільки в тому, що всі теперішні діячі були хлопчаки, що не розуміють і абетки військової і державної справи, і що Бонапарте був нікчемний французик, що мав успіх тільки тому, що вже не було Потьомкіних і Суворових протиставити йому; але він був переконаний навіть, що ніяких політичних труднощів не було в Європі, не було і війни, а була якась лялькова комедія, в яку грали нинішні люди, прикидаючись, що роблять справу. Князь Андрій весело витримував глузування батька над новими людьми і з видимою радістю викликав свого батька на розмову і слухав його.

— Все здається хорошим, що було раніше, — сказав він, — а хіба той же Суворов не попався в пастку, яку йому поставив Моро, і не зумів з неї виплутатися?

— Це хто тобі сказав? Хто сказав? — крикнув князь. — Суворов! — І він відкинув тарілку, яку жваво підхопив Тихон. — Суворов! ... Подумавши, князь Андрій. Два: Фрідріх і Суворов ... Моро! Моро був би в полоні, коли б у Суворова руки вільні були; а у нього на руках сиділи хофс-кригс-вурст-шнапс-рат. Йому чорт не рад. Ось підете, ці хофс-кригс-вурст-рати визнаєте! Суворов з ними не знайшов спільної мови, так вже де ж Михайлі Кутузову впоратися? Ні, друже, — продовжував він, — вам з своїми генералами проти Бонапарта не обійтися; треба французів взяти, щоб своя своїх не познаша і своя своїх побиваша. Німця Палена в Новий-Йорк, в Америку, за французом Моро послали, — сказав він, натякаючи на запрошення, яке в цьому році було зроблено Моро вступити в російську службу. — Чудеса! ... Що Потьомкін, Суворова, Орлови хіба німці були? Ні, брат, або там ви всі з глузду з'їхали, або я з розуму вижив. Дай вам Бог, а ми подивимося. Бонапарте у них став полководець великий! Гм! ...

— Я нічого не кажу, щоб усі розпорядження були хороші, — сказав князь Андрій, — тільки я не можу зрозуміти, як ви можете так судити про Бонапарта. Смійтеся, як хочете, а Бонапарте все-таки великий полководець!

— Михайло Іванович! — закричав старий князь архітектору, який, зайнявшись печенею, сподівався, що про нього забули. — Я вам казав, що Бонапарте великий тактик? Он і він говорить.

— Як же, ваше ясносте, — відповідав архітектор.

Князь знову засміявся своїм холодним сміхом.

— Бонапарте в сорочці народився. Солдати у нього прекрасні. Та й на перших він на німців напав. А німців тільки ледачий не бив. З тих пір як світ стоїть, німців всі били. А вони нікого. Тільки один одного. Він на них свою славу зробив.

І князь почав розбирати всі помилки, які, за його поняттями, робив Бонапарт у всіх своїх війнах і навіть в державних справах. Син не заперечував, але видно було, що які б доводи йому не представляли, він так само мало здатний був змінити свою думку, як і старий князь. Князь Андрій слухав, утримуючись від заперечень і мимоволі дивуючись, як міг цей старий чоловік, сидячи стільки років один безвиїзно в селі, в таких подробицях і з такою тонкістю знати і обговорювати всі військові і політичні обставини Європи останніх років.

— Ти думаєш, я, старий, не розумію реального стану справ? — завершив він. — А мені він ось де! Я ночі не сплю. Ну, де ж цей великий полководець твій-то, де він показав себе?

— Це довго було б, — відповідав син.

— Іди ж ти до Буонапарте своєму. M-lle Bourienne, Ось ще шанувальник вашого холопського імператора ... [voila encore un admirateur de votre goujat d'empereur!] — закричав він відмінною французькою мовою.

— Ви знаєте, князь, що я не бонапартистка [Vous savez, que je ne suis pas bonapartiste, mon prince.]

— "Бог знає, чи повернеться коли! " [Dieu sait quand reviendra ...] — проспівав князь фальшиво, ще фальшивіше засміявся і вийшов з-за столу.

Маленька княгиня у весь час суперечки і решти обіду мовчала і злякано поглядала то на княжну Марію, то на свекра. Коли вони вийшли з-за столу, вона взяла за руку зовицю і відкликала її в іншу кімнату.

— Яка розумна людина ваш батюшка, [Comme c'est un homme d'esprit votre pere,] — сказала вона, — Може бути, від цього щось я і боюся його. [c'est a cause de cela peut-être qu'il me fait peur.]

— Ах, він такий добрий! — сказала княжна.

XXV

Князь Андрій їхав на другий день увечері. Старий князь, не відступаючи від свого порядку, після обіду пішов до себе. Маленька княгиня була у зовиці. Князь Андрій, одягнувшись в дорожній сюртук без еполет, у відведених йому покоях укладався з своїм камердинером. Сам оглянувши коляску і укладку валіз, він велів закладати. У кімнаті залишалися тільки ті речі, які князь Андрій завжди брав із собою: шкатулка, великий срібний погрібець, два турецьких пістолета і шашка, подарунок батька, привезений з-під Очакова. Всі ці дорожні речі були в великому порядку у князя Андрія:

все було нове, чисте, в суконних чохлах, старанно зав'язане тасьмою.

У хвилини від'їзду і переміни життя на людей, здатних обмірковувати свої вчинки, звичайно знаходить серйозний настрій думок. У ці хвилини звичайно поверяється минуле і робляться плани майбутнього. Лице князя Андрія було дуже замислене і ніжне. Він, заклавши руки назад, швидко ходив по кімнаті з кутка в куток, дивлячись вперед себе, і задумливо похитував головою. Чи страшно йому було йти на війну, чи сумно кинути дружину, — може бути, і те й інше, тільки, мабуть, не бажаючи, щоб його бачили в такому положенні, почувши кроки в сінях, він квапливо вивільнив руки, зупинився біля столу, як ніби пов'язував чохол шкатулки, і прийняв свій повсякчасний, спокійний і незворушний вираз. Це були важкі кроки княжни Марії.

— Мені сказали, що ти велів закладати, — сказала вона, захекавшись (вона, видно, бігла), — а мені так хотілося ще поговорити з тобою наодинці. Бог знає, на скільки часу знову розлучаємося. Ти не сердись, що я прийшла? Ти дуже змінився, Андрійку, — додала вона як би в пояснення такого питання.

Вона посміхнулася, вимовляючи слово "Андрійко". Видно, їй самій було дивно подумати, що цей суворий, красивий чоловік був той самий Андрійко, худий, пустотливий хлопчик, товариш дитинства.

— А де Lise? — запитав він, тільки посмішкою відповідаючи на її питання.

— Вона так втомилася, що заснула у мене в кімнаті на дивані. — Ах, Андрію! Який скарб твоя дружина, [Ah, Andre! Que! tresor de femme vous avez,] сказала вона, сідаючи на диван проти брата. — Вона досконало дитина, така мила, весела дитина. Я так її полюбила.

Князь Андрій мовчав, але княжна помітила іронічний і презирливий вираз, що з'явився на його обличчі.

— Але треба бути поблажливим до маленьких слабкостей; у кого їх немає, Andre! Ти не забудь, що вона вихована і виросла в світі. І потім її положення тепер не рожеве. Треба зглянутись на становище кожного. Хто все зрозуміє, той все і пробачить. [Tout comprendre, c'est tout pardonner.] Ти подумай, як їй, бідоласі, після життя, до якої вона звикла, розлучитися з чоловіком і залишитися одній в селі і в її положенні? Це дуже важко.

Князь Андрій підсміювався, дивлячись на сестру, як ми посміхаємося, слухаючи людей, яких, нам здається, що ми наскрізь бачимо.

— Ти живеш в селі і не знаходиш це життя жахливим, — сказав він.

— Я інша справа. Що про мене говорити! Я не бажаю іншого життя, та й не можу бажати, бо не знаю ніякого іншого життя. А ти подумай, Andre, для молодої і світської жінки поховатись в кращі роки життя в селі, однією, тому що татко завжди зайнятий, а я ... ти мене знаєш ... як я бідна інтересами. [en ressources,] Для жінки, яка звикла до кращого товариства. M-lle Bourienne одна ...

— Вона мені дуже не подобається, ваша Bourienne, — сказав князь Андрій.

— О ні! Вона дуже мила і добра, а головне — жалюгідна дівчина. У неї нікого, нікого немає. По правді сказати, мені вона не тільки не потрібна, але навіть утруднює.

Я, ти знаєш, і завжди була дикунка, а тепер ще більше. Я люблю бути одна ... Батько [Mon pere] її дуже любить. Вона і Михайло Іванович — дві особи, до яких він завжди ласкавий і добрий, бо вони обидва облагодіяні їм; як каже Стерн: "ми не стільки любимо людей за те добро, яке вони нам зробили, скільки за те добро, яке ми їм зробили". Mon pere взяв її сиротою на бруківці, [sur le pave,] і вона дуже добра. І mon pere любить її манеру читання. Вона вечорами читає йому вголос. Вона прекрасно читає.

— Ну, а по правді, Marie, тобі, я думаю, важко іноді буває від характеру батька? — раптом запитав князь Андрій.

Княжна Марія спочатку здивувалася, потім злякалася цього питання.

— Мені? ... Мені?! ... Мені важко?! — сказала вона.

— Він і завжди був крутий; а тепер обтяжливим стає, я думаю, — сказав князь Андрій, мабуть, навмисне, щоб спантеличити або випробувати сестру, так легко відгукуючись про батька.

— Ти всім гарний, Andre, але у тебе є якась гордість думки, — сказала княжна, більше слідуючи за своїм ходом думок, ніж за ходом розмови, — і це великий гріх. Хіба можна судити про батька? Та якби й можна було, — яке інше почуття, крім глибокої поваги, [veneration,] може збудити така людина, як mon pere? І я так задоволена і щаслива з ним. Я тільки хотіла б, щоб ви всі були щасливі, як я.

Брат недовірливо похитав головою.

— Одне, що важко для мене, — я тобі по правді скажу, Andre, — це образ думок батька в релігійному відношенні. Я не розумію, як людина з таким величезним розумом не може бачити того, що ясно, як день, і може так помилятися? Ось це становить одне моє нещастя. Але і тут останнім часом я бачу тінь поліпшення. Останнім часом його глузування не так уїдливі, і є один монах, якого він приймав і довго говорив з ним.

— Ну, мій друг, я боюся, що ви з монахом даром розтрачуєте свій порошок, — глузливо, але ласкаво сказав князь Андрій.

— А! Друже мій. [Ah! mon ami.] Я тільки молюся Богу і сподіваюся, що Він почує мене. Andre, — сказала вона боязко після хвилини мовчання, — у мене до тебе є велике прохання.

— Що, мій друг?

— Ні, обіцяй мені, що ти не відмовиш. Це тобі не буде коштувати ніяких труднощів, і нічого негідного тебе в цьому не буде. Тільки ти мене втішиш. Обіцяй, Андрійко, — сказала вона, сунувши руку в ридикюль і в ньому тримаючи щось, але ще не показуючи, як ніби то, що вона тримала, і становило предмет прохання і ніби перш отримання обіцянки у виконанні прохання вона не могла вийняти з ридикюля це щось.

Вона боязко, благальним поглядом дивилася на брата.

— Якщо б це і коштувало мені великих зусиль ... — наче здогадуючись, в чому була справа, відповідав князь Андрій.

— Ти, що хочеш, думай! Я знаю, ти такий же, як і mon pere. Що хочеш думай, але для мене це зроби. Зроби, будь ласка! Його ще батько мого батька, наш дідусь, носив у

всіх війнах ... — Вона все ще не діставала того, що тримала, з ридикюля. — Так ти обіцяєш мені?

— Звичайно, в чому справа?

— Andre, я тебе благословлю образом, і ти обіцяй мені, що ніколи його не будеш знімати. Обіцяєш?

— Якщо він не в два пуди і шиї не відтягне ... Щоб тобі зробити задоволення ... — сказав князь Андрій, але в ту ж секунду, помітивши засмучений вираз, який прийняло обличчя сестри при цьому жарті, він розкався. — Дуже радий, справді дуже радий, мій друг, — додав він.

— Проти твоєї волі Він врятує і помилує тебе і оберне тебе до Себе, бо в Ньому одному і істина і заспокоєння, — сказала вона тремтячим від хвилювання голосом, урочистим жестом тримаючи в обох руках перед братом овальний старовинний образок Спасителя з чорним ликом в срібній ризі на срібному ланцюжку дрібної роботи.

Вона перехрестилася, поцілувала образок і подала його Андрію.

— Будь ласка, Andre, для мене ...

З великих очей її світилися промені доброго і боязкого світла. Очі ці висвітлювали все хворобливе, худе обличчя і робили його прекрасним. Брат хотів взяти образок, але вона зупинила його. Андрій зрозумів, перехрестився і поцілував образок. Обличчя його в один і той же час було ніжне (він був зворушений) і глузливе.

— Дякую, мій друг. [Merci, mon ami.]

Вона поцілувала його в лоб і знову сіла на диван. Вони мовчали.

— Так я тобі казала, Andre, будь добрий і великодушний, яким ти завжди був. Не суди строго Lise, — почала вона. — Вона така мила, так добра, і становище її дуже важке тепер.

— Здається, я нічого не говорив тобі, Марійко, щоб я дорікав в чому-небудь своїй дружині або був незадоволений нею. До чого ти все це говориш мені?

Княжна Марія почервоніла плямами і замовкла, ніби вона відчувала себе винуватою.

— Я нічого не говорив тобі, а тобі вже говорили. І мені це сумно.

Червоні плями ще сильніше виступили на лобі, шиї і щоках княжни Марії. Вона хотіла сказати щось і не могла вимовити. Брат вгадав: маленька княгиня після обіду плакала, казала, що передчуває нещасні пологи, боїться їх, і скаржилася на свою долю, на свекра і на чоловіка. Після сліз вона заснула. Князю Андрію шкода стало сестру.

— Знай одне, Марійко, я ні в чому не можу дорікнути, не дорікав і ніколи не попікну мою дружину, і сам ні в чому себе не можу дорікнути в ставленні до неї; і це завжди так буде, в яких би я не був обставинах. Але якщо ти хочеш знати правду ... хочеш знати, чи щасливий я? Ні. Чи щаслива вона? Ні. Чому це? Не знаю...

Говорячи це, він встав, підійшов до сестри і, нагнувшись, поцілував її в лоб. Прекрасні очі його світилися розумним і добрим, незвичним блиском, але він дивився не на сестру, а в темряву відчинено двері, через її голову.

— Підемо до неї, треба попрощатися. Або йди одна, розбуди її, а я зараз прийду.

Петрушка! — крикнув він камердинерові, — піди сюди, прибирай. Це в сидіння, це на праву сторону.

Княжна Марія встала і попрямувала до дверей. Вона зупинилася.

— Якби ти мав віру, то звернувся б до Бога з молитвою, щоб Він дарував тобі любов, яку ти не відчуваєш, і молитва твоя була б почута. [Andre, si vous avez. la foi, vous vous seriez adresse a Dieu, pour qu'il vous donne l'amour, que vous ne sentez pas et votre priere aurait ete exaucee.]

— Так, хіба це! — сказав князь Андрій. — Іди, Марійко, я зараз прийду.

По дорозі до кімнати сестри, в галереї, що з'єднувала один будинок з іншим, князь Андрій зустрів m-lle Bourienne, яка мило посміхалася, і вже в третій раз в цей день з захопленою і наївною посмішкою потрапила йому в усамітнених переходах.

— Ах, я думала, ви у себе, [Ah! je vous croyais chez vous,]— сказала вона, чомусь червоніючи й опускаючи очі.

Князь Андрій суворо подивився на неї. На обличчі князя Андрія раптом виразилося озлоблення. Він нічого не сказав їй, але подивився на її лоб і волосся, не дивлячись в очі, так презирливо, що французенка почервоніла і пішла, нічого не сказавши.

Коли він підійшов до кімнати сестри, княгиня вже прокинулася, і її веселий голосок, квапивши одне слово за іншим, почувся з відчиненої двері. Вона говорила, як ніби після довгого утримання їй хотілося винагородити втрачений час.

— Ні, уявіть собі, стара графиня Зубова, з фальшивими локонами, з фальшивими зубами, як ніби знущаючись над роками ... [Non, mais figurez—vous, la vieille comtesse Zouboff avec de fausses boucles et la bouche pleine de fausses dents, comme si elle voulait defier les annees ...] Ха, ха, ха, Marieie!

Точно ту ж фразу про графиню Зубову і той же сміх вже раз п'ять чув при сторонніх князь Андрій від своєї дружини.

Він тихо зайшов до кімнати. Княгиня, товстенька, рум'яна, з роботою в руках, сиділа на кріслі і без угаву говорила, перебираючи петербурзькі спогади і навіть фрази. Князь Андрій підійшов, погладив її по голові і запитав, чи відпочила вона від дороги. Вона відповіла і продовжувала ту ж розмову.

Коляска шестериком стояла біля під'їзду. На дворі була темна осіння ніч. Кучер не бачив дишла коляски. На ганку метушилися люди з ліхтарями. Величезний будинок горів вогнями крізь свої великі вікна. У передпокої юрмилися дворові, які хотіли попрощатися з молодим князем; в залі стояли всі домашні: Михайло Іванович, m-lle Bourienne, княжна Марія і княгиня.

Князь Андрій був покликаний в кабінет до батька, який віч-на-віч хотів попрощатися з ним. Всі чекали їх виходу.

Коли князь Андрій увійшов до кабінету, старий князь в старечих окулярах і в своєму білому халаті, в якому він нікого не приймав, крім сина, сидів за столом і писав. Він озирнувся.

— Ідеш? — І він знову став писати.

— Прийшов попрощатися.

— Цілуй сюди, — він показав щоку, — спасибі, спасибі!

— За що ви мене дякуйте?

— За те, що не прострочував, за бабину спідницю не тримаєшся. Служба перш за все. Спасибі спасибі! — І він продовжував писати, так що бризки летіли з пера, що й тріщало. — Якщо потрібно сказати що, говори. Ці дві справи можу робити разом, — додав він.

— Про дружину ... Мені і так совісно, що я вам її на руки залишаю ...

— Що брешеш? Говори, що потрібно.

— Коли дружині буде час народити, пошліть в Москву за акушером ... Щоб він тут був.

Старий князь зупинився і, як би не розуміючи, дивився суворими очима на сина.

— Я знаю, що ніхто допомогти не може, коли натура не допоможе, — говорив князь Андрій, мабуть збентежений. — Я згоден, що і з мільйона випадків один буває нещасний, але це її і моя фантазія. Їй наговорили, вона уві сні бачила, і вона боїться.

— Гм ... гм ... — промовив сам до себе старий князь, продовжуючи дописувати. — Зроблю.

Він розчеркнув підпис, раптом швидко повернувся до сина і засміявся.

— Погані справи, а?

— Що погано, батюшка?

— Дружина! — коротко і значуще сказав старий князь.

— Я не розумію, — сказав князь Андрій.

— Так нічого робити, дружок, — сказав князь, — вони всі такі, що не розженіться. Ти не бійся; нікому не скажу; а ти сам знаєш.

Він схопив його за руку своєю кістлявою маленькою кистю, потряс її, глянув прямо в обличчя сина своїми швидкими очима, які, як здавалося, наскрізь бачили цього чоловіка, і знову засміявся своїм холодним сміхом.

Син зітхнув, зізнаючись цим зітханням в тому, що батько зрозумів його. Старий, продовжуючи складати і печатати листи, з своєю звичною швидкістю, схоплював і кидав сургуч, печатку і папір.

— Що робити? Красива! Я все зроблю. Ти будь певен, — говорив він уривчасто під час друкування.

Андрій мовчав: йому і приємно і неприємно було, що батько зрозумів його. Старий підвівся і подав лист синові.

— Слухай, — сказав він, — про дружину не журися: що можливо зробити, то буде зроблено. Тепер слухай: лист Михайлу Іларіоновичу віддай. Я пишу, щоб він тебе в хороші місця вживав і довго ад'ютантом не тримав: погана посада! Скажи ти йому, що я його пам'ятаю і люблю. Та напиши, як він тебе прийме. Коли хороший буде, служи. Миколи Андрійовича Болконського син з милості служити ні у кого не буде. Ну, тепер ходи сюди.

Він говорив такою скоромовкою, що ні докінчував половини слів, але син звик розуміти його. Він підвів сина до бюро, відкинув кришку, висунув ящик і вийняв

списаний його великим, довгим і стисненим почерком зошит.

— Повинно бути, мені перед тобою померти. Знай, тут мої записки, їх государю передати після моєї смерті. Тепер тут — ось ломбардний квиток і лист: це премія тому, хто напише історію суворовських воєн. Переслати в академію. Тут мої ремарки, після мене читай для себе, знайдеш користь.

Андрій не сказав батькові, що, мабуть, він проживе ще довго. Він розумів, що цього говорити не потрібно.

— Все виконаю, батюшка, — сказав він.

— Ну, тепер прощай! — Він дав поцілувати сину свою руку і обійняв його. — Пам'ятай одне, князь Андрій: коли тебе вб'ють, мені старому боляче буде ... — Він несподівано замовк і раптом крикливим голосом продовжував: — а коли дізнаюся, що ти повівся не як син Миколи Болконського, мені буде ... соромно! — заверещав він.

— Цього ви могли б не говорити мені, батюшка, — посміхаючись, сказав син.

Старий замовк.

— Ще я хотів просити вас, — продовжував князь Андрій, — якщо мене вб'ють і якщо у мене буде син, не відсилайте його від себе, як я вам вчора казав, щоб він виріс у вас ... будь ласка.

— Дружині не віддавати? — сказав старий і засміявся.

Вони мовчки стояли один проти одного. Швидкі очі старого прямо були спрямовані в очі сина. Щось здригнулося в нижній частині обличчя старого князя.

— Попрощалися ... ступай! — раптом сказав він. — Іди! — закричав він сердитим і голосним голосом, відчиняючи двері кабінету.

— Що таке, що? — запитували княгиня і княжна, побачивши князя Андрія і постать старого в білому халаті, без перуки і в старечих окулярах, який на хвилину висунулася і кричав сердитим голосом.

Князь Андрій зітхнув і нічого не відповів.

— Ну, — сказав він, звернувшись до дружини.

І це "ну" звучало холодною насмішкою, як ніби він говорив: "тепер проробляйте ви ваші штуки".

— Андрій, вже! [Andre, deja!] — сказала маленька княгиня, бліднучи і зі страхом дивлячись на чоловіка.

Він обійняв її. Вона скрикнула і неприємно впала на його плече.

Він обережно відвів плече, на якому вона лежала, заглянув в обличчя і дбайливо посадив її на крісло.

— Прощай, Марійко, [Adieu, Marieie,] — сказав він тихо сестрі, поцілувався з нею рука в руку і швидкими кроками вийшов з кімнати.

Княгиня лежала в кріслі, m-lle Бур'єн терла їй скроні. Княжна Марія, підтримуючи невістку, з заплаканими прекрасними очима, все ще дивилася в двері, в яку вийшов князь Андрій, і хрестила його. З кабінету чутні були, як постріли, часто повторювані сердиті звуки старечого сякання. Тільки-що князь Андрій вийшов, двері кабінету швидко відчинилися і виглянула сувора постать старого в білому халаті.

— Поїхав? От і добре! — сказав він, сердито глянувши на непритомну маленьку княгиню, докірливо похитав головою і зачинив двері.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

У жовтні 1805 російські війська займали села і міста ерцгерцогства Австрійського, і ще нові полки приходили з Росії і, обтяжуючи постоем жителів, розташовувалися у фортеці Браунау. У Браунау була головна квартира головнокомандуючого Кутузова.

11-го жовтня 1805 року один з піхотних полків, які тільки-що прийшли до Браунау, чекаючи огляду головнокомандуючого, стояв за півмилі від міста. Незважаючи на неросійські місцевість і обстановку (фруктові сади, кам'яні огорожі, черепичні дахи, гори, що виднілися вдалині), на неросійський народ, який з цікавістю дивився на солдатів, полк мав такий самий вигляд, який мав всякий російський полк, що готувався до огляду де-небудь в середині Росії.

З вечора, на останньому переході, був отриманий наказ, що головнокомандувач буде дивитися полк на поході. Хоча слова наказу і здалися неясні полковому командирі, і виникле питання, як розуміти слова наказу: в похідній формі чи ні? — в раді батальйонних командирів було вирішено представити полк в парадній формі з тієї причини, що завжди краще перекланятися, чом недокланятися. І солдати, після тридцятиверстого переходу, не стуляючи очей, всю ніч лагодилися, чистилися; ад'ютанти і ротні розраховували, відраховували; і до ранку полк, замість розтягнутої безладної юрби, якою він був напередодні на останньому переході, представляв струнку масу 2 000 чоловік, з яких кожен знав своє місце, свою справу і з яких на кожному усякий гудзик і ремінець були на своєму місці і блищали чистотою. Не тільки зовнішнє було справне, але якби захотів був головнокомандувач заглянути під мундири, то на кожному він побачив би однаково чисту сорочку і в кожному ранці знайшов би узаконене число речей, "шильце і мильце", як кажуть солдати. Була тільки одна обставина, щодо якого ніхто не міг бути спокійний. Це було взуття. Більше ніж у половини людей чоботи були розбиті. Але недолік цей відбувався не від провини полкового командира, так як, не дивлячись на неодноразові вимоги, йому не був відпущений товар від австрійського відомства, а полк пройшов тисячу верст.

Полковий командир був літній, сангвінічний, з посивілим бровами і бакенбардами генерал, кремезний і широкий більше від грудей до спини, ніж від одного плеча до іншого. На ньому був новий, з голочки, мундир з злежалими складками і густі золоті еполети, які начебто не донизу, а догори піднімали його огрядні плечі. Полковий командир мав вигляд людини, яка щасливо здійснює одне з найурочистіших справ життя. Він походжав перед фронтом і, походжаючи, тремтів на кожному кроці, злегка згинаючись спиною. Видно, було, що полковий командир милується своїм полком, щасливий їм, що всі його сили душевні зайняті тільки полком; але, незважаючи на те, його тремтяча хода наче говорила, що, крім військових інтересів, в душі його чимале місце займають і інтереси громадського побуту і жіноча стаття.

— Ну, батюшка Михайло Митрич, — звернувся він до одного батальйонного

командира (батальйонний командир посміхаючись подався вперед; видно було, що вони були щасливі), — дісталоя на горіхи цієї ночі. Однак, здається, нічого, полк не з поганих ... А?

Батальйонний командир зрозумів веселу іронію і засміявся.

— І на Царицином лузі з поля б не прогнали.

— Що? — сказав командир.

В цей час по дорозі з міста, по якій розставлені були махальники, показались два верхові. Це були ад'ютант і козак, що їхав позаду.

Ад'ютант був присланий з головного штабу підтвердити полковому командиру то, що було сказано неясно у вчорашньому наказі, а саме те, що головнокомандувач бажав бачити полк абсолютно в тому положенні, в якому він йшов — в шинелях, в чохлах і без всяких приготувань.

До Кутузова напередодні прибув член гофкрігсрата з Відня, з пропозиціями і вимогами йти якомога швидше на з'єднання з армією ерцгерцога Фердинанда і Мака, і Кутузов, не вважаючи вигідним це з'єднання, в числі інших доказів на користь своєї думки мав намір показати австрійському генералові той сумний стан, в якому приходили війська з Росії. З цією метою він і хотів виїхати назустріч полку, так що, чим гірше було б становище полку, тим приємніше було б це головнокомандувачу. Хоча ад'ютант і не знав цих подробиць, проте він передав полковому командиру неодмінну вимогу головнокомандувача, щоб люди були в шинелях і чохлах, і що в іншому випадку головнокомандувач буде незадоволений. Вислухавши ці слова, полковий командир опустив голову, мовчки підняв плечами і сангвінічним жестом розвів руки.

— Наробили справ! — промовив він. — Ось я вам говорив же, Михайло Митрич, що на поході, так в шинелях, — звернувся він з докором до батальйонного командира. — Ах, мій Бог! — додав він і рішуче виступив вперед. — Панове ротні командири! — крикнув він голосом, звичним до команди. — фельдфебель! ... Чи скоро завітають? — звернувся він до ад'ютанта, що приїхав з виразом шанобливою чемності, що мабуть відносилася до лиця, про яке він говорив.

— Через годину, я думаю.

— Чи встигнемо переодягнути?

— Не знаю, генерале ...

Полковий командир, сам підійшов до рядів, розпорядився перевдяганням знову в шинелі. Ротні командири розбіглися по ротах, фельдфебелі заметушилися (шинелі були не зовсім справні) і в ту ж мить заколихались, розтягнулися і говором загули перш правильні, мовчазні чотирикутником. З усіх боків відбігали і підбігали солдати, підкидали ззаду плечем, через голову перетягували ранці, знімали шинелі і, високо піднімаючи руки, натягували їх в рукава.

Через півгодини все знову прийшло в колишній порядок, тільки чотирикутники стали сірими з чорних. Полковий командир, знову трохи тремтячи ходю, вийшов вперед полку і здалеку оглянув його.

— Це що ще? Це що! — прокричав він, зупиняючись. — Командира 3-й роти! ..

— Командир 3-й роти до генерала! командира до генерала, 3-й роти до командира! ... — почулися голоси по рядах, і ад'ютант побіг відшукувати офіцера, що забарився.

Коли звуки старанних голосів, перекручуючи, кричачи вже "генерала в 3-ю роту", дійшли за призначенням, необхідний офіцер показався з-за роти і, хоча людина була вже літня і не мала звички бігати, незграбно чіпляючись носками, риссю попрямував до генерала. Обличчя капітана виражало занепокоєння школяра, якому велять сказати невивчений їм урок. На червоному (очевидно від надмірності) носі виступали плями, і рот не знаходив положення. Полковий командир з ніг до голови оглядав капітана, в той час як він захекавшись підходив, у міру наближення стримуючи крок.

— Ви скоро людей в сарафани нарядите! Це що? — крикнув полковий командир, висуваючи нижню щелепу і вказуючи в рядах 3-й роти на солдата в шинелі кольору фабричного сукна, яке відрізнялося від інших шинелей. — Самі де знаходилися? Очікується головнокомандувач, а ви відходите від свого місця? Га? ... Я вас навчу, як на огляд людей в козакині одягати! ... Га? ...

Ротний командир, не зводячи очей з начальника, все більше і більше притискав свої два пальці до козирка, як ніби в одному цьому притисканні він бачив тепер свій порятунок.

— Ну, що ж ви мовчите? Хто у вас там в угорця вбраний? — строго жартував полковий командир.

— Ваша ясновельможність...

— Ну що "ваша ясновельможність"? Ваша ясновельможність! Ваша ясновельможність! А що ваша ясновельможність — нікому невідомо.

— Ваше превосходительство, це Долохов, розжалуваний ... — сказав тихо капітан.

— Що він у фельдмаршали, чи що, розжалуваний чи в солдати? А солдат, так має бути одягнений, як всі, по формі.

— Ваше превосходительство, ви самі дозволили йому походом.

— Дозволив? Дозволив? Ось ви завжди так, молоді люди, — сказав полковий командир, дещо остигаючи. — Дозволив? Вам що-небудь скажеш, а ви і ... — Полковий командир помовчав. — Що? — сказав він, знову дратуючись. — Звольте одягнути людей пристойно ...

І полковий командир, озираючись на ад'ютанта, своєю смиканою ходою попрямував до полку. Видно було, що його роздратування йому самому сподобалося, і що він, пройшовшись по полку, хотів знайти ще привід своєму гніву. Обірвавши одного офіцера за невичищений знак, іншого за неправильність ряду, він підійшов до 3-й роти.

— Яааак стоїш? Де нога? Нога де? — закричав полковий командир з виразом страждання в голосі, ще чоловік за п'ять не доходячи до Долохова, одягненого в синювату шинель.

Долохов повільно випрямив зігнуту ногу і прямо, своїм світлим і нахабним поглядом, подивився в обличчя генерала.

— Навіщо синя шинель? Геть ... Фельдфебель! Переодягнути його ... дря ... — Він не встиг договорити.

— Генерал, я зобов'язаний виконувати накази, але не зобов'язаний переносити ... — поспішно сказав Долохов.

— У фронті не розмовляти! ... Не розмовляти, не розмовляти! ...

— Не зобов'язаний переносити образи, — голосно, звучно договорив Долохов.

Очі генерала і солдата зустрілися. Генерал замовк, сердито відтягуючи донизу тугий шарф.

— Прошу переодягнутися, прошу вас, — сказав він, відходячи.

II

— Їде! — закричав тут махальний.

Полковий командир, почервонів, підбіг до коня, тремтячими руками взявся за стремено, перекинув тіло, оговтався, вийняв шпагу і з щасливим, рішучим обличчям, набік розкривши рота, приготувався крикнути. Полк стрепенувся, наче оговтується птах, і завмер.

— Сми-р-р-р-но! — закричав полковий командир потрясаючим душу голосом, радісним для себе, строгим у ставленні до полку і привітним у ставленні до начальника, який під'їжджає.

Широкою, обсадженою деревами, великою, безшосейною дорогою, злегка брязкаючи ресорами, шпаркою риссю їхала висока блакитна віденська коляска цугом. За коляскою скакали свита і конвой кроатів. Біля Кутузова сидів австрійський генерал в дивному, серед чорних російських, білому мундирі. Коляска зупинилася біля полку. Кутузов і австрійський генерал про щось тихо говорили, і Кутузов злегка посміхнувся, в той час як, важко ступаючи, він опускав ногу з підніжки, неначе й не було цих 2 000 чоловік, які, затамувавши подих дивилися на нього і на полкового командира.

Пролунав крик команди, знову полк брязкаючи здригнувся, зробивши на караул. В мертвій тиші почувся слабкий голос головнокомандувача. Полк гаркнув: "Доброго здоров'я, ваше го-го-го-го-ство!" І знову все завмерло. Спочатку Кутузов стояв на одному місці, поки полк рухався; потім Кутузов поруч з білим генералом, пішки, супровідний почетом, став ходити по рядах.

По тому, як полковий командир салютував головнокомандувачу, впиваючись в нього очима, витягаючи фігуру і підбираючись, як нахилений вперед ходив за генералами по рядах, ледь утримуючи смиканий рух, як підскакував при кожному слові і русі головнокомандувача, — видно було, що він виконував свої обов'язки підлеглого ще з більшою насолодою, ніж обов'язки начальника. Полк, завдяки строгості і старанності полкового командира, був в чудовому стані порівняно з іншими, що приходили в той же час до Браунау. Відсталих і хворих було лише 217 чоловік. І все було справне, крім взуття.

Кутузов пройшов по рядах, зрідка зупиняючись і, кажучи по кілька ласкавих слів офіцерам, яких він знав по турецькій війні, а іноді і солдатам. Поглядаючи на взуття, він кілька разів сумно похитував головою і вказував на нього австрійському генералу з таким виразом, що якби не робив закидів у цьому нікому, але не міг не бачити, як це погано. Полковий командир кожен раз при цьому забігав вперед, боячись втратити

слово головнокомандувача щодо полку. Ззаду Кутузова, в такій відстані, що будь-яке слабо вимовлене слово могло бути почуте, йшло чоловік 20 свити. Пани свити розмовляли між собою і іноді сміялися. Ближче всіх за головнокомандувачем йшов красивий ад'ютант. Це був князь Болконський. Поруч з ним ішов його товариш Несвіцький, високий штаб-офіцер, надзвичайно товстий, з добрим, і усміхненим красивим обличчям і вологими очима; Несвіцький ледь утримувався від сміху, що збуджувався чорнуватим гусарським офіцером, який йшов поруч з ним. Гусарський офіцер, не усміхаючись, не змінюючи виразу очей, що зупинилися, з серйозним обличчям дивився на спину полкового командира і передражнявав кожен його рух. Кожен раз, як полковий командир здригався і нахилявся вперед, геть так же, точнісінько так само, здригався і нахилявся вперед гусарський офіцер. Несвіцький сміявся і штовхав інших, щоб вони дивилися на потішника.

Кутузов йшов повільно і мляво повз тисячі очей, які викочувалися зі своїх орбіт, стежачи за начальником. Порівнявшись з 3-ю ротою, він раптом зупинився. Свита, не передбачаючи цієї зупинки, мимоволі насунулася на нього.

— А, Тимохін! — сказав головнокомандувач, узнаючи капітана з червоним носом, постраждалого за синю шинель.

Здавалося, не можна було витягатися більше того, як витягувався Тимохін, в той час як полковий командир робив йому зауваження. Але в цю хвилину звернення до нього головнокомандувача капітан витягнувся так, що, здавалося, подивися на нього головнокомандувач ще якийсь час, капітан не витримав би; і тому Кутузов, мабуть зрозумівши його стан і бажаючи, навпаки, всякого добра капітану, поспішно відвернувся. По пухкому, понівеченою раною обличчю Кутузова пробігла ледь помітна посмішка.

— Ще ізмайловський товариш, — сказав він. — Хоробрий офіцер! Ти задоволений ним? — запитав Кутузов у полкового командира.

І полковий командир, відбиваючись, як в дзеркалі, невидимо для себе, в гусарському офіцері, здригнувся, підійшов вперед і відповідав:

— Дуже задоволений, ваше превосходительство.

— Ми всі не без слабостей, — сказав Кутузов, посміхаючись і відходячи від нього. — У нього була прихильність до Бахусу.

Полковий командир злякався, чи не винен він в цьому, і нічого не відповів. Офіцер в цю хвилину помітив обличчя капітана з червоним носом і підтягнутим животом і так схоже передражнив його обличчя і позу, що Несвіцький не міг втримати сміху.

Кутузов обернувся. Видно було, що офіцер міг керувати своїм обличчям, як хотів: в ту хвилину, як Кутузов обернувся, офіцер встиг зробити гримасу, а слідом за тим прийняти найсерйозніший, шанобливий і безневинний вираз.

Третя рота була остання, і Кутузов задумався, мабуть пригадуючи щось. Князь Андрій виступив з почету і по-французьки тихо сказав:

— Ви наказали нагадати про розжалуваного Долохова в цьому полку.

— Де тут Долохов? — запитав Кутузов.

Долохов, вже переодягнений в солдатську сіру шинель, не чекав, щоб його викликали. Струнка фігура білявого з ясними блакитними очима солдата виступила з фронту. Він підійшов до головнокомандувачу і зробив на караул.

— Претензія? — насупившись злегка, запитав Кутузов.

— Це Долохов, — сказав князь Андрій.

— А! — сказав Кутузов. — Сподіваюся, що цей урок тебе виправить, служи гарненько. Государ милостивий. І я не забуду тебе, якщо ти заслужиш.

Блакитні ясні очі дивилися на головнокомандувача так само зухвало, як і на полкового командира, як ніби своїм виразом розриваючи завісу умовності, що відділяла так далеко головнокомандувача від солдата.

— Про одне прошу, ваше превосходительство, — не поспішаючи сказав він своїм гучним, твердим голосом. — Прошу дати мені випадок загладити мою вину і довести мою відданість государю імператору і Росії.

Кутузов відвернувся. На обличчі його промайнула та ж посмішка очей, як і в той час, коли він відвернувся від капітана Тимохіна. Він відвернувся і скривився, наче хотів висловити цим, що все, що йому сказав Долохов, і все, що він міг сказати йому, він давно, давно знає, що все це вже надокучило йому і що все це зовсім не те, що потрібно. Він відвернувся і попрямував до коляски.

Полк розібрався ротами і попрямував до призначених квартир неподалік від Браунау, де сподівався взутися, одягнутися і відпочити після важких переходів.

— Ви на мене не претендуєте, Прохор Ігнатович? — сказав полковий командир, об'їжджаючи 3-ю роту, яка рухалася до місця і під'їжджаючи до капітана Тимохіна, який ішов попереду її. Лице полкового командира виражало після щасливо відбутного огляду нестримну радість. — Служба царська ... не можна ... Іншим разом у фронті обірвеш ... Сам вибачусь перший, ви мене знаєте ... Дуже дякую! — І він простягнув руку ротному.

— Та що ви, генерале, так чи смію я! — відповів капітан, червоніючи носом, посміхаючись і розкриваючи посмішкою недолік двох передніх зубів, вибитих прикладом під Ізмаїлом.

— Та пану Долохову передайте, що я його не забуду, щоб він був спокійний. Так скажіть, будь ласка, я все хотів запитати, що він, як себе веде? І все...

— По службі дуже справний, ваше превосходительство ... але характер ... — сказав Тимохін.

— А що, що характер? — запитав полковий командир.

— Находить, ваше превосходительство, днями, — говорив капітан, — то і розумний, і вчений, і добрий. А то звір. У Польщі вбив було жида, зволите знати ...

— Авжеж, авжеж, — сказав полковий командир, — все треба пожаліти молоду людину в нещасті. Адже великі зв'язки ... Так ви того ...

— Слухаю, ваше превосходительство, — сказав Тимохін, посмішкою даючи відчувати, що він розуміє бажання начальника.

— Авжеж, авжеж.

Полковий командир відшукав в рядах Долохова і притримав коня.

— До першої справи — еполети, — сказав він йому.

Долохов озирнувся, нічого не сказав і не змінив виразу свого глузливо-усміхненого рота.

— Ну, ось і добре, — продовжував полковий командир. — Людям по чарці горілки від мене, — додав він, щоб солдати чули. — Дякую всім! Слава Богу! — І він, обігнавши роту, під'їхав до іншої.

— Що ж, він, справді, хороша людина; з ним служити можна, — сказав Тимохін субалтерн-офіцеру, який ішов поруч з ним.

— Одне слово, чирвовий! ... (полкового командира прозвали червоним королем) — сміючись, сказав субалтерн-офіцер.

Щасливий настрій начальства після огляду перейшов і до солдатів. Рота йшла весело. З усіх боків перемовлялися солдатські голоси.

— Як же казали, Кутузов кривий, про одному оці?

— А то ні! Зовсім кривий.

— Ні ... брат, зіркіше тебе. Чоботи і онучі — все оглянув ...

— Як він, братик ти мій, гляне на ноги мені ... ну! думаю ...

— А інший наче австріяк, з ним був, немов крейдою вимазаний. Як борошно, білий. Як же таку амуніцію чистять!

— Що, Федешоу! ... казав він, чи що, коли битви почнуться, ти ближче стояв? Говорили все, в Брунові сам Бунапарте стоїть.

— Бунапарте стоїть! Бач бреше, дурепа! Чого не знає! Тепер пруссак бунтує. Австріяк його, значить, утихомирює. Як він завмириться, тоді і з Бунапартом війна відкриється. А то, каже, в Брунові Бунапарте стоїть! Ото ж бо й видно, що дурень. Ти слухай більше.

— Бач чорти квартир'єри! П'ята рота, гляди, вже в село завертає, вони кашу зварять, а ми ще до місця не дійдемо.

— Дай сухарика-то, чорт.

— А тютюну-то вчора дав? Ото ж бо, брат. Ну, ну, Бог з тобою.

— Хоч би привал зробили, а то ще верст п'ять пропремо й не снідавши.

— Ото ж бо любо було, як німці нам коляски подавали. Їдеш, знай: важно!

— А тут, братику, народ зовсім шалений пішов. Там все начебто поляк був, все російської корони; а нині, брат, суцільний німець пішов.

— Піснярі вперед! — почувся крик капітана.

І перед роти з різних рядів вибігло чоловік двадцять. Барабанщик-заспівувач обернувся обличчям до піснярів, і, махнувши рукою, затягнув протяжну солдатську пісню, яка починалася: "Чи не зоря, сонечко займалося ..." і закінчувалася словами: "Ото ж бо, браття, буде слава нам з батьком Каменським ..." Пісня ця була складена в Туреччині і співалася тепер в Австрії, тільки з тією зміною, що на місце "Каменським батьком" вставляли слова: "Кутузовим батьком".

Відірвавши по-солдатському ці останні слова і махнувши руками, як ніби він кидав

щось на землю, барабанщик, сухий і красивий солдат років сорока, суворо оглянув солдатів-піснярів і заплющив очі. Потім, переконавшись, що всі очі спрямовані на нього, він ніби обережно підняв обома руками якусь невидиму, дорогоцінну річ над головою, потримав її так кілька секунд і раптом відчайдушно кинув її:

—Ах, ви, сіни мої, сіни!

"Сіни новії мої ...", підхопили двадцять голосів, і ложкар, незважаючи на тяжкість амуніції, жваво вискочив вперед і пішов задом перед ротою, здвигуючи плечами і погрожуючи комусь ложками. Солдати, в такт пісні розмахуючи руками, йшли просторим кроком, мимоволі потрапляючи в ногу. Ззаду роти почулися звуки коліс, поскрипування ресор і тупіт коней.

Кутузов зі свитою повертався в місто. Головнокомандувач дав знак, щоб люди продовжували йти вільно, і на його обличчі і на всіх обличчях його свити виразилося задоволення при звуках пісні, побачивши танцюючого солдата і як весело і жваво йдуть солдат роти. У другому ряду, з правого флангу, з якого коляска обганяла роти, мимоволі кидався в очі блакитноокий солдат, Долохов, який особливо жваво і граціозно йшов в такт пісні і дивився на обличчя проїжджаючих з таким виразом, наче він жалів всіх, хто не йшов в цей час з ротою. Гусарський корнет з почету Кутузова, що передражнявав полкового командира, відстав від коляски і під'їхав до Долохова.

Гусарський корнет Жерков один час в Петербурзі належав до того буйного товариства, яким керував Долохов. За кордоном Жерков зустрів Долохова солдатом, але не вважав за потрібне узнати його. Тепер, після розмови Кутузова з розжалуваним, він з радістю старого друга звернувся до нього:

— Друг сердечний, ти як? — сказав він при звуках пісні, рівняючи крок свого коня з кроком роти.

— Я як? — відповідав холодно Долохов, — як бачиш.

Жвава пісня надавала особливого значення тону розв'язної веселості, з якої говорив Жерков, і навмисної холодності відповідей Долохова.

— Ну, як живеш? Чи ладнаєш з начальством? — запитав Жерков.

— Нічого, хороші люди. Ти як в штаб затесався?

— Прикомандирований, чергую.

Вони помовчали.

"Випускала сокола та з правого рукава", говорила пісня, мимоволі збуджуючі бадьоре, веселе почуття. Розмова їх, ймовірно, була би іншою, якби вони говорили не при звуках пісні.

— Що правда, австрійців побили? — запитав Долохов.

— А чорт їх знає, кажуть.

— Я радий, — відповідав Долохов коротко і ясно, як того вимагала пісня.

— Що ж, приходить до нас колись ввечері, фараон закладеш, — сказав Жерков.

— Чи у вас грошей багато завелось?

— Приходить.

— Не можна. Обітницю дав. Не п'ю і не граю, поки не підвищать.

— Так що ж, до першої справи ...

— Там буде видно.

Знову вони помовчали.

— Ти заходь, коли що потрібно, всі в штабі допоможуть ... — сказав Жерков.

Долохов посміхнувся.

— Ти краще не турбуйся. Мені що потрібно, я просити не стану, сам візьму.

— Так що ж, я так ...

— Ну, і я так.

— Прощай.

— Будь здоров...

... і високо, і далеко,

На рідну сторону ...

Жерков торкнув шпорами коня, який тричі, гарячачись, перебив ногами, не знаючи, з якої почати, впорався і поскакав, обганяючи роту і наздоганяючи коляску, теж в такт пісні.

III

Повернувшись зі огляду, Кутузов, якого супроводжував австрійський генерал, пройшов до свого кабінету і, покликавши ад'ютанта, наказав подати собі деякі папери, що відносилися до стану військ, що приходили, і листи, отримані від ерцгерцога Фердинанда, командуючого передовою армією. Князь Андрій Болконський з необхідними паперами увійшов до кабінету головнокомандувача. Перед розкладеним на столі планом сиділи Кутузов і австрійський представник гофкрігсрата.

— А ... — сказав Кутузов, озираючись на Болконського, як ніби цим словом запрошуючи ад'ютанта почекати, і продовжував французькою розпочату розмову.

— Я тільки говорю одне, генерале, — говорив Кутузов з приємною витонченістю виразів і інтонації, що змушувало прислухатися до кожного неквапливо сказаного слова. Видно було, що Кутузов і сам із задоволенням слухав себе. — Я тільки одне кажу, генерале, що якби справа залежала від мого особистого бажання, то воля його величності імператора Франца давно була б виконана. Я давно вже приєднався б до ерцгерцога. І вірте моєї честі, що для мене особисто передати вище начальство армією більш мене обізаному і майстерному генералу, якими так багата Австрія, і скласти з себе всю цю тяжку відповідальність для мене особисто було б втіхою. Але обставини бувають сильніші за нас, генерале.

І Кутузов посміхнувся з таким виразом, наче він говорив: "Ви маєте повне право не вірити мені, і навіть мені абсолютно все одно, чи вірите ви мені чи ні, але ви не маєте приводу сказати мені це. І в цьому-то вся справа".

Австрійський генерал мав незадоволений вигляд, але не міг не в тому ж тоні відповідати Кутузову.

— Навпаки, — сказав він незадоволеним і сердитим тоном, що так суперечив утішному значенню вимовлених слів, — навпаки, участь вашого превосходительства в спільній справі високо цінується його величністю; але ми вважаємо, що дане

уповільнення позбавляє славні російські війська і їх головнокомандувачів тих лаврів, які вони звикли пожинати в битвах, — закінчив він видимо приготовлену фразу.

Кутузов вклонився, не змінюючи усмішки.

— А я так переконаний і, ґрунтуючись на останньому листі, яким вшанував мене його високість ерцгерцог Фердинанд, припускаю, що австрійські війська, під начальством настільки вправного помічника, який генерал Мак, тепер уже здобули рішучу перемогу і не потребують більш нашої допомоги, — сказав Кутузов.

Генерал насупився. Хоча і не було позитивних звісток про поразку австрійців, але було занадто багато обставин, що підтверджували загальні невігідні чутки; і тому припущення Кутузова про перемогу австрійців було вельми схоже на насмішку. Але Кутузов лагідно посміхався, все з тим же виразом, який говорив, що він має право припускати це. Дійсно, останній лист, отриманий ним з армії Мака, сповіщав його про перемогу і про найвигідніше стратегічне становище армії.

— Дай-но сюди цього листа, — сказав Кутузов, звертаючись до князя Андрія. — Ось бачте. — І Кутузов, з глузливою посмішкою на кінцях губ, прочитав німецькою австрійському генералу наступне місце з листа ерцгерцога Фердинанда: "Ми маємо цілком зосереджені сили, близько 70 000 чоловік, так що ми можемо атакувати і розбити ворога в разі переправи його через Лех. Так як ми вже володіємо Ульмом, то ми можемо утримувати за собою вигоду командування обома берегами Дунаю, стало бути, щохвилини, в разі якщо ворог не перейде через Лех, переправитися через Дунай, кинутися на його комунікаційну лінію, нижче перейти назад Дунай і ворогові, якщо він надумає обернути всю свою силу на наших вірних союзників, не дати виконати його намір. Таким чином ми будемо бадьоро очікувати часу, коли імператорські російські збройні сили зовсім приготуються, і потім разом легко знайдемо можливість уготовити ворогові долю, якій він заслуговує".

[Wir haben vollkommen zusammengehaltene Krafte, nahe an 70 000 Mann, um den Feind, wenn er den Lech passirte, angreifen und schlagen zu können. Wir können, da wir Meister von Ulm sind, den Vorthail, auch von beiden Uferien der Donau Meister zu bleiben, nicht verlieren; mithin auch jeden Augenblick, wenn der Feind den Lech nicht passirte, die Donau ubersetzen, uns auf seine Communications—Linie werfen, die Donau unterhalb repassiren und dem Feinde, wenn er sich gegen unsere treue Allirte mit ganzer Macht wenden wollte, seine Absicht alabald vereiteln. Wir werden auf solche Weise den Zeitpunkt, wo die Kaiserlich—Ruseische Armee ausgerustet sein wird, muthig entgegenharren, und sodann leicht gemeinschaftlich die Moglichkeit finden, dem Feinde das Schicksal zuzubereiten, so er verdient ".]

Кутузов важко зітхнув, закінчивши цей період, і уважно і ласкаво подивився на члена гофкрісрата.

— Але ви знаєте, ваше превосходительство, мудре правило, що приписує припускати найгірше, — сказав австрійський генерал, мабуть бажаючи покінчити з жартами і приступити до справи.

Він мимоволі озирнувся на ад'ютанта.

— Вибачте, генерал, — перебив його Кутузов і теж повернувся до князя Андрія. — Ось що, мій любий, візьми ти всі донесення від наших розвідників у Козловського. Ось два листи від графа Ностица, ось лист від його високості ерцгерцога Фердинанда, ось ще, — сказав він, подаючи йому кілька паперів. — І з усього цього чистенько, на французькій мові, склади memorandum, записочку, для видимості всіх тих звісток, якими про дії австрійської армії мали. Ну, так-то, і передай його превосходительству.

Князь Андрій нахилив голову в знак того, що зрозумів з перших слів не тільки те, що було сказано, але і те, що бажав би сказати йому Кутузов. Він зібрав папери, і, віддавши загальний уклін, тихо крокуючи по килиму, вийшов до приймальні.

Незважаючи на те, що ще не багато часу пройшло з тих пір, як князь Андрій залишив Росію, він добряче змінився за цей час. У виразі його обличчя, в рухах, в ході майже не було помітно колишнього удавання, втоми і ліні; він мав вигляд людини, що не має часу думати про враження, яке він справляє на інших, і зайнятого справою приємною і цікавою. Обличчя його виражало більше задоволення собою і оточуючими; посмішка і погляд його були веселіше і привабливіше.

Кутузов, якого він наздогнав ще в Польщі, прийняв його дуже ласкаво, обіцяв йому не забувати його, відрізняв від інших ад'ютантів, брав з собою до Відня і давав більш серйозні доручення. З Відня Кутузов писав своєму старому товаришеві, батькові князя Андрія:

"Ваш син, — писав він, — надію подає бути офіцером, винятковим по своїм заняттям, твердості і ретельності. Я вважаю себе щасливим, маючи під рукою такого підлеглого".

У штабі Кутузова, між товаришами по службі і взагалі в армії князь Андрій, так само як і в петербурзькому товаристві, мав дві абсолютно протилежні репутації.

Одні, менша частина, визнавали князя Андрія чимось особливим від себе і від усіх інших людей, очікували від нього великих успіхів, слухали його, захоплювалися ним і наслідували його; і з цими людьми князь Андрій був простий і приємний. Інші, більшість, не любили князя Андрія, вважали його надутою, холодною і неприємною людиною. Але з цими людьми князь Андрій умів поставити себе так, що його поважали і навіть боялися.

Вийшовши в приймальню з кабінету Кутузова, князь Андрій з паперами підійшов до товариша, чергового ад'ютанта Козловського, який з книгою сидів біля вікна.

— Ну, що, князь? — запитав Козловський.

— Наказано скласти записку, чому не йдемо вперед.

— А чому?

Князь Андрій знизав плечами.

— Немає звістки від Мака? — запитав Козловський.

— Ні.

— Якщо б правда, що він розбитий, так прийшла б звістка.

— Ймовірно, — сказав князь Андрій і попрямував до вихідних дверей; але в той же час назустріч йому, грюкнувши дверима, швидко увійшов до приймальні високий,

очевидно приїжджий, австрійський генерал в сюртуку, з пов'язаною чорною хусткою головою і з орденом Марії-Терезії на шиї. Князь Андрій зупинився.

— Генерал-аншеф Кутузов? — швидко промовив приїжджий генерал з різкою німецькою вимовою, озираючись на обидві сторони і без зупинки проходячи до дверей кабінету.

— Генерал-аншеф зайнятий, — сказав Козловський, квапливо підходячи до невідомого генерала і загороджуючи йому дорогу до дверей. — Як накажете доповісти?

Невідомий генерал презирливо озирнувся зверху вниз на невисокого зростом Козловського, як ніби дивуючись, що його можуть не знати.

— Генерал-аншеф зайнятий, — спокійно повторив Козловський.

Лице генерала насупилося, губи його сіпнулися і затремтіли. Він вийняв записну книжку, швидко накреслив щось олівцем, вирвав листок, віддав, швидкими кроками підійшов до вікна, кинув своє тіло на стілець і оглянули присутніх в кімнаті, ніби запитуючи: навіщо вони на нього дивляться? Потім генерал підняв голову, витягнувши, як ніби маючи намір щось сказати, але одразу ж, як ніби недбало починаючи наспівувати про себе, справив дивний звук, який відразу ж припинився. Двері кабінету відчинилися, і на порозі її показався Кутузов. Генерал з пов'язаною головою, наче тікаючи від небезпеки, нагнувшись, великими, швидкими кроками худих ніг підійшов до Кутузова.

— Ви бачите нещасного Мака. [Vous voyez le malheureux Mack,] — промовив він голосом, що зірвався.

Лице Кутузова, що стояв в дверях кабінету, кілька миттєвостей залишалося зовсім нерухоме. Потім, як хвиля, пробігла по його обличчю зморшка, лоб розгладився; він шанобливо нахилив голову, закрив очі, мовчки пропустив повз себе Мака і сам за собою зачинив двері.

Слух, вже поширений перш, про розгром австрійців і про здачу всієї армії під Ульмом, виявився справедливим. Через півгодини вже за різними напрямками були розіслані ад'ютанти з наказами, які доводили, що скоро і російські війська, до сих пір будучи у бездіяльності, повинні будуть зустрітися з ворогом.

Князь Андрій був один з тих рідкісних офіцерів у штабі, який вважав свій головний інтерес в загальному ході військової справи. Побачивши Мака і почувши подробиці його погибелі, він зрозумів, що половина кампанії програна, зрозумів всю складність становища російських військ і живо уявив собі те, що очікує армію, і ту роль, яку він повинен буде грати в ній.

Мимоволі він відчував хвилююче радісне почуття від згадки про ганьбу самовпевненої Австрії і про те, що через тиждень, може бути, доведеться йому побачити і взяти участь в зіткненні росіян з французами, вперше після Суворова.

Але він боявся генія Бонапарта, який міг виявитися сильніше всієї хоробрості російських військ, і в той же час не міг допустити ганьби для свого героя.

Схвильований і роздратований цими думками, князь Андрій пішов в свою кімнату, щоб написати батькові, якому він писав кожен день. Він зійшовся в коридорі з своїм

співмешканцем Несвіцьким і жартівником Жерковим; вони, як завжди, чомусь сміялися.

— Що ти так похмурий? — запитав Несвіцький, помітивши бліде з блискучими очима обличчя князя Андрія.

— Веселитися нічому, — відповідав Болконський.

У той час як князь Андрій зішовся з Несвіцьким і Жерковим, з іншого боку коридору назустріч їм йшли Штраух, австрійський генерал, який перебував при штабі Кутузова для спостереження за продовольством російської армії, і член гофкрігсрата, які приїхали напередодні. По широкому коридору було достатньо місця, щоб генерали могли вільно розійтися з трьома офіцерами; але Жерков, відштовхуючи рукою Несвіцького, захеканим голосом промовив:

— Ідуть! ... йдуть! ... відійдіть, дорогу! будь ласка дорогу!

Генерали проходили з видом бажання позбутися від почестей, які напружували. На обличчі жартівника Жеркова виявилась раптом дурна посмішка радості, якої він начебто не міг утримати.

— Ваше превосходительство, — сказав він німецькою, висуваючись вперед і звертаючись до австрійського генерала. — Маю честь привітати.

Він нахилив голову і незграбно, як діти, які вчаться танцювати, став розшаркуватися то однією, то другою ногою.

Генерал, член гофкрігсрата, строго озирнувся на нього; не помітивши серйозності дурної посмішки, не міг відмовити в хвилинній увазі. Він примружився, показуючи, що слухає.

— Маю честь привітати, генерал Мак приїхав, зовсім здоровий, тільки трохи тут забився, — додав він, сяючи посмішкою і вказуючи на свою голову.

Генерал насупився, відвернувся і пішов далі.

— Боже мій, як він простий! [Gott, wie naiv!] — сказав він сердито, відійшовши кілька кроків.

Несвіцький з реготом обійняв князя Андрія, але Болконський, ще більш зблід, з злісним виразом в обличчі, відштовхнув його і звернувся до Жеркова. Те нервово роздратування, в яке його привели вид Мака, звістка про його поразку і думки про те, що очікує російську армію, знайшло собі результат в озлобленні на недоречний жарт Жеркова.

— Якщо ви, шановний пане, — заговорив він пронижливо з легким тремтінням нижньої щелепи, — хочете бути блазнем, то я вам в цьому не можу перешкодити; але оголошую вам, що якщо ви наважитесь іншим разом бути скоморохом в моїй присутності, то я вас навчу, як вести себе.

Несвіцький і Жерков так були здивовані цією витівкою, що мовчки, розкривши очі, дивилися на Болконського.

— Що ж, я привітав тільки, — сказав Жерков.

— Я не жартую з вами, будьте ласкаві мовчати! — крикнув Болконський і, взявши за руку Несвіцького, пішов геть від Жеркова, що не знаходив, що відповісти.

— Ну, що ти, братику, — заспокоюючи сказав Несвіцький.

— Як що? — заговорив князь Андрій, зупиняючись від хвилювання. — Та ти зрозумій, що ми, або офіцери, які служимо своєму цареві та батьківщині і радіємо спільному успіху та сумуємо про загальну невдачу, або ми лакеї, яким діла немає до панської справи. Quarante milles hommes massacres et l'ario mee de nos allies detruite, et vous trouvez la le mot pour rire, — сказав він, наче цією французькою фразою закріплюючи свою думку. — Сорок тисяч чоловік загинуло і союзна нам армія знищена, а ви можете при цьому жартувати. Це можна пробачити незначного хлопчиська, як ось цей пан, якого ви зробили собі другом, але не вам, не вам. [C'est bien pour un garçon de rien, comme cet individu, dont vous avez fait un ami, mais pas pour vous, pas pour vous.] Хлопчикам тільки можна так бавитися, — сказав князь Андрій російською, вимовляючи це слово з французьким акцентом, помітивши, що Жерков міг ще чути його.

Він почекав, чи не відповість щось корнет. Але корнет повернувся і вийшов з коридору.

IV

Гусарський Павлоградський полк стояв у двох милях від Браунау. Ескадрон, в якому юнкером служив Микола Ростов, розташований був у німецькому селі Зальценек. Ескадронному командирі, ротмістру Денисову, відомому всій кавалерійської дивізії під ім'ям Васьки Денисова, була відведена краща квартира в селі. Юнкер Ростов з тих самих пір, як він наздогнав полк в Польщі, жив разом з ескадронним командиром.

11 жовтня, в той самий день, коли в головній квартирі все було підняте на ноги звісткою про поразку Мака, в штабі ескадрону похідне життя спокійно йшло по-старому. Денисов, який програв всю ніч в карти, ще не приходив додому, коли Ростов, рано вранці, верхи, повернувся з фуражування. Ростов в юнкерському мундирі під'їхав до ганку, товкнувши коня, гнучким, молодим жестом скинув ногу, постояв на стремені, як ніби не бажаючи розлучитися з конем, нарешті, зістрибнув і крикнув вістового.

— А, Бондаренко, любий, — промовив він гусарину, що кинувся стрімголов до його коня. — Виводь, дружок, — сказав він з тою братньою, веселою ніжністю, з якою звертаються до усіх хороші молоді люди, коли вони щасливі.

— Слухаю, ваша світлість, — відповідав хохол, струшуючи весело головою.

— Гляди ж, виводь гарненько!

Інший гусар кинувся теж до коня, але Бондаренко вже перекинув поводи трензеля. Видно було, що юнкер давав добре на горілку, і що прислужитися йому було вигідно. Ростов погладив коня по шії, потім по крупу і зупинився біля ганку.

"Славно! Такий буде кінь!" сказав він сам собі і, посміхаючись та притримуючи шаблю, вибіг на ганок, брязкаючи шпорами. Господар-німець, в фуфайці й ковпаку, з вилами, якими він вичищав гній, виглянув з корівника. Лице німця раптом просвітліло, як тільки він побачив Ростова. Він весело посміхнувся і підморгнув: "Прекрасно, доброго ранку! Schon, gut Morgen!" [Schon, gut Morgen!] Повторював він, мабуть, знаходячи задоволення в привітанні молодої людини.

— Уже за роботою! [Schon fleissig!] — сказав Ростов все з тою ж радісною, братньою посмішкою, яка не сходила з його жвавого обличчя. — Ура Австрійці! Ура Росіяни! Імператор Олександр ура! [Hoch Oestreicher! Hoch Russen! Kaiser Alexander hoch!] — звернувся він до німця, повторюючи слова, говорені часто німцем-господарем.

Німець засміявся, вийшов зовсім з двері корівника, зірвав ковпак і, змахнувши їм над головою, закричав:

— І весь світ ура! [Und die ganze Welt hoch!]

Ростов сам так же, як німець, змахнув кашкетом над головою і, сміючись, закричав: "Und Vivat die ganze Welt"! Хоча не було ніякої причини до особливої радості ні для німця, який вичищав свій корівник, ні для Ростова, який їздив зі взводом за сіном, обидві людини ці з щасливим захопленням і братньою любов'ю подивилися один на одного, потрясли головами на знак взаємної любові і посміхаючись розійшлися — німець в корівник, а Ростов в хату, яку займав з Денисовим.

— Що пан? — запитав він у Лавруши, відомого всьому полку хитруна-лакея Денисова.

— З вечора не бували. Вірно, програлися, — відповідав Лаврушка. — Вже я знаю, коли виграють, рано прийдуть хвалитися, а коли до ранку немає, значить, продули, — сердиті прийдуть. Кофею накажете?

— Давай давай.

Через 10 хвилин Лаврушка приніс кофею. Йдуть! — сказав він, — тепер біда. — Ростов заглянув у вікно і побачив що Денисов повертається додому. Денисов був маленький чоловік з червоним обличчям, блискучими чорними очима, чорними скуйовдженими вусами і волоссям. На ньому був розхристаний ментик, спущені в складках широкі чікчіри, і на потилиці була надіта зім'ята гусарська шапочка. Він похмуро, опутивши голову, наближався до ганку.

— Лав г'ушка, — закричав він, картавлячі на р, голосно і сердито. — Ну, знімай, бовду г'е!

— Та я і так знімаю, — відповідав голос Лаврушки.

— А! Ти вже встав, — сказав Денисов, входячи в кімнату.

— Давно, — сказав Ростов, — я вже за сіном сходив і фрейлін Матильду бачив.

— Ось як! А я п г'одувся, б г'ат, вчо г'а, як сучий син! — закричав Денисов. — Таке нещастя! Таке нещастя! Як ти поїхав, так і пішло. Гей, чаю!

Денисов, скривившись, як би посміхаючись, виказав свої короткі міцні зуби та почав обома руками з короткими пальцями розпатлувати, як пес, збите чорне, густе волосся.

— Чо г'т мене смикнув піти до цього щу г'а (прізвисько офіцера), — розтираючи собі обома руками лоб і обличчя, говорив він. — Можеш собі уявити, жодної ка г'ти, жодної, жодної ка г'ти не дав.

Денисов взяв закурену трубку, яку подали йому, стиснув в кулак, і, розсипаючи вогонь, вдарив нею по підлозі, продовжуючи кричати.

— Семпель дасть, па г'оль б'є; семпель дасть, па г'оль б'є.

Він розсипав вогонь, розбив трубку і кинув її. Денисов помовчав і раптом своїми блискучими чорними очима весело глянув на Ростова.

— Хоч би жінки були. А то тут, к г'ім як пити, г'обити нічого. Хоч би битися швидше.

— Гей, хто там? — звернувся він до дверей, зачувши кроки товстих чобіт з брязкотом шпор, що зупинилися, і шанобливе покашлювання.

— Вахмістр! — сказав Лаврушка.

Денисов зморщився ще більше.

— Погано, — промовив він, кидаючи гаманець з кількома золотими. — Г'остов, полічи, голубчику, скільки там залишилося, та сунь гаманець під подушку, — сказав він і вийшов до вахмістра.

Ростов взяв гроші і, машинально, відкладаючи і рівняючи купками старі і нові золоті, став лічити їх.

— А! Телянин! Здо г'ово! Відлупцювали мене вчो г'а! — почувся голос Денисова з іншої кімнати.

— У кого? У Бикова, у щура? ... Я знав, — сказав інший тоненький голос, і слідом за тим в кімнату ввійшов поручик Телянин, маленький офіцер того ж ескадрону.

Ростов кинув під подушку гаманець і потиснув простягнуту йому маленьку вологу руку. Телянин був перед походом за щось переведений з гвардії. Він тримав себе дуже добре в полку; але його не любили, і особливо Ростов не міг ні подолати, ні приховувати своєї безпричинної відрази до цього офіцера.

— Ну, що, молодий кавалерист, як вам мій Грачик служить? — запитав він. (Грачик був верховий кінь, під'їзний, проданий Теляниним Ростову.)

Поручик ніколи не дивився в очі людині, з ким говорив; очі його постійно перебігали з одного предмета на інший.

— Я бачив, ви нині проїхали ...

— Та нічого, кінь добрий, — відповідав Ростов, незважаючи на те, що кінь цей, куплений ним за 700 рублів, не вартував і половини цієї ціни. — припадати став на ліву передню ... — додав він.

— Тріснуло копито! Це нічого. Я вас навчу, покажу, заклепку яку покласти.

— Так, покажіть будь ласка, — сказав Ростов.

— Покажу, покажу, це не секрет. А за коня дякувати будете.

— Так я велю привести коня, — сказав Ростов, бажаючи позбутися від Телянина, і вийшов, щоб веліти привести коня.

У сінях Денисов, з трубкою, скорчившись на порозі, сидів перед вахмістром, який щось доповідав. Побачивши Ростова, Денисов зморщився і, вказуючи через плече великим пальцем в кімнату, в якій сидів Телянин, скривився і з огидою трусонувся.

— Ох, не люблю молодця, — сказав він, не соромлячись присутністю вахмістра.

Ростов знизав плечами, як ніби кажучи: "І я теж, так що ж робити!" і, розпорядившись, повернувся до Телянина.

Телянин сидів все в тій же ледачій позі, в якій його залишив Ростов, потираючи

маленькі білі руки.

"Бувають же такі неприємні особи", подумав Ростов, входячи в кімнату.

— Що ж, веліли привести коня? — сказав Телянин, встаючи і недбало озираючись.

— Звелів.

— Так ходімо самі. Адже я зайшов тільки запитати Денисова про вчорашній наказ.

Отримали, Денисов?

— Немає ще. А ви куди?

— Ось хочу молоду людину навчити, як кувати коня, — сказав Телянин.

Вони вийшли на ганок і до стайні. Поручик показав, як робити заклепку, і пішов до себе.

Коли Ростов повернувся, на столі стояла пляшка з горілкою і лежала ковбаса. Денисов сидів перед столом і тріщав пером по паперу. Він похмуро подивився в обличчя Ростову.

— Їй пишу, — сказав він.

Він оперся на стіл з пером у руці, і, очевидно зраділий нагоди швидше сказати словом все, що він хотів написати, переказував свій лист Ростову.

— Ти бач, дг'уг, — сказав він. — Ми спимо, поки не любимо. Ми діти пг'аха ... а полюбив — і ти Бог, ти чистий, як в пег'ший день тво г'ення ... Це ще хто? Жени його до чог'ту. Ніколи! — крикнув він на Лаврушу, який, анітрохи не боячись, підійшов до нього.

— Та кому ж бути? Самі веліли. Вахмістр за грошима прийшов.

Денисов зморщився, хотів щось крикнути і замовк.

— Бг'идка сп г'ава, — промовив він сам до себе. — Скільки там г'ошей в гаманці залишилося? — запитав він у Ростова.

— Сім нових і три старих.

— Ах, бг'идко! Ну, чого стоїш, опудало, підійшли вахмістг'а, — крикнув Денисов на Лаврушу.

— Будь ласка, Денисов, візьми у мене грошей, адже у мене є, — сказав Ростов червоніючи.

— Не люблю у своїх займати, не люблю, — пробурчав Денисов.

— А якщо ти у мене не візьмеш гроші по-товариськи, ти мене скривдиш. Дійсно, у мене є, — повторював Ростов.

— Так ні ж.

І Денисов підійшов до ліжка, щоб дістати з-під подушки гаманець.

— Ти куди поклав, Ростов?

— Під нижню подушку.

— Та нема.

Денисов скинув обидві подушки на підлогу. Гаманця не було.

— Ось чудо-то!

— Стривай, чи ти не впустив? — сказав Ростов, по одній піднімаючи подушки і витрусив їх.

Він скинув і обтрусив ковдру. Гаманця не було.

— Чи не забув я? Ні, я ще подумав, що ти точно скарб під голову кладеш, — сказав Ростов. — Я тут поклав гаманець. Де він? — звернувся він до Лаврушки.

— Я не входив. Де поклали, там і повинен бути.

— Та ні...

— Ви все так, кинете куди, та й забудете. У кишенях—то подивіться.

— Ні, коли б я не подумав про скарб, — сказав Ростов, — а то я пам'ятаю, що поклав.

Лаврушка перерив все ліжко, заглянув під нього, під стіл, перерив всю кімнату і зупинився посеред кімнати. Денисов мовчки стежив за рухами Лаврушки і, коли Лаврушка здивовано розвів руками, кажучи, що ніде немає, він озирнувся на Ростова.

— Г'остов, ти не шкільнич ...

Ростов відчув на собі погляд Денисова, підняв очі і в ту ж мить опустив їх. Вся кров його, бувша замкнена десь нижче горла, хлинула йому в обличчя і очі. Він не міг перевести подих.

— І в кімнаті нікого не було, окрім поручика та вас самих. Тут десь, — сказав Лаврушка.

— Ну, ти, чог'това лялька, повед'тайся, шукай, — раптом закричав Денисов, почервонівши і з загрозливим жестом кидаючись на лакея. — Щоб був гаманець, а то запог'ю. Всіх запог'ю!

Ростов, обходячи поглядом Денисова, став застібати куртку, пристебнув шаблю і надів кашкет.

— Я тобі говог'ю, щоб був гаманець, — кричав Денисов, трясучи за плечі денщика і штовхаючи його об стіну.

— Денисов, залиш його; я знаю хто взяв, — сказав Ростов, підходячи до дверей і не піднімаючи очей.

Денисов зупинився, подумав і, мабуть зрозумівши те, на що натякав Ростов, схопив його за руку.

— Дуг 'ниця! — закричав він так, що жили, як мотузки, надулися у нього на шиї і лобі. — Я тобі говог'ю, ти з глузду з'їхав, я цього не дозволю. Гаманець тут; спущу шкуг'у з цього мег'завца, і буде тут.

— Я знаю, хто взяв, — повторив Ростов тремтячим голосом і пішов до дверей.

— А я тобі говог'ю, не смій цього г'обити, — закричав Денисов, кидаючись до юнкера, щоб утримати його.

Але Ростов вирвав свою руку і з такою люттю, наче Денисов був найбільший ворог його, прямо і твердо спрямував на нього очі.

— Ти розумієш, що говориш? — сказав він тремтячим голосом, — крім мене нікого не було в кімнаті. Стало бути, якщо не те, так ...

Він не міг договорити і вибіг з кімнати.

— Ах, чог'т з тобою і з усіма, — були останні слова, які чув Ростов.

Ростов прийшов на квартиру Телянина.

— Пана у будинку немає, в штаб поїхали, — сказав йому денщик Телянина. — Чи що трапилося? — додав денщик, дивуючись на засмучене обличчя юнкера.

— Ні, нічого.

— Трохи не застали, — сказав денщик.

Штаб знаходився в трьох верстах від Зальценека. Ростов, не заходячи додому, взяв коня і поїхав в штаб. У селі, яке займав штаб, був трактир, відвідуваний офіцерами. Ростов приїхав до шинку; біля ганку він побачив коня Телянина.

У другій кімнаті трактиру сидів поручик за стравою сосисок і пляшкою вина.

— А, і ви заїхали, юначе, — сказав він, посміхаючись і високо піднімаючи брови.

— Так, — сказав Ростов, як ніби вимовити це слово коштувало великого зусилля, і сів за сусідній стіл.

Обидва мовчали; в кімнаті сиділи два німця і один російський офіцер. Всі мовчали, і чулися звуки ножів об тарілки і плямкання поручика. Коли Телянин скінчив сніданок, він вийняв з кишені подвійний гаманець, вигнутими догори маленькими білими пальцями розсунув кільця, дістав золотий і, піднявши брови, віддав гроші слугі.

— Будь ласка, скоріше, — сказав він.

Золотий був новий. Ростов встав і підійшов до Телянина.

— Дозвольте подивитися мені гаманець, — сказав він тихим, ледь чутним голосом.

З очима, що забігали але все з піднятими бровами Телянин подав гаманець.

— Так, гарненький гаманець ... Так ... так ... — сказав він і раптом зблід. — Подивіться, юначе, — додав він.

Ростов взяв в руки гаманець і подивився і на нього, і на гроші, які були в ньому, і на Телянина. Поручик озирався навколо, за своєю звичкою і, здавалося, раптом став дуже веселий.

— Коли будемо в Відні, все там залишу, а тепер і дівати нікуди в цих поганих містечках, — сказав він. — Ну, давайте, юначе, я піду.

Ростов мовчав.

— А ви що ж? Теж поснідати? Порядно годують, — продовжував Телянин. — Давайте ж.

Він простягнув руку і взявся за гаманець. Ростов випустив його. Телянин взяв гаманець і став опускати його в кишеню рейтузів, і брови його недбало піднялися, а рот злегка розкрився, наче він говорив: "так, так, кладу в кишеню свій гаманець, і це дуже просто, і нікому до цього діла немає" .

— Ну, що, юначе? — сказав він, зітхнувши і з—під піднятих брів глянувши в очі Ростова. Якесь світло очей з швидкістю електричної іскри перебігло з очей Телянина в очі Ростова і назад, назад і назад, все в одну мить.

— Ідіть сюди, — промовив Ростов, хапаючи Телянина за руку. Він майже притягнув його до вікна. — Це гроші Денисова, ви їх взяли ... — прошепотів він йому над вухом.

— Що? ... Що? ... Як ви смієте? Що? ... — промовив Телянин.

Але ці слова звучали жалібним, відчайдушним криком і благанням про прощення. Як тільки Ростов почув цей звук голосу, з душі його звалився величезний камінь

сумніву. Він відчув радість і в ту ж мить йому стало шкода нещасного, що стояв перед ним, чоловіка; але треба було до кінця довести розпочату справу.

— Тут люди Бог знає що можуть подумати, — бурмотів Телянин, схоплюючи кашкет і прямуючи в невелику порожню кімнату, — треба порозумітися ...

— Я це знаю, і я це доведу, — сказав Ростов.

— Я ...

Перелякане, бліде обличчя Телянина почало тремтіти усіма м'язами; очі все так само бігали, але десь внизу, не піднімаючись до лиця Ростова, і почулися схлипування.

— Граф! ... Не губіть молодого людини ... ось ці нещасні гроші, візьміть їх ... — Він кинув їх на стіл. — У мене батько старий, мати! ...

Ростов взяв гроші, уникаючи погляду Телянина, і, не кажучи ні слова, пішов з кімнати. Але біля дверей він зупинився і повернувся назад. — Боже мій, — сказав він зі сльозами на очах, — як ви могли це зробити?

— Граф, — сказав Телянин, наближаючись до юнкера.

— Не чіпайте мене, — промовив Ростов, відсторонюючись. — Якщо вам нужда, візьміть ці гроші. — Він жбурнув йому гаманець і вибіг з шинку.

V

Увечері того ж дня на квартирі Денисова йшла жвава розмова офіцерів ескадрону.

— А я кажу вам, Ростов, що вам треба вибачитися перед полковим командиром, — говорив, звертаючись до пунцево червоного, схвильованого Ростова, високий штаб-ротмістр, з посивілим волоссям, величезними вусами і великими рисами зморшкуватого лиця.

Штаб-ротмістр Кірстен був два рази розжалуваний у солдати за справи честі і два рази вислужувався.

— Я нікому не дозволю собі говорити, що я брешу! — скрикнув Ростов. — Він сказав мені, що я брешу, а я сказав йому, що він бреше. Так з тим і залишиться. На чергування може мене призначати хоч кожен день і під арешт садити, а вибачатися мене ніхто не змусить, тому що якщо він, як полковий командир, вважає негідним себе дати мені задоволення, так ...

— Та ви постривайте, батюшка; ви послушайте мене, — перебив штаб-ротмістр своїм басистим голосом, спокійно розгладжуючи свої довгі вуса. — Ви при інших офіцерах говорите полковому командиру, що офіцер вкрав ...

— Я не винен, що розмова зайшла при інших офіцерів. Може бути, не треба було говорити при них, та я не дипломат. Я потім в гусари і пішов, думав, що тут не потрібно тонкощів, а він мені каже, що я брешу ... так нехай дасть мені задоволення ...

— Це все добре, ніхто не думає, що ви боягуз, та не в тому річ. Запитайте у Денисова, схоже це на що-небудь, щоб юнкер вимагав задоволення у полкового командира?

Денисов, закусивши вус, з похмурим виглядом слухав розмову, мабуть не бажаючи входити в неї. На питання штаб-ротмістра він заперечливо похитав головою.

— Ви при офіцерах говорите полковому командиру про цю капость, — продовжував

штаб-ротмістр. — Богданич (Богданичем називали полкового командира) вас осадив.

— Не осадив, а сказав, що я неправду кажу.

— Ну так, і ви наговорили йому дурниць, і треба вибачитися.

— Нізащо! — крикнув Ростов.

— Не думав я цього від вас, — серйозно і строго сказав штаб-ротмістр. — Ви не хочете вибачитися, а ви, батюшка, не тільки перед ним, а перед усім полком, перед усіма нами, ви кругом винні. А ось як: якби ви подумали та порадилися, як обійтися з цією справою, а то ви прямо, так при офіцерах, і бухнули. Що тепер робити полковому командирю? Треба віддати під суд офіцера і забруднити весь полк? Через одного негідника весь полк осоромити? Так, чи що, по-вашому? А по-нашому, не так. І Богданич молодець, він вам сказав, що ви неправду говорите. Неприємно, та що робити, батюшка, самі наскочили. А тепер, як справу хочуть зам'яти, так ви через фанаберії якийсь не хочете вибачитися, а хочете все розповісти. Вам прикро, що ви почергуєте, та що вам вибачитися перед старим і чесним офіцером! Який би там не був Богданич, а все чесний і хоробрий, старий полковник, так вам прикро; а забруднити полк вам нічого? — Голос штаб-ротмістра починав тремтіти. — Ви, батюшка, в полку без року тиждень; нині тут, завтра перейшли кудись в ад'ютантики; вам наплювати, що говорити будуть: "між павлоградськими офіцерами злодії!" А нам не все одно. Так, чи що, Денисов? Не все рівно?

Денисов все мовчав і не ворухився, зрідка поглядаючи своїми блискучими, чорними очима на Ростова.

— Вам своя фанаберія дорога, вибачитися не хочеться, — продовжував штаб—ротмістр, — а нам, людям похилого віку, як ми вирости, так й померти, Бог дасть, доведеться в полку, так нам честь полку дорога, і Богданич це знає. Ох, як дорога, батюшка! А це недобре, недобре! Там ображайтеся чи ні, а я завжди щирю правду скажу. Не добре!

І штаб-ротмістр встав і відвернувся від Ростова.

— Пг'авда, чог'т візьми! — закричав, підскакуючи, Денисов. — Ну, Г'остов! Ну!

Ростов, червоніючи і бліднучи, дивився то на одного, то на іншого офіцера.

— Ні, панове, ні ... ви не думайте ... я дуже розумію, ви даремно про мене думаєте так ... я ... для мене ... я за честь полка. Та що? це на ділі я покажу, і для мене честь прапора ... ну, все одно, правда, я винен! .. — Сльози стояли у нього в очах. — Я винен, кругом винен! ... Ну, що вам ще? ...

— Ось це так, граф, — повертаючись, крикнув штаб—ротмістр, б'ючи його великою рукою по плечу.

— Я тобі говог'ю, — закричав Денисов, — він малий славний.

— Так-то краще, граф, — повторив штаб-ротмістр, як ніби за його визнання починаючи величати його титулом. — Ідіть і вибачитеся, ваша світлість, да-с.

— Панове, все зроблю, ніхто від мене слова не почує, — благальним голосом промовив Ростов, — але вибачатися не можу, їй-Богу, не можу, як хочете! Як я буду вибачатися, неначе маленький, прощення просити?

Денисов засміявся.

— Вам же гірше. Богданич злопам'ятний, поплатитеся за впертість, — сказав Кірстен.

— Їй-Богу, не впертість! Я не можу вам описати, яке почуття, не можу ...

— Ну, ваша воля, — сказав штаб-ротмістр. — Що ж, мерзотник-то цей куди подівся? — запитав він у Денисова.

— Позначився хво г'им, завтг'а велено пг'іказом виключити, — промовив Денисов.

— Це хвороба, інакше не можна пояснити, — сказав штаб-ротмістр.

— Вже там хвороба не хвороба, а не попадайся він мені на очі — вб'ю! — кровожерливе прокричав Денисов.

До кімнати увійшов Жерков.

— Ти як? — звернулися раптом офіцери до того, хто ввійшов.

— Похід, панове. Мак в полон здався і з армією, зовсім.

— Брешеш!

— Сам бачив.

— Як? Мака живого бачив? З руками, з ногами?

— Похід! Похід! Дати йому пляшку за таку новину. Ти як же сюди потрапив?

— Знову в полк вислали, за чорта, за Мака. Австрійської генерал поскаржився. Я його привітав з приїздом Мака ... Ти що, Ростов, наче з лазні?

— Тут, брат, у нас, така каша другий день.

Увійшов полковий ад'ютант і підтвердив звістку, привезену Жерковим. На завтра велено було виступати.

— Похід, панове!

— Ну, і слава Богу, засиділися.

VI

Кутузов відступив до Відня, знищуючи за собою мости на річках Інні (в Браунау) і Трауне (в Лінці). 23-го жовтня російські війська переходили річку Енс. Російські обози, артилерія і колони військ в середині дня тяглися через місто Енс, по сей і по той бік мосту.

День був теплий, осінній і дощовий. Розлога перспектива, яка розкривалась з узвишся, де стояли російські батареї, які захищали міст, то ураз затягувалася серпанковою завісою косого дощу, то раптом розширювалася, і при світлі сонця далеко і ясно ставали помітні предмети, ніби покриті лаком. Виднілося містечко під ногами з своїми білими будинками і червоними дахами, собором і мостом, по обидва боки якого, товплячись, лилися маси російських військ. Виднілися на повороті Дунаю судна, і острів, і замок з парком, оточений водами впадання Енса в Дунай, виднівся лівий скелястий і покритий сосновим лісом берег Дунаю з таємничою даллю зелених вершин, голубіючи ущелинами. Виднілися вежі монастиря, який видавався з-за соснового, що здавався незайманим, дикого лісу; далеко попереду на горі, по ту сторону Енса, виднілися роз'їзди ворога.

Між гарматами, на висоті, стояли попереду начальник ар'єргарду генерал з

офіцером почету, розглядаючи в трубу місцевість. Дещо позаду сидів на хоботі гармати Несвіцький, посланий від головнокомандувача до ар'єргарду.

Козак, що супроводжувала Несвіцького, подав сумочку і фляжку, і Несвіцький пригощав офіцерів пиріжками і справжнім доппелькюмелем. Офіцери радісно оточували його, хто на колінах, хто сидячи по-турецьки на мокрій траві.

— Так, не дурень був цей австрійський князь, що тут замок збудував. Славне місце. Що ж ви не їсте, панове? — говорив Несвіцький.

— Покірно дякую, князь, — відповів один з офіцерів, із задоволенням розмовляючи з таким важливим штабним чиновником. — Прекрасне місце. Ми повз самого парку проходили, двох оленів бачили, і будинок який чудовий!

— Подивіться, князь, — сказав інший, якому дуже хотілося взяти ще пиріжок, але совісно було, і який тому прикидався, що він оглядає місцевість, — подивіться-но, вже забралися туди наші піхотні. Он там, на лужку, за селом, троє тягнуть щось... Вони проберуться у цей палац, — сказав він з видимим схваленням.

— І те, і те, — сказав Несвіцький. — Ні, а чого б я хотів, — додав він, пережовуючи пиріжок в своєму красивому вологому роті, — так це он туди забратися.

Він вказував на монастир з вежами, що виднілася на горі. Він посміхнувся, очі його звузилися і засвітилися.

— Але ж добре б, панове!

Офіцери засміялися.

— Хоч би полякати цих монашок. Італійки, кажуть, є молоденькі. Справді, п'ять років життя віддав би!

— Адже їм і нудно, — сміючись, сказав офіцер, який був сміливіше.

Тим часом офіцер почету, що стояв попереду, вказував щось генералу; генерал дивився в підзорну трубу.

— Ну, так і є, так і є, — сердито сказав генерал, опускаючи трубку від очей і знизуючи плечами, — так і є, стануть бити по переправі. І що вони там зволікають?

На тій стороні простим оком видно було ворога і його батареї, з якої показався молочно-білий димок. Слідом за димком пролунав дальній постріл, і видно було, як наші війська заспішили на переправі.

Несвіцький, відсапуючись, підвівся і, посміхаючись, підійшов до генерала.

— Чи не бажаєте закусити ексцеленц? — сказав він.

— Недобра справа, — сказав генерал, не відповідаючи йому, — забарилися наші.

— Чи не з'їздити, ваше превосходительство? — сказав Несвіцький.

— Так, поїдьте, будь ласка, — сказав генерал, повторюючи те, що вже раз детально було наказано, — і скажіть гусарам, щоб вони останні перейшли і запалили міст, як я наказував, та щоб горючі матеріали на мосту ще оглянути.

— Дуже добре, — відповідав Несвіцький.

Він гукнув козака з конем, велів прибрати сумочку і фляжку і легко перекинув своє важке тіло на сідло.

— Далєбі, заїду до монашок, — сказав він офіцерам, які з усмішкою дивилися на

нього, і поїхав по звивистій стежці під гору.

— Нут-ко, куди донесе, капітан, сягніть-но! — сказав генерал, звертаючись до артилериста. — Потіштесь від нудьги.

— Прислуга до гармат! — скомандував офіцер.

І через хвилину весело вибігли від багать артилеристи і зарядили.

— Перша! — почулася команда.

Бойко відскочив 1-й номер. Металево, приголомшуючи, задзвеніла гармата, і через голови всіх наших під горою, свистячи, пролетіла граната і, далеко не долетівши до ворога, димком показала місце свого падіння і лопнула.

Лиця солдатів і офіцерів повеселішали при цьому звуці; всі піднялися і зайнялися спостереженнями над видними, як на долоні, рухами внизу наших військ і попереду — рухами ворога, що наближався. Сонце в ту ж хвилину зовсім вийшло з-за хмар, і цей гарний звук самотнього пострілу і блиск яскравого сонця злилися в одне бадьоре і веселе враження.

VII

Над мостом вже пролетіли два ворожі ядра, і на мосту була тиснява. В середині моста, злізши з коня, притиснутий своїм товстим тілом до поручнів, стояв князь Несвіцький.

Він, сміючись, озирався назад на свого козака, який з двома кіньми на повіді стояв кілька кроків позаду його.

Тільки-що князь Несвіцький хотів рушити вперед, як знову солдати і вози напірали на нього і знову притискали його до поручнів, і йому нічого не залишалось, як посміхатися.

— Який ти, братчику, мій! — говорив козак фурштатському солдату з візком, який напірав на піхоту, що стовпилась біля самих коліс і коней, — Який ти! Ні, щоб почекати: бачиш, генералу проїхати.

Але фурштат, не звертаючи уваги на найменування генерала, кричав на солдатів, що запрудили йому дорогу: — Гей! Землячки! Тримайся вліво, постій! — Але землячки, пробиваючись плече з плечем, чіпляючись багнетами і не перериваючись, рухалися по мосту одною суцільною масою. Подивившись за перила вниз, князь Несвіцький бачив швидкі, шумливі, невисокі хвилі Енса, які, зливаючись, рябіючи і загинаючи близько паль моста, переганяли одна одну. Подивившись на міст, він бачив настільки ж одноманітні живі хвилі солдатів, кутаси, ківери з чохлами, ранці, багнети, довгі рушниці і з-під ківерів лица з широкими вилицями, запалими щоками і безтурботно-втомленими виразами і ноги, що рухаються і по нанесеної на дошки мосту липкий грязюці. Іноді між одноманітними хвилями солдат, як сплеск білої піни в хвилях Енса, просувався між солдатами офіцер в плащі, з своєю відмінною від солдатів фізіономією; іноді, як тріска, яка в'ється по річці, нісся по мосту між хвилями піхоти піший гусар, денщик чи мешканець; іноді, як колода, що пливе по річці, оточена з усіх боків, пропливав по мосту ротний або офіцерський, накладений доверху і прикритий шкірами, віз.

— Бач, їх, як греблю, прорвало, — безнадійно зупиняючись, говорив козак. — Чи багато вас ще там?

— Меліон без одного! — близько проходивши в прорваної шинелі і підморгуючи, говорив веселий солдат і зникав; за ним проходив інший, старий солдат.

— Як він (він — неприятель) таперіча по мосту візьметься зажарювати, — говорив похмуро старий солдат, звертаючись до товариша, — забудеш чухатись.

І солдат проходив. За ним інший солдат їхав на возі.

— Куди, чорт, онучі запхав? — говорив денщик, бігом слідуючи за возом і нишпорячи в задку.

І цей проходив з візком. За цим йшли веселі і, мабуть, підпили солдати.

— Як він його, мила людина, засвітить прикладом-то в самі зуби ... — радісно говорив один солдат в високо підтиканий шинелі, широко розмахуючи рукою.

— Ото ж бо воно, солодка шинка-то. — відповів другий з реготом.

І вони пройшли, так що Несвіцький не взнав, кого вдарили в зуби і до чого була приплетена шинка.

— Ач поспішають, що він холодну пустив, так і думаєш, всіх переб'ють. — говорив унтер-офіцер сердито і докірливо.

— Як воно пролетить повз мене, дядьку, ядро-то, — говорив, ледь стримуючись від сміху, з величезним ротом молодий солдат, — я так і зомлів. Дійсно, їй--Богу, так злякався, біда! — говорив цей солдат, як ніби вихваляючись тим, що він злякався. І цей проходив. За ним слідував віз, не схожий на всі, що проїжджали дотепер. Це був німецький форшпан на парі, навантажений, здавалося, цілим будинком; за форшпаном, який віз німець, прив'язана була красива, строката, з величезним вим'ям, корова. На перинах сиділа жінка з немовлям, стара і молода, багрово рум'яна, здорова дівчина-німкеня. Видно, за особливим дозволом були пропущені ці жителі, що виселялись. Очі всіх солдатів звернулися на жінок, і, поки проїжджав віз, рухаючись крок за кроком, всі зауваження солдатів відносились тільки до двох жінок. На всіх обличчях була майже одна і та ж посмішка непристойних думок про цю жінку.

— Бач, ковбаса-то, теж забирається!

— Продай матінку, — наголошуючи на останньому складі, говорив інший солдат, звертаючись до німця, який, опустивши очі, сердито і злякано йшов широким кроком.

— Ач прибрані як! Ото ж бо чорти!

— От би тобі до них на постій, Федотов.

— Бачили, брат!

— Куди ви? — питав піхотний офіцер, що їв яблуко, теж напів посміхаючись і дивлячись на красиву дівчину.

Німець, закривши очі, показував, що не розуміє.

— Хочеш, візьми собі, — говорив офіцер, подаючи дівчині яблуко. Дівчина посміхнулася і взяла. Несвіцький, як і всі, що були на мосту, не зводив очей з жінок, поки вони не проїхали. Коли вони проїхали, знову йшли такі ж солдати, з такими ж розмовами, і, нарешті, всі зупинилися. Як це часто буває, на виїзді моста зам'ялися

коні в ротному возі, і весь натовп повинен був чекати.

— І що стають? Порядку-то немає! — говорили солдати. — Куди преш? Чорт! Нема того, щоб почекати. Гірше того буде, як він міст підпалить. Бач, і офіцера-то приперли, — говорили з різних сторін натовпи, що зупинилися, оглядаючи один одного, і все тулилися вперед до виходу.

Оглянувшись під міст на води Енса, Несвіцький раптом почув ще новий для нього звук, який швидко наближався ... чогось великого, що шльопнулося в воду.

— Ти ба, куди фатає! — строго сказав близько стоячий солдат, озираючись на звук.

— Підбадьорює, щоб скоріше проходили, — сказав інший неспокійно.

Натовп знову рушив. Несвіцький зрозумів, що це було ядро.

— Гей, козак, подавай коня — сказав він. — Ну ви! Сторонись! З дороги! Дорогу!

Він з великим зусиллям добрався до коня. Не перестаючи кричати, він рушив вперед. Солдати дотиснулися, щоб дати йому дорогу, але знову повторно налягли на нього так, що віддавили йому ногу, і найближчі не були винні, тому що їх давили ще сильніше.

— Несвіцький! Несвіцький! Ти, г'ило! — почувся в цей час ззаду хрипкий голос.

Несвіцький озирнувся і побачив у п'ятнадцяти кроках відокремленого від нього живою масою піхоти у русі, червоного, чорного, кудлатого, в кашкеті на потилиці і в молодецьки накинутому на плечі ментик у Ваську Денисова.

— Вели ти їм, чоґ'там, дияволам, дати доґ'огу, — кричав. Денисов, мабуть перебуваючи в припадку гарячності, виблискуючи і поводячи своїми чорними, як вугілля, очима в запалених білках і махаючи невитягнутою з піхов шаблею, яку він тримав такою ж червоною, як і лице, голою маленькою рукою.

— Е! Васю! — відповідав радісно Несвіцький. — Та ти що?

— Ескадґ'ону пґ'ойти не можна, — кричав Васька Денисов, злобно відкриваючи білі зуби, шпорячи свого красивого вороного, Бедуїна, який ворушив вухами від багнетів, на які він натикався, пирхаючи, бризкаючи навколо себе піною з мундштука, брязкаючи, бив копитами по дошках мосту і, здавалося, готовий був перестрибнути через перила мосту, якби йому дозволив сідок. — Що це? Як баґ'ани! Достоту баґ'ани! Геть ... дай доґ'огу! ... Стій там! ти візок, чоґ'т! Шаблею ізґ'ублю! — кричав він, дійсно виймаючи наголо шаблю і починаючи махати нею.

Солдати з переляканими лицами натиснути один на одного, і Денисов приєднався до Несвіцького.

— Що ж ти не п'яний нині? — сказав Несвіцький Денисову, коли він під'їхав до нього.

— І напитися-то часу не дадуть! — відповідав Васька Денисов. — Цілий день то туди, то сюди тягають полк. Дґ'ається — так дґ'ається. А то чоґ'т знає що таке!

— Яким ти чепуруном нині! — оглядаючи його новий ментик і вальтрап (пітник), сказав Несвіцький.

Денисов посміхнувся, дістав з ташки хустку, яка розносила запах парфумів, і сунув в ніс Несвіцькому.

— Не можна, в справу йду! Вибг'івся, зуби вичистив і надушився.

Ставна фігура Несвіцького, супроводжувана козаком, і рішучість Денисова, який махав шаблею і відчайдушно кричав, подіяли так, що вони протиснулися на ту сторону моста і зупинили піхоту. Несвіцький знайшов біля виїзду полковника, якому йому треба було передати наказ, і, виконавши своє доручення, поїхав назад.

Розчистивши дорогу, Денисов зупинився біля входу на міст. Недбало стримуючи жеребця, який рвалися до своїх і бив ногою, він дивився на ескадрон, що рухався йому назустріч.

По дошках мосту пролунали прозорі звуки копит, наче скакало кілька коней, і ескадрон, з офіцерами попереду по чотири людини в ряд, розтягнувся по мосту і став виходити на ту сторону.

Зупинені піхотні солдати, товплячись в розтоптаній біля мосту грязюці, з тим особливим недобррозичливим почуттям відчуженості і глузування, з яким зустрічаються звичайно різні роди військ, дивилися на чистих, чепуристих гусар, які струнко проходили повз їх.

— Нарядні хлопці! Тільки б на Подновінське!

— Що від них пуття! Тільки напоказ і водять! — говорив інший.

— Піхота, не здіймай пилуки! — жартував гусар, під яким кінь, загравши, бризнув грязюкою в піхотинця.

— Проганяв би тебе з ранцем переходи зо два, шнурки-то б повитирались, — стираючи рукавом грязюку з лиця, говорив піхотинець; — а то не людина, а птах сидить!

— Ото б тебе, Зикін, на коня посадити, спритний б ти був, — жартував єфрейтор над худим, скрюченим від тяжкості ранця солдатиком.

Кийок поміж ніг візьми, ось тобі і кінь буде, — відгукнувся гусар.

VIII

Решта піхоти поспішно проходила по мосту, спираючись лійкою біля входу. Нарешті вози всі пройшли, тиснява стала менше, і останній батальйон вступив на міст. Одні гусари ескадрону Денисова залишалися по ту сторону моста проти ворога. Ворог, видний вдалині з протилежної гори, знизу, від моста, ще не був видний, так як з лощини, по якій текла річка, горизонт закінчувався протилежним піднесенням не далі за півверсти. Попереду була пустеля, по якій подекуди ворушилися купки наших роз'їзних козаків. Раптом на протилежному узвишші дороги показалися війська в синіх капотах і артилерія. Це були французи. Роз'їзд козаків риссю відійшов під гору. Всі офіцери і люди ескадрону Денисова, хоча і намагалися говорити про стороннє і дивитися по сторонах, не переставали думати тільки про те, що було там, на горі, і безперестанку все вдивлялися в плями, що виходили на горизонт і які вони визнавали за ворожі війська. Погода пополудні знову прояснилася, сонце яскраво спускалося над Дунаєм і оточуючими його темними горами. Було тихо, і з тієї гори зрідка долітали звуки ріжків і криків ворога. Між ескадроном і ворогами вже нікого не було, крім дрібних роз'їздів. Порожній простір, сажнів в триста, відділяв їх від нього. Ворог

перестав стріляти, і тим ясніше відчувалася та сувора, грізна, неприступна і невловима риса, яка розділяє два ворожі війська.

"Один крок за цю межу, що нагадує межу, що відокремлює живих від мертвих, і — невідомість страждання і смерть. І що там? Хто там? Там, за цим полем, і деревом, і дахом, освітленим сонцем? Ніхто не знає, і хочеться знати; і страшно перейти цю межу, і хочеться перейти її; і знаєш, що рано чи пізно доведеться перейти її і дізнатися, що там, по той бік риси, як і неминуче дізнатися, що там, по той бік смерті. А сам сильний, здоровий, веселий і роздратований і оточений такими ж здоровими і роздратовано-жвавими людьми ". Так якщо і не думає, то відчуває кожна людина, що знаходиться на виду ворога, і почуття це надає особливого блиску і радісну різкість вражень всьому, що відбувається в ці хвилини.

На горбі у ворога показався димок пострілу, і ядро, свистячи, пролетіло над головами гусарського ескадрону. Офіцери, які стояли разом, роз'їхалися по місцях. Гусари старанно стали вирівнювати коней. У ескадроні все замовкло. Всі поглядали вперед на ворога і на ескадронного командира, чекаючи команди. Пролетіло друге, третє ядро. Очевидно, що стріляли по гусарам; але ядро, рівномірно-швидко свистячи, пролітало над головами гусар і ударялося десь ззаду. Гусари не озиралися, але при кожному звуці ядра, що пролітає, ніби по команді, весь ескадрон з своїми одноманітно-різноманітними обличчями, стримуючи подих, поки летів ядро, підводився на стременах і знову опускався. Солдати, не повертаючи голови, косились один на одного, з цікавістю виглядаючи враження товариша. На кожному обличчі, від Денисова до сурмача, показалась близько губ і підборіддя одна спільна риса боротьби, роздратованості і хвилювання. Вахмістр хмурився, оглядаючи солдат, як ніби погрожуючи покаранням. Юнкер Миронов нахилився при кожному прольоті ядра. Ростов, стоячи на лівому фланзі на своєму страждаючому ногами, але видному Грачику, мав щасливий вигляд учня, викликаного перед великою публікою до іспиту, в якому він упевнений, що відзначиться. Він ясно і світло озирався на всіх, як би просячи звернути увагу на те, як він спокійно стоїть під ядрами. Але і в його лиці та ж риса чогось нового і суворого, проти його волі, показувалася біля рота.

— Хто там кланяється? Юнкег 'Міг'онов! Недобг'е, на мене зиг'кайте! — закричав Денисов, якому не стоялося на місці і який крутився на коні перед ескадроном.

Кирпате і чорно-волосате лице Васьки Денисова і вся його маленька збита фігурка з його жилавою (з короткими пальцями, покритими волоссям) кистю руки, в якій він тримав ефес вийнятої наголо шаблі, було точно таке ж, як і завжди, особливо під вечір, після випитих двох пляшок. Він був тільки більш звичайного червоний і, задержавши свою волохату голову догори, як птахи, коли вони п'ють, безжально вдавивши своїми маленькими ногами шпори в боки доброго Бедуїна, він, ніби падаючи назад, поскакав до іншого флангу ескадрону і хрипким голосом закричав, щоб оглянули пістолети. Він під'їхав до Кірстена. Штаб-ротмістр, на широкий і статечної кобилі, кроком їхав назустріч Денисову. Штаб-ротмістр, з своїми довгими вусами, був серйозний, як і завжди, тільки очі його блищали більше звичайного.

— Та що? — сказав він Денисову, — не дійде справа до бійки. Ось побачиш, назад підемо.

— Чог'т їх знає, що г'облять — пробурчав Денисов. — А! Г'остов! — крикнув він юнкеру, помітивши його веселе обличчя. — Ну, дочекався.

І він посміхнувся схвально, мабуть радіючи за юнкера.

Ростов відчув себе абсолютно щасливим. У цей час начальник показався на мосту. Денисов поскакав до нього.

— Ваше пг'евосходітельство! Дозвольте атакувати! Я їх опг'окіну.

— Які тут атаки, — сказав начальник нудним голосом, кривлячись, як від докучливої мухи. — І навіщо ви тут стоїте? Бачите, фланкери відступають. Ведіть назад ескадрон.

Ескадрон перейшов міст і вийшов з-під пострілів, не втративши жодної людини. Слідом за ним перейшов і другий ескадрон, бувший в ланцюзі, і останні козаки очистили ту сторону.

Два ескадрони павлоградців, перейшовши міст, один за другим, пішли назад на гору. Полковий командир Карл Богданович Шуберт під'їхав до ескадрону Денисова і їхав кроком недалеко від Ростова, не звертаючи на нього ніякої уваги, не дивлячись на те, що після бувшого зіткнення за Телянина, вони бачилися тепер в перший раз. Ростов, відчуваючи себе у фронті у владі людини, перед якою він тепер вважав себе винуватим, не зводив очей з атлетичної спини, білявої потилиці і червоної шиї полкового командира. Ростову то здавалося, що Богданич тільки прикидається неуважним, і що вся мета його тепер полягає в тому, щоб випробувати хоробрість юнкера, і він випрямлявся і весело озирався; то йому здавалося, що Богданича навмисне їде близько, щоб показати Ростову свою хоробрість. То йому думалось, що ворог його тепер навмисне відправить ескадрон в відчайдушну атаку, щоб покарати його, Ростова. То марилося, що після атаки він під'їде до нього і великодушно протягне йому, пораненому, руку примирення.

Знайома павлоградцям, з високо піднятими плечами, фігура Жеркова (він недавно вибув з їх полку) під'їхала до полкового командира. Жерков, після свого вигнання з головного штабу, не залишився в полку, кажучи, що він не дурень у фронті лямку тягнути, коли він при штабі, нічого не роблячи, отримує нагород більше, і вміло прилаштувався ординарцем до князя Багратіона. Він приїхав до свого колишнього начальника з наказом від начальника ар'єргарду.

— Полковник, — сказав він з своєю похмурою серйозністю, звертаючись до ворога Ростова і оглядаючи товаришів, — велено зупинитися, міст запалити.

— Хто велено? — похмуро запитав полковник.

— Вже я і не знаю, полковник, хто велено, — серйозно відповідав корнет, — але тільки мені князь наказав: "Їдь і скажи полковнику, щоб гусари повернулися скоріше і запалили б міст".

Слідом за Жерковим до гусарського полковник під'їхав офіцер почету з тим же наказом. Слідом за офіцером свити на козакому коні, який насилу ніс його галопом,

під'їхав товстий Несвіцький.

— Як же, полковник, — кричав він ще на їзді, — я вам говорив міст запалити, а тепер хтось перебрехав; там все з розуму сходять, нічого не розбереш.

Полковник неквапливо зупинив полк і звернувся до Несвіцькому:

— Ви мені говорили про горючі речовини, — сказав він, — а про те, щоб запалювати, ви мені нічого не говорили.

— Та як же, батюшка, — заговорив, зупинившись, Несвіцький, знімаючи кашкета і розправляючи пухкою рукою мокрі від поту волосся, — як же не говорив, що міст запалити, коли горючі речовини поклали?

— Я вам не "батюшка", пан штаб-офіцер, а ви мені не говорили, щоб міст зажігайт! Я служба знаю, і мені в звичка наказ строго виконайт. Ви сказали, міст запалять, а хто запалять, я святим духом не можу знайт ...

— Ну, ось завжди так, — махнув рукою, сказав Несвіцький. — Ти як тут? — звернувся він до Жеркова.

— Так за тим же. Однак ти відсирів, дай я тебе вижму.

— Ви сказали, пане штаб-офіцере, — продовжував полковник ображеним тоном ...

— Полковнику, — перебив світський офіцер, — треба поспішати, а то ворог підсуне гармати на картечний постріл.

Полковник мовчки подивився на офіцера почету, на товстого штаб-офіцера, на Жеркова і насупився.

— Я буду міст запалювайт, — сказав він урочистим тоном, наче б висловлював цим, що, незважаючи на всі неприємності, які робляться йому, він все-таки зробить те, що повинно.

Вдаривши своїми довгими м'язистими ногами коня, як ніби він був в усьому винен, полковник двинувся вперед до 2-го ескадрону, того самого, в якому служив Ростов під командою Денисова, скомандував повернутися назад до мосту.

"Ну, так і є, — подумав Ростов, — він хоче випробувати мене! — Серце його стислося, і кров кинулася до обличчя. — Нехай подивиться, чи боягуз я " — подумав він.

Знову на всіх веселих обличчях людей ескадрону з'явилася та серйозна риса, яка була на них в той час, як вони стояли під ядрами. Ростов, не зводячи очей, дивився на свого ворога, полкового командира, бажаючи знайти на його обличчі підтвердження своїх здогадок; але полковник жодного разу не глянув на Ростова, а дивився, як завжди у фронті, строго і урочисто. Почулася команда.

— Жваво! Жваво! — промовив біля нього кілька голосів.

Чіпляючись шаблями за повід, трясучи шпорами і кваплячись, злазили гусари, самі не знаючи, що вони будуть робити. Гусари хрестилися. Ростов вже не дивився на полкового командира, — йому ніколи було. Він боявся, із завмиранням серця боявся, як би йому не відстати від гусар. Рука його тремтіла, коли він передавав коня коноводами, і він відчував, як з гуркотом приливає кров до його серця. Денисов, завалюючись назад і кричачи щось, проїхав повз нього. Ростов нічого не бачив, крім гусар, що бігли

навколо нього, чіплялися шпорами і бряжчали шаблями.

— Носилки! — крикнув чийсь голос позаду.

Ростов не подумав про те, що значить вимога носилок: він біг, намагаючись тільки бути попереду всіх; але у самого моста він, не дивлячись під ноги, потрапив в в'язку, розтоптану грязюку і, спіткнувшись, упав на руки. Його оббігли інші.

— По обоій сторона, ротмістр, — почувся йому голос полкового командира, який, заїхавши вперед, став верхом недалеко від моста з тріумфуючим і веселим обличчям.

Ростов, обтираючи забруднені руки об рейтузи, озирнувся на свого ворога і хотів бігти далі, вважаючи, що чим він далі піде вперед, тим буде краще. Але Богданич, хоча і не дивився і не впізнав Ростова, крикнув на нього:

— Хто посередині моста біжить? На права сторона! Юнкер, назад! — сердито закричав він і звернувся до Денисова, який, хизуючись хоробрістю, в'їхав верхи на дошки мосту.

— Навіщо ріскавайте, ротмістр! Ви б злазили, — сказав полковник.

— Е! Винного знайде, — відповідав Васька Денисов, повертаючись на сідлі.

Тим часом Несвіцький, Жерков і світський офіцер стояли разом поза пострілів і дивилися то на цю невелику купку людей в жовтих ківерах, темно-зелених куртках, розшитих снурками, і синіх рейтузах, що вовтузилися біля мосту, то на ту сторону, на сині капоти і групи з кіньми, які легко можна було визнати за гармати, що наближалися вдалині.

"Запалять або не спалять міст? Хто раніше? Вони добіжать і запалять міст, або французи під'їдуть на картечний постріл і переб'ють їх?" Ці питання із завмиранням серця мимоволі ставив собі кожен з тої великої кількості військ, які стояли над мостом і при яскравому вечірньому світлі дивилися на міст і гусарів і на ту сторону, на сині капоти з багнетами і гарматами, що насувалися.

— Ох! Дістанеться гусарам! — говорив Несвіцький — не далі картечного пострілу тепер.

— Даремно він так багато людей повів, — сказ офіцер почету.

— І справді, — сказав Несвіцький. — Тут би двох молодців послати, все одно б.

— Ах, ваша світлість, — втрутився Жерков, не зводячи очей з гусар, але все з своєю наївній манері, через яку не можна було здогадатися, серйозно чи, що він говорить, чи ні. — Ах, ваша світлість! Як ви судите! Двох людей послати, а нам-то хто ж Володимира з бантом дасть? А так-то, хоч і відлупцюють, та можна ескадрон представити і самому бантик отримати. Наш Богданич порядки знає.

— Ну, — сказав офіцер почету, — це картеч!

Він показував на французькі гармати, які знімалися з передків і поспішно від'їжджали.

На французькій стороні, в тих групах, де були гармати, показався димок, другий, третій, майже в один час, і в ту хвилину, як долетів звук першого пострілу, показався четвертий. Два звуку, один за іншим, і третій.

— О, ох! — зойкнув Несвіцький, як ніби від пекучого болю, хапаючи за руку офіцера

почету . — Подивіться, впав один, упав, упав!

— Два, здається?

— Був би я цар, ніколи б не воював, — сказав Несвіцький, відвертаючись.

Французькі гармати знову поспішно заряджали. Піхота в синіх капотах бігом рушила до мосту. Знову, але в різних проміжках, показалися димки, і заклацала і затріщала картеч по мосту. Але в цей раз Несвіцький не міг бачити того, що робилося на мосту. З моста піднявся густий дим. Гусари встигли запалити міст, і французькі батареї стріляли по ним вже не для того, щоб перешкодити, а для того, що гармати були наведені і було по кому стріляти.

— Французи встигли зробити три картечних постріли, перш ніж гусари повернулися до коноводів. Два залпи були зроблені невірною, і картеч всю перенесло, але зате останній постріл потрапив в середину купки гусарів і повалив трьох.

Ростов, заклопотаний своїми відносинами до Богданича, зупинився на мосту, не знаючи, що йому робити. Рубати (як він завжди уявляв собі бій) було нікого, допомагати в запалюванні моста він теж не міг, тому що не взяв з собою, як інші солдати, джгута соломи. Він стояв і озирався, як раптом затріщало по мосту ніби розсипані горіхи, і один з гусар, ближче всіх бувший від нього, зі стогоном упав на поруччя. Ростов побіг до нього разом з іншими. Знову закричав хтось: "Носилки!". Гусара підхопили чотири людини і стали піднімати.

— Оооо! ... Киньте, заради Христа, — закричав поранений; але його все-таки підняли і поклали.

Микола Ростов відвернувся і, як ніби відшукуючи чогось, став дивитися на даль, на воду Дунаю, на небо, на сонце. Як добре світилось небо, як блакитно, спокійно і глибоко! Як яскраво і урочисто опускається сонце! Як ласкаво —глянсувате блищала вода в далекому Дунаї! І ще краще були далекі, голубіючи за Дунаєм гори, монастир, таємничі ущелини, залиті до вершечок туманом соснові ліси ... там тихо, щасливо ... "Нічого, нічого б я не бажав, нічого б не бажав, якби я тільки був там, — думав Ростов. — У мені одному і в цьому сонці так багато щастя, а тут ... стогони, страждання, страх і ця неясність, ця поспішність ... Ось знову кричать щось, і знову всі побігли кудись назад, і я біжу з ними, і ось вона, ось вона, смерть, наді мною, навколо мене ... Мить — і я ніколи вже не побачу цього сонця, цієї води, цього ущелини "...

В цю хвилину сонце стало ховатися за хмарами; попереду Ростова показалися інші носилки. І страх смерті і носилок, і любов до сонця і життя — все злилося в одне болісно—тривожне враження.

"Господи Боже! Той, Хто там у цьому небі, спаси, прости і захисти мене! " прошепотів сам до себе Ростов.

Гусари підбігли до коноводів, голоси стали голосніше і спокійніше, носилки зникли з очей.

— Що, бг'ате, понюхав пог'оху? ... — прокричав йому над вухом голос Васьки Денисова.

"Все скінчилося; але я боягуз, так, я боягуз", подумав Ростов і, важко зітхаючи,

взяв з рук коновода свого Грачика, що відставив ногу, і став сідати.

— Що це було, картеч? — запитав він у Денисова.

— Та ще й яка! — прокричав Денисов. — Молодцями зг'обили! А г'обота бг'идка! Атака — люб'язне діло, г'убай в шматки, а тут, чог'т знає що, б'ють як в мішень.

І Денисов від'їхав до групі, що зупинилася недалеко від Ростова: полкового командира, Несвіцького, Жеркова і офіцера почету.

"Однак, здається, ніхто не помітив", думав про себе Ростов. І дійсно, ніхто нічого не помітив, тому що кожному було знайоме те почуття, яке пережив в перший раз необстріляний юнкер.

— Ось вам реляція і буде, — сказав Жерков, — дивись, і мене в підпоручика підвищать.

— Повідомите князя, що я міст запалював, — сказав полковник урочисто і весело.

— А коли про втрату запитають?

— Дрібничка! — пробасив полковник, — два гусари поранено, і один наповал, — сказав він з видимою радістю, не в силах утриматися від щасливої усмішки, звучно відрубуючи красиве слово наповал.

IX

Переслідувана стотисячною французькою армією під начальством Бонапарта, зустрічаема вороже налаштованими жителями, не довіряючи більше своїм союзникам, зазнаючи нестачу продовольства і вимушена діяти поза будь-яких передбачуваних умов війни, російська тридцятип'ятитисячна армія, під начальством Кутузова, поспішно відступала вниз по Дунаю, зупиняючись там, де вона бувала наздогнана ворогом, і відбиваючись ар'єргардними сутичками, лише наскільки це було потрібно для того, щоб відступати, не втрачаючи обозів і гармат. Були діла при Ламбаху, Амштетену і Мельке; але, незважаючи на хоробрість і стійкість, визнану самим ворогом, з якою билися росіяни, наслідком цих справ був тільки ще пришвидшений відступ. Австрійські війська, які уникли полону під Ульмом і приєдналися до Кутузова у Браунау, відокремилися тепер від російської армії, і Кутузов був представлений тільки своїм слабким, виснаженим силам. Захищати більш Відень не можна було й думати. Замість наступальної, глибоко обдуманой, за законами нової науки — стратегії, війни, план якої був переданий Кутузову під час його перебування у Відні австрійським гофкрігсратом, єдина, майже недосяжна мета, яка бачилася тепер Кутузову, полягала в тому, щоб, не погубивши армії подібно Макові під Ульмом, з'єднатися з військами, що йшли з Росії.

28-го жовтня Кутузов з армією перейшов на лівий берег Дунаю і в перший раз зупинився, поклавши Дунай між собою і головними силами французів. 30-го він атакував дивізію Морт'є, яка знаходилася на лівому березі Дунаю і розбив її. У цій справі в перший раз взяті трофеї: прапор, гармати і два ворожі генерала. У перший раз після двотижневого відступу російські війська зупинилися і після боротьби не тільки втримали поле битви, але прогнали французів. Незважаючи на те, що війська були роздягнені, змучені, на одну третину ослаблені відсталими, пораненими, вбитими і хворими; незважаючи на те, що на тому боці Дунаю були залишені хворі і поранені з

листом Кутузова, що він доручає їх людинолюбству ворога; незважаючи на те, що великі госпіталі і доми в Кремсі, обернені в лазарети, не могли вже вміщати в себе всіх хворих і поранених, — незважаючи на все це, зупинка при Кремсі і перемога над Морт'є значно підняли дух війська. У всій армії і в головній квартирі ходили найрадісніші, хоча і несправедливі чутки про уявне наближенні колон з Росії, про якусь перемогу, здобуту австрійцями, і про відступ переляканого Бонапарта.

Князь Андрій перебував під час битви при убитому в цій справі австрійському генералові Шміте. Під ним був поранений кінь, і сам він був злегка подряпаний в руку кулею. В знак особливої милості головнокомандувача він був посланий з звісткою про цю перемогу до австрійського двору, який перебував вже не в Відні, якому загрожували французькі війська, а в Брюнне. У ніч бою, схвилюваний, але не втомлений (не дивлячись на своє недужу на вигляд статуру, князь Андрій міг переносити фізичну втому набагато краще найсильніших людей), верхи приїхавши з донесенням від Дохтурова в Кремс до Кутузова, князь Андрій був у ту ж ніч відправлений кур'єром в Брюнн. Відправлення кур'єром, крім нагород, означало важливий крок до підвищення.

Ніч була темна, зоряна; дорога чорніла між білим снігом, який випав напередодні, в день битви. То перебираючи враження минулого бою, то радісно уявляючи враження, яке він справить звісткою про перемогу, згадуючи проводи головнокомандувача і товаришів, князь Андрій скакав в поштовій бричці, відчуючи почуття людини, яка довго чекала і, нарешті, досягла початку бажаного щастя. Як скоро він закривав очі, в вухах його лунала стрілянина рушниць і гармат, яка зливалася зі стуком коліс і враженням перемоги. Те йому починало здаватися, що росіяни тікають, що він сам убитий; але він поспішно прокидався, з щастям як ніби знову дізнавався, що нічого цього не було, і що, навпаки, французи бігли. Він знову згадував всі подробиці перемоги, свою спокійну мужність під час битви і, заспокоївшись, закусював ... Після темної зоряної ночі настав яскравий, веселий ранок. Сніг танув на сонці, коні швидко скакали, і байдуже вправо і вліво проходили нові різноманітні ліси, поля, села.

На одній зі станцій він обігнав обоз російських поранених. Російський офіцер, який вів транспорт, розвалившись на передньому возі, щось кричав, лаючи грубими словами солдата. У довгих німецьких форшпанах тряслося по кам'янистій дорозі по шести і більше блідих, перев'язаних і брудних поранених. Деякі з них говорили (він чув руську говірку), інші їли хліб, найважчі мовчки, з лагідною і болючою дитячою участю, дивилися на кур'єра, що мчав повз їх.

Князь Андрій велів зупинитися і запитав у солдата, в якій справі поранені. "Позавчора на Дунаю", відповідав солдат. Князь Андрій дістав гаманець і дав солдату три золотих.

— На всіх, — додав він, звертаючись до офіцера, що підійшов. — Поправляйтесь, хлопці, — звернувся він до солдатів, — ще справи багато.

— Що, п. ад'ютант, які новини? — запитав офіцер, мабуть бажаючи розговоритися.

— Хороші! Вперед, — крикнув він ямщику і поскакав далі.

Вже було зовсім темно, коли князь Андрій в'їхав в Брюнн і побачив себе оточеним

високими будинками, вогнями лавок, вікон будинків і ліхтарів, красивими екіпажами, що шумлять по бруківці і всією тою атмосферою великого жвавого міста, яка завжди так приваблива для військової людини після табору. Князь Андрій, незважаючи на швидку їзду і безсонну ніч, під'їжджаючи до палацу, відчував себе ще більш жвавим, ніж напередодні. Тільки очі блищали гарячковим блиском, і думки змінювалися з надзвичайною швидкістю і ясністю. Жваво представилися йому знову всі подробиці битви вже не смутно, але визначено, в стислому викладі, яке він в уяві робив імператору Францу. Жваво представилися йому випадкові питання, які могли бути йому зроблені, і ті відповіді, які він зробить на них. Він вважав, що його зараз же представлять імператорові. Але у великого під'їзду палацу до нього вибіг чиновник і, взнавши у ньому кур'єра, проводив його на інший під'їзд.

— З коридору направо; там, Ваше високородіє, [Euer Hochgeboren,] знайдете чергового флігель-ад'ютанта, — сказав йому чиновник. — Він проводить до військового міністра.

Черговий флігель-ад'ютант, який зустрів князя Андрія, попросив його почекати і пішов до військового міністра. Через п'ять хвилин флігель-ад'ютант повернувся і, особливо чемно нахилившись і пропускаючи князя Андрія вперед себе, провів його через коридор в кабінет, де займався військовий міністр. Флігель-ад'ютант своєю вишуканою чемністю, здавалося, хотів захистити себе від спроб фамільярності російського ад'ютанта. Радісне почуття князя Андрія значно ослабло, коли він підходив до дверей кабінету військового міністра. Він відчув себе ображеним, і почуття образи перейшло в ту ж мить непомітно для нього самого в почуття презирства, що ні на чому не ґрунтувалося. Винахідливий же розум в ту ж мить підказав йому ту точку зору, з якої він мав право зневажати і ад'ютанта і військового міністра. "Ім, мабуть, дуже легко здається здобувати перемоги, не нюхаючи пороху!" подумав він. Очі його презирливо примружилися; він особливо-повільно увійшов до кабінету військового міністра. Почуття це ще більше посилювалося, коли він побачив військового міністра, який сидів над великим столом і перші дві хвилини не звертав уваги на того, хто увійшов. Військовий міністр опустил свою лису, з сивими скронями, голову між двох воскових свічок і читав, відзначаючи олівцем, папери. Він дочитував, не піднімаючи голови, в той час як відчинилися двері і почулися кроки.

— Візьміть це і передайте, — сказав військовий міністр своєму ад'ютантові, подаючи папери і не звертаючи ще уваги на кур'єра.

Князь Андрій відчув, що або з усіх справ, які займали військового міністра, дії кутузовської армії найменше могли його цікавити, або потрібно було це дати відчутти російській кур'єру. "Але мені це абсолютно все одно", подумав він. Військовий міністр здвинув інші папери, зрівняв їх краї з краями і підняв голову. У нього була розумна і характерна голова. Але в ту ж мить, як він обернувся до князя Андрія, розумний і твердий вираз обличчя військового міністра, мабуть, звично і свідомо змінилося: на обличчі його зупинилася дурна, удавана, що не приховує своєї облуди, посмішка людини, яка приймає одного за іншим багато прохачів.

— Від генерала-фельдмаршала Кутузова? — запитав він. — Сподіваюся, хороші вісти? Було зіткнення з Морт'є? Перемога? Пора!

Він взяв депешу, яка була на його ім'я, і став читати її з сумним виразом.

— Ах, Боже мій! Боже мій! Шміт! — сказав він німецькою. — Яке нещастя, яке нещастя!

Пробігши депешу, він поклав її на стіл і глянув на князя Андрія, мабуть, щось міркуючи.

— Ах, яке нещастя! Справа, ви говорите, рішуча? Морт'є не взято, однак. (Він подумав.) Дуже радий, що ви привезли добрі вісті, хоча смерть Шміта є дорога плата за перемогу. Його величність, вірно, побажає вас бачити, але не нині. Дякую вам, відпочиньте. Завтра будьте на виході після параду. Втім, я вам дам знати.

Зникла під час розмови дурна посмішка знову з'явилася на обличчі військового міністра.

— До побачення, дуже дякую вам. Государ імператор, ймовірно, захоче вас бачити, — повторив він і нахилив голову.

Коли князь Андрій вийшов з палацу, він відчув, що весь інтерес і щастя, доставлені йому перемогою, залишені їм тепер і передані в байдужі руки військового міністра і чемного ад'ютанта. Весь склад думок його миттєво змінився: битва уявилась йому давнім, далеким спогадом.

Х

Князь Андрій зупинився в Брюнне у свого знайомого, російського дипломата Білібіна.

— А, милий князь, немає приємніше гостя, — сказав Білібін, виходячи назустріч князю Андрію. — Франц, в мою спальню речі князя! — звернувся він до слуги, що проводжав Болконського. — Що, вісником перемоги? Прекрасно. А я сиджу хворий, як бачите.

Князь Андрій, вимившись і одягнувшись, вийшов в розкішний кабінет дипломата і сів за приготований обід. Білібін спокійно сів біля каміна.

Князь Андрій не тільки після своєї подорожі, але і після всього походу, під час якого він був позбавлений всіх зручностей чистоти і витонченості життя, відчував приємне відчуття відпочинку серед тих розкішних умов життя, до яких він звик з дитинства. Крім того йому було приємно після австрійського прийому поговорити хоч не російською (вони говорили французькою), але з російською людиною, яка, він припускав, поділяла загальну російську огиду (яка тепер особливо жваво відчувається) до австрійців.

Білібін був людиною років тридцяти п'яти, холостий, одного товариства з князем Андрієм. Вони були знайомі ще в Петербурзі, але ще ближче познайомилися в останній приїзд князя Андрія до Відня разом з Кутузовим. Як князь Андрій був молодий чоловік, який обіцяє піти далеко на військовому поприщі, так, і ще більше, обіцяв Білібін на дипломатичному. Він був ще молодий чоловік, але вже немолодий дипломат, так як він почав служити з шістнадцяти років, був у Парижі, в Копенгагені і тепер у Відні займав

досить значне місце. І канцлер і наш посланник у Відні знали його і дорожили ним. Він був не з тої великої кількості дипломатів, які зобов'язані мати тільки негативні гідності, не робити відомих речей і говорити французькою для того, щоб бути дуже хорошими дипломатами; він був один з тих дипломатів, які люблять і вміють працювати, і, незважаючи на свою лінь, він іноді проводив ночі за письмовим столом. Він працював однаково добре, в чому б не полягала суть роботи. Його цікавило не питання "навіщо?", А питання "як?". У чому полягала дипломатична справа, йому було все одно; але скласти майстерно, влучно і витончено циркуляр, меморандум або донесення — в цьому він знаходив велике задоволення. Заслуги Білібіна цінувалися, крім письмових робіт, ще й по його мистецтву обходитися і говорити в вищих сферах.

Білібін любив розмову так само, як він любив роботу, тільки тоді, коли розмова могла бути витончено-дотепною. У товаристві він постійно чекав нагоди сказати щонебудь чудове і вступав в розмову не інакше, як за цих умов. Бесіда Білібіна постійно пересипалася оригінально-дотепними, закінченими фразами, що мають загальний інтерес.

Ці фрази виготовлялися у внутрішній лабораторії Білібіна, наче навмисне, портативної властивості, для того, щоб незначні світські люди зручно могли запам'ятовувати їх і переносити з віталень у вітальні. І дійсно, відгуки Білібіна розходилися по віденським гостинним [Les mots de Bilibine se colportaient dans les salons de Vienne,] і часто мали вплив на так звані важливі справи.

Худе, виснажене, жовте обличчя його було все покрито великими зморшками, які завжди здавалися так охайно і старанно промиті, як кінчики пальців після лазні. Рухи цих зморшок становили головну гру його фізіономії. То у нього морщився лоб широкими складками, брови піднімалися догори, то брови спускалися донизу, і у щок утворювалися великі зморшки. Глибоко поставлені, невеликі очі завжди дивилися прямо і весело.

— Ну, тепер розкажіть нам ваші подвиги, — сказав він.

Болконський найскромнішими чином, жодного разу не згадуючи про себе, розповів про справу і прийом військового міністра.

— Вони прийняли мене з цією звісткою, як приймають собаку, коли вона заважає грі в кеглі, [Ils m'ont reçu avec ma nouvelle, comme un chien dans un jeu de quilles,] — завершив він.

Білібін посміхнувся і розпустив складки шкіри.

— Проте, мій милий [Cependant, mon cher,] — сказав він, розглядаючи здалеку свій ніготь і підбираючи шкіру над лівим оком, — при всій моїй повазі до православного російського воїнства, я вважаю, що перемога ваша не з найблискупіших. [malgre la haute estime que je professe pour le православне російське воїнство, j'avoue que votre victoire n'est pas des plus victorieuses.]

Він продовжував все так само французькою мовою, виговорюючи російською тільки ті слова, які він презирливо хотів підкреслити.

— Як же? Ви з усією масою своєю обрушилися на нещасного Морт'є при одній

дивізії, і цей Мортъє уходить у вас між рук? Де ж перемога?

— Однак, серйозно кажучи, — відповідав князь Андрій, — все-таки ми можемо сказати без хвастощів, що це трохи краще Ульма ...

— Чому ви не взяли нам одного, хоч одного маршала?

— Тому, що не все робиться, як передбачається, і не так регулярно, як на параді. Ми вважали, як я вам казав, зайти в тил до сьомої години ранку, а не прийшли і до п'ятої вечора.

— Чому ж ви не прийшли на сьому годину ранку? Вам треба було прийти о сьомій годині ранку, — посміхаючись сказав Білібін, — треба було прийти о сьомій годині ранку.

— Чому ви не навіяли Бонапарту дипломатичним шляхом, що йому краще залишити Геную? — тим же тоном сказав князь Андрій.

— Я знаю, — перебив Білібін, — ви думаєте, що дуже легко брати маршалів, сидячи на дивані перед каміном. Це правда, а все-таки, навіщо ви його не взяли? І не дивуйтеся, що не тільки військовий міністр, а й найясніший імператор і король Франц не будуть дуже ошасливлені вашою перемогою; та й я, нещасний секретар російського посольства, не відчуваю ніякої потреби в знак радості дати моєму Францу талер і відпустити його з своєї милою [Liebchen] на Пратер ... Правда, тут немає Пратера.

Він подивився прямо на князя Андрія і раптом спустив зібрану шкіру з чола.

— Тепер моя черга запитати вас "чому", мій милий, — сказав Болконський. — Я вам зізнаюся, що не розумію, може бути, тут є дипломатичні тонкощі вище мого слабкого розуму, але я не розумію: Мак втрачає цілу армію, ерцгерцог Фердинанд і ерцгерцог Карл не подають ніяких ознак життя і роблять помилки за помилками, нарешті, один Кутузов здобуває дійсну перемогу, знищує чарівність [charme] французів, і військовий міністр не цікавиться навіть знати подробиці.

— Саме від цього, мій милий. Чи бачите, мій милий: все це прекрасно і добре, : ура! За царя, за Русь, за віру! [Voyez—vous, mon cher.Tout ca est bel et bon,] але що нам, я говорю — австрійському двору, за діло до ваших перемог? Привезіть ви нам свою гарненьку звістку про перемогу ерцгерцога Карла або Фердинанда — один ерцгерцог варто іншого, [un archiduc vaut l'autre,] як вам відомо — хоч над ротою пожежної команди Бонапарта, це інша справа, ми прогримимо в гармати. А то це, як навмисне, може тільки дражнити нас. Ерцгерцог Карл нічого не робить, ерцгерцог Фердинанд покривається ганьбою. Відень ви кидаєте, не захищаєте більше, як якби ви нам сказали: [comme si vous nous disiez:] з нами Бог, а Бог з вами, з вашої столицею. Один генерал, якого ми всі любили, Шміт: ви його підводите під кулю і вітаєте нас з перемогою! ... Погодьтеся, що дратівливіше тої звістки, яку ви привозите, не можна придумати. Це як навмисне, як навмисне. [C'est comme un fait expres, comme un fait expres.] Крім того, ну, отримайте ви точно блискучу перемогу, одержи перемогу навіть ерцгерцог Карл, що ж би це змінило в загальному ході справ? Тепер вже пізно, коли Відень зайнятий французькими військами.

— Як зайнятий? Відень зайнятий?

— Не тільки зайнятий, але Бонапарта в Шенбрунні, а граф, наш милий граф Врбна відправляється до нього за наказами.

Болконський після втоми і вражень подорожі, прийому і особливо після обіду відчував, що він не розуміє всього значення слів, які він чув.

— Сьогодні вранці був тут граф Ліхтенфельс, — продовжував Білібін, — і показував мені листа, в якому детально описано парад французів у Відні. Принц Мюрат і все таке ... [Le prince Murat et tout le tremblement ...] Ви бачите, що ваша перемога не дуже-то радісна, і що ви не можете бути прийняті як рятівник ...

— Справді, для мене все одно, абсолютно все одно! — сказав князь Андрій, починаючи розуміти, що звістка його про битву під Кремсі дійсно була мало важливою з огляду на такі події, як заняття столиці Австрії. — Як же Відень взятий? А міст і знамените мостове укріплення, [tete de pont,] і князь Ауерсперг? У нас були чутки, що князь Ауерсперг захищає Відень, — сказав він.

— Князь Ауерсперг стоїть на цій, на нашій, стороні і захищає нас; я думаю, дуже погано захищає, але все-таки захищає. А Відень на тому боці. Ні, міст ще не взято і, сподіваюся, не буде взятий, бо він замінований, і його велено підірвати. В іншому випадку ми були б давно в горах Богемії, і ви з вашою армією провели б погану чверть години між двох вогнів.

— Але це все-таки не означає, щоби кампанія була закінчена, — сказав князь Андрій.

— А я думаю, що скінчилася. І так думають великі ковпаки тут, але не сміють сказати цього. Буде те, що я говорив на початку кампанії, що не ваша дюренштейнська сутичка, [eschauffouree de Durenstein,] взагалі не порошок вирішить справу, а ті, хто його вигадали, — сказав Білібін, повторюючи одне зі своїх слівцець [mots], розпускаючи шкіру на лобі і зупиняючись. — Питання тільки в тому, що скаже берлінське побачення імператора Олександра з пруським королем. Якщо Пруссія вступить в союз, on forcera la main a l'Autriche, [змусять Австрію,] і буде війна. Якщо ж ні, то справа тільки в тому, щоб домовитися, де скласти первинні статті нового Кампо Форміо. [Campo Formio.]

— Але що за надзвичайна геніальність! — раптом скрикнув князь Андрій, стискаючи свою маленьку руку і б'ючи нею по столу. — І що за щастя цієї людини!

— Буонапарте? [Buonaparte?] — запитально сказав Білібін, зморщивши лоб і цим даючи відчувати, що зараз буде слівце [un mot].— В u onaparte? — сказав він, б'ючи особливо на u. — Я думаю, однак, що тепер, коли він диктує закони Австрії з Шенбрунна, треба його позбавити від і. [il faut lui faire grace de l 'i.] Я рішуче роблю нововведення і називаю його просто Бонапарт [Bonaparte tout court].

— Ні, без жартів, — сказав князь Андрій, — невже ви думаєте, що кампанія закінчена?

— Я ось що думаю. Австрія залишилася в дурах, а вона до цього не звикла. І вона відплатить. А в дурах вона залишилася від того, що, по-перше, провінції розорені (кажуть, що православні жажливі по частині грабежів), [on dit, le православне est terrible pour le pillage,] військо розбите, столиця взята, і все це заради прекрасних очей,

[pour les beaux yeux du] Сардинської величності. І тому — між нами, мій милий [entre nous, mon cher] — я чуттям чую, що нас обманюють, я чуттям чую зносини з Францією і проекти миру, таємного миру, окремо укладеного.

— Це не може бути! — сказав князь Андрій, — це було б занадто гидко.

— Поживемо, побачимо, [Qui vivra verra,]— сказав Білібін, розпускаючи знову шкіру в знак закінчення розмови.

Коли князь Андрій прийшов в приготовлену для нього кімнату і в чистій білизні ліг на пуховики і запашні нагріті подушки, — він відчув, що то бій, про який він привіз звістку, було далеко, далеко від нього. Пруський союз, зрада Австрії, нове торжество Бонапарта, вихід і парад, і прийом імператора Франца на завтра займали його.

Він закрив очі, але в ту ж мить у нього у вухах затріщала канонада, стрілянина, стукіт коліс екіпажу, і ось знову спускаються з гори розтягнуті ниткою мушкетери, і французи стріляють, і він відчуває, як здригається його серце, і він виїжджає вперед поруч з Шмітом, і кулі весело свистять навколо нього, і він відчуває те почуття удесятереної радості життя, якого він не відчував з самого дитинства.

Він прокинувся ...

"Так, все це було! ..." сказав він, щасливо, по дитячому посміхаючись сам собі, і заснув міцним, молодим сном.

XI

На другий день він прокинувся пізно. Відновлюючи враження минулого, він згадав насамперед те, що нині треба представлятися імператору Францу, згадав військового міністра, чемного австрійського флігель-ад'ютанта, Білібіна і розмову вчорашнього вечора. Одягнувшись в повну парадну форму, якої він уже давно не надягав, для поїздки до палацу, він, свіжий, жвавий і красивий, з підв'язаною рукою, увійшов до кабінету Білібіна. У кабінеті знаходилися чотири пани дипломатичного корпусу. З князем Іполитом Курагіним, який був секретарем посольства, Болконський був знайомий; з іншими його познайомив Білібін.

Пани, що були у Білібіна, світські, молоді, багаті і веселі люди, складали й у Відні і тут окремий гурток, який Білібін, бувший главою цього гуртка, називав наші, les nâtres. У гуртку цьому, що складався майже виключно з дипломатів, мабуть, були свої, що не мають нічого спільного з війною і політикою, інтереси вищого світу, відносин до деяких жінок і канцелярського боку служби. Ці панове, очевидно, охоче, як свого (честь, яку вони робили небагатьом), прийняли в свій гурток князя Андрія. З чемності, і як предмет для вступу в розмову, йому зробили кілька питань про армію і битву, і розмова знову розсипалася на непослідовні, веселі жарти і пересуди.

— Але особливо добре, — говорив один, розповідаючи невдачу товариша—дипломата, — особливо добре те, що канцлер прямо сказав йому, що призначення його в Лондон є підвищення, і щоб він так і дивився на це. Бачите ви його фігуру при цьому? ...

— Але що найгірше, панове, я вам видаю Курагіна: людина в нещасті, і цим—то користується цей Дон-Жуан, ця жахлива людина!

Князь Іполит лежав в вольтерівському кріслі, поклавши ноги через ручку. Він засміявся.

— Parlez-moi de ça, [Нумо, нумо,] — сказав він.

— О, Дон-Жуан! О, змія! — почулися голоси.

— Ви не знаєте, Болконський, — звернувся Білібін до князя Андрія, — що всі жахи французької армії (я мало не сказав — російської армії) — ніщо в порівнянні з тим, що наробив між жінками цей чоловік.

— Жінка — подруга чоловіка, [La femme est la compagne de l'homme,]— вимовив князь Іполит і став дивитися в лорнет на свої підняті ноги.

Білібін і наші розреготалися, дивлячись в очі Іполита. Князь Андрій бачив, що цей Іполит, якого він (треба було зізнатися) майже ревнував до своєї дружини, був блазнем в цьому товаристві.

— Ні, я повинен вас пригостити Курагіним, — сказав Білібін тихо Болконському. — Він чарівний, коли міркує про політику, треба бачити цю важність.

Він підсів до Іполита і, зібравши на лобі свої складки, завів з ним розмову про політику. Князь Андрій і інші обступили обох.

— Берлінський кабінет не може висловити свою думку про союз, не виказуючи ... [Le cabinet de Berlin ne peut pas exprimer un sentiment d'alliance,] — почав Іполит, значно оглядаючи всіх, — як в своїй останній ноті ... ви розумієте ... ви розумієте ... втім, якщо його величність імператор не змінить суті нашого союзу ... [sans exprimer ... comme dans sa derieniere note ... vous comprenez ... vous comprenez ... et puis si sa Majeste l'Empereur ne deroge pas au principe de notre alliance ...]

— Зачекайте, я не скінчив [Attendez, je n'ai pas fini ...] — сказав він князю Андрію, хапаючи його за руку. — Я думаю, що втручання буде потужніше ніж невтручання І ... [Je suppose que l'intervention sera plus forte que la non—intervention. Et ...] — Він помовчав. — Неможливо вважати справу закінченою неприйняттям нашої депеші від 28 листопада. Чимось все це скінчиться. [On ne pourra pas imputer a la fin de non—recevoir notre depeche du 28 novembre. Voila comment tout cela finira.]

І він відпустив руку Болконського, показуючи тим, що тепер він зовсім скінчив.

— Демосфен, я впізнаю тебе по камінчику, який ти ховаєш в своїх золотих устах! [Demosthenes, je te reconnais au caillou que tu as cache dans ta bouche d'or!] — сказав Білібін, у якого шапка волосся посунулася на голові від задоволення.

Всі засміялися. Іполит сміявся голосніше за всіх. Він, мабуть, страждав, задихався, але не міг втриматися від дикого сміху, який розтягував його завжди нерухоме обличчя.

— Ну ось що, панове, — сказав Білібін, — Болконський мій гість у домі і тут в Брюнні, і я хочу його пригостити, скільки можу, усіма радощами тутешнього життя. Якщо б ми були в Відні, це було б легко; але тут, в цій поганій моравській дірі [dans ce vilain trou morave], це важче, і я прошу у всіх вас допомоги. Треба йому показати Брюнн. [Il faut lui faire les honneurs de Brunn.] Ви візьміть на себе театр, я — товариство, ви, Іполит, зрозуміло, — жінок.

— Треба йому показати Амелі, чарівна! — сказав один з наших, цілуючи кінчики пальців.

— Взагалі цього кровожерного солдата, — сказав Білібін, — треба вернути до більш людинолюбного вигляду.

— Навряд чи я скористаюся вашою гостинністю, панове, і тепер мені пора їхати, — поглядаючи на годинник, сказав Болконський.

— Куди?

— До імператора.

— О! о! о!

— Ну, до побачення, Болконський! До побачення, князь; приїжджайте ж обідати раніше, — почулися голоси. — Ми беремося за вас.

— Намагайтеся якомога більше розхвалювати порядок в доставлянні провіанту і маршрутів, коли будете говорити з імператором, — сказав Білібін, проводжаючи Болконського до передньої.

— І хотів би хвалити, але не можу, скільки знаю, — посміхаючись відповідав Болконський.

— Ну, взагалі якомога більше говорите. Його пристрасть — аудієнції; а говорити сам він не любить і не вміє, як побачите.

XII

На виході імператор Франц тільки пильно вдивлявся в обличчя князя Андрія, що стояв в призначеному місці між австрійськими офіцерами, і кивнув йому своєю довгою головою. Але після виходу вчорашній флігель-ад'ютант з чемністю передав Болконському бажання імператора дати йому аудієнцію.

Імператор Франц прийняв його, стоячи посередині кімнати. Перед тим як починати розмову, князя Андрія вразило те, що імператор як ніби змішався, не знаючи, що сказати, і почервонів.

— Скажіть, коли розпочався бій? — запитав він поспішно.

Князь Андрій відповідав. Після цього питання слідували інші, настільки ж прості запитання: "Чи здоровий Кутузов? Як давно виїхав він з Кремса?" і т. п. Імператор говорив з таким виразом, наче вся мета його полягала тільки в тому, щоб зробити певну кількість питань. Відповіді ж на ці питання, як було надто очевидно, не могли цікавити його.

— О котрій годині розпочався бій? — запитав імператор.

— Не можу донести вашій величності, о котрій годині розпочався бій з фронту, але в Дюренштейні, де я перебував, військо почало атаку о 6-й годині вечора, — сказав Болконський, пожвавлюючись і при цьому випадку припускаючи, що йому вдасться представити вже готовий в його голові правдивий опис всього того, що він знав і бачив.

Але імператор посміхнувся і перебив його:

— Скільки миль?

— Звідки і до куди, ваша величність?

— Від Дюренштейна до Кремса?

- Три з половиною милі, ваша величність.
- Французи залишили лівий берег?
- Як доносили лазутчики, в ніч на плотах переправилися останні.
- Чи достатньо фуражу в Кремсі?
- Фураж не доставили в тій кількості ...

Імператор перебив його.

- О котрій годині убитий генерал Шміт? ...
- О сьомій годині, здається.
- О 7 годині. Дуже сумно! Дуже сумно!

Імператор сказав, що він дякує, і вклонився. Князь Андрій вийшов і відразу ж з усіх боків був оточений придворними. З усіх боків дивилися на нього ласкаві очі і чулися люб'язні слова. Вчорашній флігель-ад'ютант робив йому закиди, навіщо він не зупинився в палаці, і пропонував йому свій будинок. Військовий міністр підійшов, вітаючи його з орденом Марії-Терезії 3-го ступеня, яким жалував його імператор. Камергер імператриці запрошував його до її величності. Ерцгерцогиня теж хотіла його бачити. Він не знав, кому відповідати, і кілька секунд збирався з думками. Російський посланець взяв його за плече, відвів до вікна і став говорити з ним.

Усупереч словам Білібіна, звістка, привезена їм, була прийнята радісно. Призначено було подячний молебень. Кутузов був нагороджений Марією-Терезією великого хреста, і вся армія отримала нагороди. Болконський отримував запрошення з усіх боків і весь ранок мав робити візити головним сановникам Австрії. Закінчивши свої візити в п'ятій годині вечора, подумки складаючи листа батькові про битву і про свою поїздку в Брюнн, князь Андрій повертався додому до Пилипина. Біля ганку будинку, займаного Білібіним, стояла до половини укладена речами бричка, і Франц, слуга Білібіна, насилу тягнучи валізу, вийшов з дверей.

Перш ніж їхати до Пилипина, князь Андрій поїхав до книгарні запитися на похід книгами і засидівся в крамниці.

— Що таке? — запитав Болконський.

— Ах, ваша світлість! [Ach, Erlaucht?] — сказав Франц, насилу звалюючи валізу в бричку. — Ми вирушаємо ще далі. Злодій вже знову за нами по п'ятах. [Wir ziehen noch weiter. Der Boscawicht ist schon wieder hinter uns her!]

— Що таке? Що? — питав князь Андрій.

Білібін вийшов назустріч Болконському. На завжди спокійному обличчі Білібіна було збентеження.

— Ні, ні, зізнайтеся, що вона чарівна, [Non, non, avouez que c'est charmant,] — говорив він, — ця історія з Таборским мостом. Вони перейшли його без опору. [cette histoire du pont de Thabor (міст у Відні). Ils l'ont passe sans coup ferir.]

Князь Андрій нічого не розумів.

- Та звідки ж ви, що ви не знаєте того, що вже знають всі кучери у місті?
- Я від ерцгерцогині. Там я нічого не чув.
- І не бачили, що всюди укладаються?

— Не бачив ... Та в чому справа? — нетерпляче запитав князь Андрій.

— В чому справа? Справа в тому, що французи перейшли міст, який захищає Ауерсперг, і міст не підірвали, так що Мюрат біжить тепер по дорозі до Брюнна, і нині-завтра вони будуть тут.

— Як тут? Так як же не підірвали міст, коли він замінований?

— А це я у вас питаю. Цього ніхто, і сам Бонапарт, не знає.

Болконський знизав плечами.

— Але якщо міст перейдено, значить, і армія загинула: вона буде відрізана, — сказав він.

— В цьому-то й річ, — відповідав Білібін. — Слухайте. Вступають французи до Відня, як я вам казав. Все дуже добре. На другий день, тобто вчора, панове маршали: Мюрат, Ланн і Бельяр, сідають верхи і відправляються на міст. (Зауважте, всі троє гасконці.) Панове, — каже один, — ви знаєте, що Таборський міст заміновано і контраміновано, і що перед ним грізний *tete de pont* і п'ятнадцять тисяч війська, якому велено підірвати міст і нас не пускати. Але нашому государю імператору Наполеону буде приємно, якщо ми візьмемо цей міст. Проїдемо втрюх і візьмемо цей міст. — Їдьмо, кажуть інші; і вони відправляються і беруть міст, переходять його і тепер з усією армією по цей бік Дунаю направляються на нас, на вас і на ваші сполучення.

— Облиште жартувати, — сумно і серйозно сказав князь Андрій.

Звістка ця була болісна і разом з тим приємна князю Андрію.

Як тільки він дізнався, що російська армія знаходиться в такому безнадійному становищі, йому спало на думку, що йому-то саме призначене вивести російську армію з цього положення, що ось він, той Тулон, який виведе його з лав невідомих офіцерів і відкриє йому перший шлях до слави! Слухаючи Білібіна, він розумів вже, як, приїхавши до армії, він на військовій раді подасть думку, яка одна врятує армію, і як йому одному буде доручено виконання цього плану.

— Облиште жартувати, — сказав він.

— Не жартую, — продовжував Білібін, — нічого немає більш справедливого і сумнішого. Пани ці приїжджають на міст одні й піднімають білі хустки; запевняють, що перемир'я, і що вони, маршали, їдуть для переговорів з князем Ауерспергом. Черговий офіцер пускає їх в мостове укріплення. [*tete de pont.*] Вони розповідають йому тисячу гасконських дурниць: кажуть, що війна скінчилася, що імператор Франц призначив побачення Бонапарту, що вони бажають бачити князя Ауерсперга, і тисячу гасконад та ін. Офіцер посилає за Ауерспергом; панове ці обіймають офіцерів, жартують, сідають на гармати, а між тим французький батальйон непомічений входить на міст, скидає мішки з горючими речовинами в воду і підходить до *tete de pont*. Нарешті, з'являється сам генерал-лейтенант, наш милий князь Ауерсперг фон-Маутерн. "Милий ворог! Цвіт австрійського війська, герой турецьких воєн! Ворожнеча скінчилося, ми можемо подати один одному руку ... імператор Наполеон згорає бажанням познайомитися з князем Ауерспергом ". Одним словом, ці панове, не дарма гасконці, так закидають Ауерсперга прекрасними словами, він так був зваблений своєю настільки швидко

встановленою інтимністю з французькими маршалами, так засліплений видом мантиї і страусового пір'я Мюрата, що він бачить тільки їх вогонь і забуває про своє, про те, який він зобов'язаний був зробити проти ворога. [qu'il n'y voit que du feu, et oubl celui qu'il devait faire faire sur l'ennemi.] (Не дивлячись на жвависть своїй промові, Білібін не забув призупинитися після цього mot, щоб дати час оцінити його.) Французький батальйон вбігає в tete de pont, забивають гармати, і міст взятий. Ні, але що найкраще, — продовжував він, заспокоюючись в своєму хвилюванні красою своєї розповіді, — це те, що сержант, приставлений до тієї гарматі, по сигналу якої мало запалювати міни і підривати міст, сержант цей, побачивши, що французькі війська біжать на міст, хотів уже стріляти, але Ланн відвів його руку. Сержант, який, видно, був розумніший за свого генерала, підходить до Ауерсперга і каже: "Князь, вас обманюють, ось французи!" Мюрат бачить, що справа програна, якщо дати говорити сержанту. Він з подивом (справжній гасконець) звертається до Ауерсперга: "Я не впізнаю настільки хвалено у світі австрійську дисципліну, — говорить він, — і ви дозволяєте так говорити з вами нижчому чину!" ...

Це геніально. Князь Ауерсперг ображається і наказує заарештувати сержанта. Ні, зізнайтеся, що це утіха, вся ця історія з мостом. Це не те що дурість, не те що підлість ... [C'est genial. Le prince d'Auersperg se pique d'honneur et fait mettre le sergent aux arrêts. Non, mais avouez que c'est charmant toute cette histoire du pont de Thabor. Ce n'est ni betise, ni lachete]

— Бути може, зрада, [C'est trahison peut-etre,] — сказав князь Андрій, жваво уявляючи собі сірі шинелі, рани, пороховий дим, звуки стрілянини і славу, яка очікує його.

— Також ні. Це ставить двір в найбільш безглузде становище; [Non plus. Cela met la cour dans de trop mauvais draps,] — продовжував Білібін. — це ні зрада, ні підлість, ні дурість; це як при Ульмі, це ... [Ce n'est ni trahison, ni lachete, ni betise; c'est comme a Ulm ...] — Він ніби задумався, відшукуючи вираз: — це Маковщина. Ми обмаковались [c'est ... c'est du Mack. Nous sommes mackes,.] - визначив він, відчуваючи, що він сказав un mot, і свіже mot, таке mot, яке буде повторюватися.

Зібрані до тих пір складки на лобі швидко поширилися в знак задоволення, і він, злегка посміхаючись, почав розглядати свої нігті.

— Куди ви? — сказав він раптом, звертаючись до князя Андрія, який встав і попрямував до своєї кімнати.

— Я їду.

— Куди?

— В армію.

— Та ви хотіли залишитися ще два дні?

— А тепер я їду зараз.

І князь Андрій, зробивши розпорядження про від'їзд, пішов до своєї кімнати.

— Знаєте що, мій милий, — сказав Білібін, входячи до нього в кімнату. — Я подумав про вас. Навіщо ви поїдете?

І на доказ неспростовності цього аргументу складки всі втекли з лица.

Князь Андрій запитально подивився на свого співрозмовника і нічого не відповів.

— Навіщо ви поїдете? Я знаю, ви думаєте, що ваш обов'язок — скакати в армію тепер, коли армія в небезпеці. Я це розумію, мій дорогий, це героїзм. [mon cher, c'est de l'heroisme.]

— Анітрохи, — сказав князь Андрій.

— Але ви філософ, [un philoSophiee,] будьте ж їм цілком, подивіться на речі з іншого боку, і ви побачите, що ваш обов'язок, навпаки, берегти себе. Надайте це іншим, які ні на що більше не придатні ... Вам не дозволено приїжджати назад, і звідси вас не відпустили; отже, ви можете залишитися і їхати з нами, куди нас поведе наша нещасна доля. Кажуть, їдуть в Ольмюц. А Ольмюц дуже миле місто. І ми з вами разом спокійно поїдемо в моєму візку.

— Перестаньте жартувати, Білібін, — сказав Болконський.

— Я говорю вам щиро і дружно. Поміркуйте. Куди і для чого ви поїдете тепер, коли ви можете залишатися тут? Вас чекає одне з двох (він зібрав шкіру над лівим скронем): або не доїде до армії і мир буде укладено, або поразка і ганьба з усією кутузовською армією.

І Білібін розпустив шкіру, відчуваючи, що дилема його незаперечна.

— Цього я не можу розсудити, — холодно сказав князь Андрій, а подумав: "їду для того, щоб врятувати армію".

— Мій дорогий, ви — герой, [Mon cher, vous etes un heros,] — сказав Білібін.

XIII

В ту ж ніч, відкланявшись військовому міністру, Болконський їхав до армії, сам не знаючи, де він знайде її, і побоюючись дорогою до Кремсу бути перехопленим французами.

У Брюнні все придворне населення вкладалося, і вже відправлялися вантажі в Ольмюц. Близько Ецельсдорфа князь Андрій виїхав на дорогу, по якій з найбільшою поспішністю і в найбільшому безладді рухалося російське військо. Дорога була так заповнена возами, що неможливо було їхати в екіпажі. Взявши у козачого начальника коня і козака, князь Андрій, голодний і втомлений, обганяючи обози, їхав відшукувати головнокомандувача і свій візок. Самі зловісні чутки про становище армії доходили до нього дорогою, і вид армії, яка безладно біжить, підтверджував ці чутки.

"Цю російську армію, яку англійське золото перенесло сюди з кінця світу, чекає та ж участь (доля ульмської армії)". ["Cette armee russe que l'or de l'Angleterre a transportee, des extremités de l'univers, nous allons lui faire éprouver le meme sort (le sort de l'armee d'Ulm)",] — згадував він слова наказу Бонапарта своїй армії перед початком кампанії, і слова ці однаково збуджували у ньому подив до геніального героя, почуття ображеної гордості і надію слави. "А якщо нічого не залишається, окрім як померти? — думав він. Що ж, коли потрібно! Я зроблю це не гірше за інших".

Князь Андрій з презирством дивився на ці нескінченні, перемішані команди, хури, парки, артилерію і знову фургони, підводи і вози всіх можливих видів, що обганяли

одна іншу і в три, в чотири ряди заповнивши брудну дорогу. З усіх боків, позаду і попереду, поки вистачав слух, чулися звуки коліс, гуркіт кузовів, возів і лафетів, кінський тупіт, удари батогами, крики підганянь, лайки солдат, денщиків і офіцерів. По краях дороги видно було безперестанку то полегли обдерті і не обідрані коні, то зламані вози, у яких, чекаючи чогось, сиділи самотні солдати, то солдати, що відокремилися від команд, які натовпами прямували в сусідні села або тягли з сіл курей, баранів, сіно або мішки, чимось наповнені.

На спусках і підйомах юрми робилися густішими, і стояв безперервний стогін криків. Солдати, потопаючи по коліна в грязі, на руки підхоплювали гармати і фури; билися батоги, ковзали копита, лопалися посторонки і надривалися криками груди. Офіцери, які завідували рухом, то вперед, то назад проїжджали між обозами. Голоси їх були слабо чутні посеред загального гулу, і по обличчях їх видно було, що вони впадали у відчай щодо можливості зупинити цей безлад. "Ось дороге православне воїнство ["Voila le cher"""] подумав Болконський, згадуючи слова Білібіна.

Бажаючи запитати у кого-небудь з цих людей, де головнокомандувач, він під'їхав до обозу. Прямо проти нього їхав дивний, в одного коня, екіпаж, мабуть, влаштований домашніми солдатськими засобами, що представляв середину між возом, кабріолетом і коляскою. В екіпажі правив солдат і сиділа під шкіряним верхом за фартухом жінка, вся обв'язана хустками. Князь Андрій під'їхав і вже звернувся з питанням до солдата, коли його увагу звернули відчайдушні крики жінки, що сиділа в кибитці. Офіцер, який завідував обозом, бив солдата, що сидів кучером в цій колясці, за те, що він хотів об'їхати інших, і батіг потрапляв по фартуху екіпажу. Жінка пронизливо кричала. Побачивши князя Андрія, вона висунулася з-під фартуха і, махаючи худими руками, що вискочили з-під коврової хустки, кричала:

— Ад'ютант! Пан ад'ютант! ... Заради Бога ... захистить ... Що ж це буде? ... Я лікарська дружина 7-го егерського ... не пускають; ми відстали, своїх втратили ...

— В корж розтовчу, завертай! — кричав озлоблений офіцер на солдата, — завертай назад з повією своєю.

— Пане ад'ютант, захистить. Що ж це? — кричала лікарша.

— Прошу пропустити цей віз. Хіба ви не бачите, що це жінка? — сказав князь Андрій, під'їжджаючи до офіцера.

Офіцер глянув на нього і, не відповідаючи, повернувся знову до солдата: — Я те об'їду ... Назад! ...

— Пропустить, я вам кажу, — знову повторив, підтискаючи губи, князь Андрій.

— А ти хто такий? — раптом з п'яним сказом звернувся до нього офіцер. — Ти хто такий? Ти (він особливо наголошував на ти) начальник, чи що? Тут я начальник, а не ти. Ти, назад, — повторив він, — в коржик розтовчу.

Цей вислів, мабуть, сподобалося офіцеру.

— Важно відшив ад'ютантика, — почувся голос ззаду.

Князь Андрій бачив, що офіцер знаходився в тому п'яному нападі безпричинного сказу, в якому люди не пам'ятають, що говорять. Він бачив, що його заступництво за

лікарську дружину в кібіточці виповнене тим, чого він боявся найбільше в світі, тим, що називається смішне [ridicule], але інстинкт його говорив інше. Не встиг офіцер договорити останніх слів, як князь Андрій з спотвореним від сказу обличчям під'їхав до нього і підняв нагайку:

— З-воль-те про-пус-тити!

Офіцер махнув рукою і квапливо рушив геть.

— Все від цих, від штабних, безлад весь, — пробурчав він. — Робіть ж, як знаєте.

Князь Андрій квапливо, не піднімаючи очей, від'їхав від лікарської дружини, яка називала його рятівником, і, з огидою згадуючи найдрібніші подробиці цієї принизливої сцени, поскакав далі до того села, де, як йому сказали, перебував головнокомандувач.

В'їхавши в село, він зліз з коня і пішов до першого будинку з наміром відпочити хоч на хвилину, з'їсти що-небудь і привести в ясність всі ці образливі думки, що мучили його. "Це натовп мерзотників, а не військо", думав він, підходячи до вікна першого будинку, коли знайомий йому голос назвав його по імені.

Він озирнувся. З маленького вікна висовувалось гарне обличчя Несвіцького. Несвіцький, пережовуючи щось соковитим ротом і махаючи руками, кликав його до себе.

— Болконський, Болконський! Не чуєш, чи що? Йди скоріш, — кричав він.

Увійшовши до будинку, князь Андрій побачив Несвіцького і ще іншого ад'ютанта, які закушували щось. Вони поспішно звернулися до Болконського з питанням, чи не знає він чого нового. На їх настільки знайомих йому лицах князь Андрій прочитав вираз тривоги і занепокоєння. Вираз цей особливо помітний був на завжди усміхненому обличчі Несвіцького.

— Де головнокомандувач? — запитав Болконський.

— Тут, в тому будинку, — відповідав ад'ютант.

— Ну, що ж, правда, що мир і капітуляція? — питав Несвіцький.

— Я у вас запитую. Я нічого не знаю, крім того, що я насилу добрався до вас.

— А у нас, брат, що! Жах! Винюся, брате, над Маком сміялися, а самим ще гірше доводиться, — сказав Несвіцький. — Та сідай же, поїж чого-небудь.

— Тепер, князь, ні возів, нічого не знайдете, і ваш Петро Бог його знає де, — сказав інший ад'ютант.

— Де ж головна квартира?

— У Цнаймі нчуємо.

— А я так перев'ючив собі все, що мені потрібно, на двох коней, — сказав Несвіцький, — і в'юки відмінні мені зробили. Хоч через Богемські гори утікати. Погано, брат. Та що ти, мабуть нездоровий, що так здригаєшся? — запитав Несвіцький, помітивши, як князя Андрія смикнуло, ніби від дотику до лейденської банки.

— Нічого, — відповідав князь Андрій.

Він згадав у цю хвилину про недавнє зіткнення з лікарською дружиною і фурштатським офіцером.

— Що головнокомандувач тут робить? — запитав він.

— Нічого не розумію, — сказав Несвіцький.

— Я одне розумію, що все бридко, бридко і гидко, — сказав князь Андрій і пішов в будинок, де знаходився головнокомандувач.

Пройшовши повз екіпаж Кутузова, верхових замучених коней свити і козаків, що голосно розмовляли між собою, князь Андрій увійшов у сіни. Сам Кутузов, як сказали князю Андрію, знаходився в хаті з князем Багратіоном і Вейротером. Вейротер був австрійський генерал, який замінив убитого Шміта. У сінях маленький Козловський сидів навпочіпки перед писарем. Писар на перевернутої діжці, засукавши обшлаг мундира, поспішно писав. Лице Козловського було змучене — він, видно, теж не спав ніч. Він глянув на князя Андрія і навіть не кивнув йому головою.

— Друга лінія ... Написав? — продовжував він, диктуючи писарю, — Київський гренадерський, Подільський ...

— Не встигаю, ваше високоблагородіє, — відповідав писар нешанобливо і сердито, озираючись на Козловського.

Через двері чути було в цей час жваво-невдоволений голос Кутузова, який перебивався іншим, незнайомим голосом. По звуку цих голосів, через неухважність, з яким глянув на нього Козловський, по нешанобливості змученого писаря, по тому, що писар і Козловський сиділи так близько від головнокомандувача на підлозі біля діжки, і по тому, що козаки, що тримали коней, сміялися голосно під вікном будинку, — по всьому цьому князь Андрій відчував, що мало статися щось важливе і нещасливе.

Князь Андрій настійно звернувся до Козловського з питаннями.

— Зараз, князь, — сказав Козловський. — Диспозиція Багратіона.

— А капітуляція?

— Ніякої немає; зроблені розпорядження до бою.

Князь Андрій попрямував до дверей, через які чути було голоси. Але в той час, як він хотів відчинити двері, голоси в кімнаті замовкли, двері сама відчинилися, і Кутузов, з своїм орлиним носом на пухкому обличчі, став на порозі.

Князь Андрій стояв прямо проти Кутузова; але за виразом єдиного зрячого ока головнокомандувача видно було, що думка і турбота так сильно займали його, що як ніби застинали йому зір. Він прямо дивився на обличчя свого ад'ютанта і не впізнавав його.

— Ну, що, закінчив? — звернувся він до Козловського.

— Цю секунду, ваше превосходительство.

Багратіон, невисокий, зі східним типом твердого та нерухомого обличчя, сухий, ще не старий чоловік, вийшов за головнокомандувачем.

— Маю честь з'явитися, — повторив досить голосно князь Андрій, подаючи конверт.

— А, з Відня? Добре. Після, після!

Кутузов вийшов з Багратіоном на ганок.

— Ну, князь, прощай, — сказав він Багратіона. — Христос з тобою. Благословляю тебе на великий подвиг.

Обличчя Кутузова несподівано пом'якшало, і сльози виступили в його очах. Він

притягнув до себе лівою рукою Багратіона, а правою, на якій було кільце, мабуть звичним жестом перехрестив його і підставив йому пухку щоку, замість якої Багратіон поцілував його в шию.

— Христос з тобою! — повторив Кутузов і підійшов до візка. — Сідай зі мною, — сказав він Болконському.

— Ваше Превосходительство, я хотів би бути корисний тут. Дозвольте мені залишитися в загоні князя Багратіона.

— Сідай, — сказав Кутузов і, помітивши, що Болконський зволікає, — мені хороші офіцери самому потрібні, самому потрібні.

Вони сіли в коляску і мовчки проїхали кілька хвилин.

— Ще попереду багато, багато всього буде, — сказав він зі старечим виразом проникливості, як ніби зрозумівши все, що робилося в душі Болконського. — Якщо з загону його прийде завтра одна десята частина, я буду Богу дякувати, — додав Кутузов, як би кажучи сам з собою.

Князь Андрій глянув на Кутузова, і йому мимоволі впали в око, у пів аршині від нього, чисто промиті збірки шраму на скроні Кутузова, де ізмаїльська куля пронизала йому голову, і його витекле око. "Так, він має право так спокійно говорити про гибель цих людей!" подумав Болконський.

— Саме тому я і прошу відправити мене в цей загін, — сказав він.

Кутузов не відповів. Він, здавалося, вже забув про те, що було сказано їм, і сидів задумавшись. Через п'ять хвилин, плавно розгойдуючись на м'яких ресорах коляски, Кутузов звернувся до князя Андрія. На обличчі його не було й сліду хвилювання. Він з тонкою насмішкуватістю розпитував князя Андрія про подробиці його побачення з імператором, про відгуки, почуті при дворі щодо кремської справи, і про деяких знайомих обом жінок.

XIV

Кутузов через свого розвідника отримав 1-го листопада звістку, що ставила армію, якою він командував майже в безвихідне становище. Вивідувач доносив, що французи в величезних силах, перейшовши віденський міст, попрямували на шлях сполучення Кутузова з військами, що йшли з Росії. Якщо б Кутузов зважився залишитися в Кремсі, то півторасти тисячна армія Наполеона відрізала б його від усіх сполучень, оточила б його сорокатисячну виснажену армію, і він був би в положенні Мака під Ульмом. Якщо б Кутузов зважився залишити дорогу, що вела на з'єднання з військами з Росії, то він повинен був вступити без дороги в невідомі краї Богемських гір, захищаючись від переважаючих сил ворога, і залишити всяку надію на з'єднання з Буксгевденом. Якщо б Кутузов зважився відступати по дорозі з Кремса в Ольмюц на з'єднання з військами з Росії, то він ризикував бути випередженим на цій дорозі французами, які перейшли міст у Відні, і таким чином бути вимушеним прийняти бій на поході, з усіма обтяженнями і обозами, і маючи справу з ворогом, який втричі перевершував його чисельне і оточував його з двох сторін.

Кутузов обрав цей останній вихід.

Французи, як доносив лазутчик, перейшовши міст у Відні, посиленим маршем йшли на Цнайм, що лежав на шляху відступу Кутузова, попереду його більш ніж на сто верст. Досягти Цнайму перш французів — означало отримати велику надію на порятунок армії; дати французам попередити себе в Цнайму — означало напевно піддати всю армію ганьби, подібної Ульмської, або загальної загибелі. Але попередити французів з усією армією було неможливо. Дорога французів від Відня до Цнайму була коротше і краще, ніж дорога руських від Кремса до Цнайму.

У ніч отримання звістки Кутузов послав чотирьохтисячний авангард Багратіона направо горами з Кремсько-цнаймської дороги на віденсько-цнаймську. Багратіон повинен був пройти без відпочинку цей перехід, зупинитися лицем до Відня і задом до Цнайму, і якщо б йому вдалося попередити французів, то він повинен був затримувати їх, скільки міг. Сам же Кутузов з усіма обозами рушив до Цнайму.

Пройшовши з голодними, роззутими солдатами, без дороги, по горах, в бурхливу ніч сорок п'ять верст, розгубивши третю частину відсталими, Багратіон вийшов в Голлабрун на віденсько-цнаймську дорогу кількома годинами раніше французів, що підходили до Голлабруну з Відня. Кутузову треба було йти ще цілу добу з своїми обозами, щоб досягти Цнайму, і тому, щоб врятувати армію, Багратіон повинен був з чотирма тисячами голодних, змучених солдат утримувати протягом доби всю ворожу армію, яка зустрілася з ним в Голлабруне, що було, очевидно, неможливо. Але дивна доля зробила неможливе можливим. Успіх того обману, який без бою віддав віденський міст в руки французів, спонукав Мюрата намагатися обдурити так само і Кутузова. Мюрат, зустрівши слабкий загін Багратіона на цнаймській дорозі, подумав, що це була вся армія Кутузова. Щоб безсумнівно розчавити цю армію, він чекав відстали по дорозі з Відня війська і з цією метою запропонував перемир'я на три дні, з умовою, щоб ті й інші війська не змінювали своїх положень і не рушали з місця. Мюрат запевняв, що вже йдуть переговори про мир і що тому, уникаючи непотрібного пролиття крові, він пропонує перемир'я. Австрійський генерал граф Ностіц, що стояв на аванпостах, повірив словам парламентаря Мюрата і відступив, відкривши загін Багратіона. Інший парламентар поїхав в російський ланцюг оголосити ту же звістку про мирні переговори і запропонувати перемир'я російським військам на три дні. Багратіон відповідав, що він не може приймати чи не приймати перемир'я, і з донесенням про зроблену йому пропозицію послав до Кутузова свого ад'ютанта.

Перемир'я для Кутузова було єдиним засобом виграти час, дати відпочити змученому загону Багратіона і пропустити обози і артилерію (рух яких було приховано від французів), хоча один зайвий перехід до Цнайму. Пропозиція перемир'я давало єдину і несподівану можливість врятувати армію. Отримавши цю звістку, Кутузов негайно послав генерал-ад'ютанта Винценгероде, який перебував при ньому, в ворожий табір. Винценгероде повинен був не тільки прийняти перемир'я, але і запропонувати умови капітуляції, а між тим Кутузов послав своїх ад'ютантів назад квапити наскільки можливо рух обозів всієї армії по Кремсько-цнаймській дорозі. Змучений, голодний загін Багратіона один повинен був, прикриваючи собою цей рух обозів і всієї армії,

нерухомо залишатися перед ворогом у вісім разів сильнішим.

Очікування Кутузова збулися як щодо того, що пропозиції капітуляції, що ні до чого не зобов'язують, могли дати час пройти деякої частини обозів, так і щодо того, що помилка Мюрата повинна була відкритися дуже скоро. Як тільки Бонапарт, який перебував в Шенбрунні, в 25 верстах від Голлабруна, отримав повідомлення Мюрата і проект перемир'я і капітуляції, він побачив обман і написав наступний лист до Мюрата:

Князю Мюрату. Шенбрунн, 25 брюмера 1805 г. 8 годині ранку.

Я не можу знайти слів щоб висловити вам моє незадоволення. Ви командуєте тільки моїм авангардом і не маєте права робити перемир'я без мого наказу. Ви змушуєте мене втратити плоди цілої кампанії. негайно розірвіть перемир'я і йдіть проти ворога. Ви оголосите йому, що генерал, який підписав цю капітуляцію, не мав на це права, і ніхто не має, виключаючи лише російського імператора.

Втім, якщо російський імператор погодиться на згадану умову, я теж погоджуся; але це не що інше, як хитрість. Ідіть, знищіть російську армію ... Ви можете взяти її обози і її артилерію.

Генерал-ад'ютант російського імператора обманщик ... Офіцери нічого не значать, коли не мають владні повноваження; він також не має їх ... Австрійці дали себе обдурити при переході віденського мосту, а ви даєте себе обдурити ад'ютантам імператора.

Наполеон.

[Au prince Murat. Schoenbrunn, 25 brumaire en 1805 a huit heures du matin.

"Il m'est impossible de trouver des termes pour vous exprimer mon mecontentement. Vous ne commandez que mon avant—garde et vous n'avez pas le droit de faire d'armistice sans mon ordre. Vous me faites perdre le fruit d'une campagne. Rompez l'armistice sur—le—champ et Mariechez a l'ennemi. Vous lui ferez declarer, que le general qui a signe cette capitulation, n'avait pas le droit de le faire, qu'il n'y a que l'Empereur de Russie qui ait ce droit.

"Toutes les fois cependant que l'Empereur de Russie ratifierait la dite convention, je la ratifierai; mais ce n'est qu'une ruse. Mariechez, detruisez l'armee russe ... vous etes en position de prendre son bagage et son artiller.

"L'aide—de—camp de l'Empereur de Russie est un ... Les officiers ne sont rien quand ils n'ont pas de pouvoirs: celui—ci n'en avait point ... Les Autrichiens se sont laisse jouer pour le passage du pont de Vienne, vous vous laissez jouer par un aide—de—camp de l'Empereur.

Napoleon ".]

Ад'ютант Бонапарта щодуху скавав з цим грізним листом до Мюрата. Сам Бонапарт не довіряючи своїм генералам, з усією гвардією рухався до поля бою, боячись втратити готову жертву, а 4.000-ний загін Багратіона, весело розкладаючи багаття, сушився, обігрівався, варив в перший раз після трьох днів кашу, і ніхто з людей загону не знав і не думав про те, що треба було йому.

XV

О четвертій годині вечора князь Андрій, напологши на своєму проханні у Кутузова,

приїхав в Грунт і з'явився до Багратіона.

Ад'ютант Бонапарта ще не приїхав в загін Мюрата, і бій ще не починався. У загоні Багратіона нічого не знали про загальний хід справ, говорили про мир, але не вірили в його можливість. Говорили про битву і теж не вірили і в близькість битви. Багратіон, знаючи Болконського за улюбленого і довіреного ад'ютанта, прийняв його з особливою начальницькою відмінністю і поблажливістю, пояснив йому, що, ймовірно, нині або завтра буде бій, і надав йому повну свободу перебувати при ньому під час битви або в ар'єргарді спостерігати за порядком відступу, "що теж було дуже важливо".

— Втім, нині, ймовірно, діла не буде, — сказав Багратіон, як би успокоюючи князя Андрія.

"Якщо це один із звичайних штабних франтиків, що посилаються для отримання хрестика, то він і в ар'єргарді отримає нагороду, а якщо хоче зі мною бути, нехай ... стане в нагоді, коли хоробрий офіцер", подумав Багратіон. Князь Андрій нічого не відповівши, попросив дозволу князя об'їхати позицію і дізнатися розташування військ з тим, щоб в разі доручення знати, куди їхати. Черговий офіцер загону, чоловік красивий, елегантно одягнений і з алмазним перстнем на вказівному пальці, що погано, але охоче говорив французькою, запропонував провести князя Андрія.

З усіх боків виднілися мокрі, з сумними обличчями офіцери, які чогось начебто шукали, і солдати, що тягли з села двері, лавки і огорожі.

— От не можемо, князь, позбутися від цього народу, — сказав штаб-офіцер, вказуючи на цих людей. — Розпускають командири. А ось тут, — він вказав на розкинутий намет маркітанта, — зіб'ються і сидять. Сьогодні вранці всіх вигнав: подивіться, знову сповнена. Треба під'їхати, князь, шугонуть їх. Одна хвилина.

— Заїдемо, і я візьму у нього сиру і булку, — сказав князь Андрій, який не встиг ще поїсти.

— Що ж ви не сказали, князь? Я б запропонував свого хліба-солі.

Вони зішли з коней і увійшли під намет маркітанта. Кілька людей офіцерів з розчервонілими і стомленими обличчями сиділи за столами, пили і їли.

— Ну, що ж це, панове, — сказав штаб-офіцер тоном докору, як людина, яка вже кілька разів повторював одне й те саме. — Адже не можна ж відлучатися так. Князь наказав, щоб нікого не було. Ну, ось ви, п. штабс-капітан, — звернувся він до маленького, брудного, худого артилерійського офіцера, який без чобіт (він віддав їх сушити маркітанту), в одних панчохах, встав перед тими, що ввійшли, не зовсім природно посміхаючись.

— Ну, як вам, капітан Тушин, не соромно? — продовжував штаб-офіцер, — вам би, здається, як артилеристові треба приклад показувати, а ви без чобіт. Заб'ють тривогу, а ви без чобіт дуже гарні будете. (Штаб-офіцер посміхнувся.) Прошу відправлятися до своїх місць, панове, всі, всі, — додав він начальницьки.

Князь Андрій мимоволі посміхнувся, глянувши на штабс-капітана Тушина. Мовчки і посміхаючись, Тушин, переступаючи з босої ноги на ногу, запитально дивився великими, розумними і добрими очима то на князя Андрія, то на штаб-офіцера.

— Солдати кажуть: роззувши спритніше, — сказав капітан Тушин, посміхаючись і гублячись, мабуть, бажаючи зі свого незручного становища перейти в жартівливий тон.

Але ще він не договорив, як відчув, що жарт його не прийнято і не вийшов. Він зніяковів.

— Звольте відправлятися, — сказав штаб-офіцер, намагаючись утримати серйозність.

Князь Андрій ще раз глянув на фігурку артилериста. У ній було щось особливе, зовсім не військове, трохи комічне, але надзвичайно привабливе.

Штаб-офіцер і князь Андрій сіли на коней і поїхали далі.

Виїхавши за село, безперестанку обганяючи і зустрічаючи солдатів, офіцерів різних команд, що йдуть, вони побачили наліво червоніючі свіжою, щойно скопаною глиною укріплення, що будуються. Кілька батальйонів солдатів в одних сорочках, незважаючи на холодний вітер, як білі мурави, копошилися на цих укріпленнях; через вал невидимо ким безперестанку викидалися лопати червоної глини. Вони під'їхали до укріплення, оглянули його і поїхали далі. За самим укріпленням натрапили вони на кілька десятків солдатів, які безперестанку перемінювались, збігаючи з укріплення. Вони повинні були затиснути ніс і рушити коней риссю, щоб виїхати з цієї отруєної атмосфери.

— Ось задоволення табору, князь, [Voila l'agrement des camps, monsieur le prince] — сказав черговий штаб-офіцер.

Вони виїхали на протилежну гору. З цієї гори вже видні були французи. Князь Андрій зупинився і почав розглядати.

— Ось тут наша батарея стоїть, — сказав штаб-офіцер, вказуючи на найвищий пункт, — того самого дивака, що без чобіт сидів; звідти все видно: їдьмо, князь.

— Покірно дякую, я тепер один проїду, — сказав князь Андрій, бажаючи позбутися від штаб-офіцера, — не хвилюйтеся, будь ласка.

Штаб-офіцер відстав, і князь Андрій поїхав один.

Чим далі посувався він вперед, ближче до ворога, тим пристойніше і веселіше ставав вид військ. Найсильніший безлад і зневіра були в тому обозі перед Цнаймом, який об'їжджав вранці князь Андрій і який був в десяти верстах від французів. У Грунті теж відчувалася деяка тривога і страх чогось. Але чим ближче під'їжджав князь Андрій до ланцюга французів, тим самовпевненіше ставав вид наших військ. Вишикувані в ряд, стояли в шинелях солдати, і фельдфебель і ротний розраховували людей, тикаючи пальцем в груди крайнього по відділенню солдата і наказуючи йому піднімати руку; розсипані по всьому простору, солдати тягли дрова і хмиз і будували балаганчик, весело сміючись і перемовляючись; біля вогнищ сиділи одягнені і голі, сушачи сорочки, онучі або лагодили чоботи й шинелі, юрмилися біля котлів і кашоварів. В одній роті обід був готовий, і солдати з жадібними лицами дивилися на котли, що димились і чекали проби, яку в дерев'яній чашці підносив каптенармус офіцеру, який сидів на колоді проти свого балагану.

В іншій, більш щасливій роті, так як не у всіх була горілка, солдати, товплячись, стояли близько рябого широкоплечого фельдфебеля, який, нахилиючи бочонок, лив у

кришки манірок, що підставлялися по черзі. Солдати з побожними лицами підносили до рота манірки, перекидали їх і, полощучи рот і утираючись рукавами шинелей, з повеселілими обличчями відходили від фельдфебеля. Всі лиця були такі спокійні, як ніби все відбувалося не на виду ворога, перед ділом, де повинна була залишитися на місці, щонайменше, половина загону, а як ніби десь на батьківщині в очікуванні спокійної стоянки. Проїхавши егерський полк, в рядах київських гренадерів, молодцюватих людей, зайнятих тими ж мирними справами, князь Андрій недалеко від високого, балагану полкового командира, який відрізнявся від інших, наїхав на фронт взводу гренадерів, перед якими лежав оголений чоловік. Двоє солдатів тримали його, а двоє махали гнучкими прутами і розмірено били по оголеній спині. Караний неприродне кричав. Товстий майор ходив перед фронтом і, не перестаючи і не звертаючи уваги на крик, говорив:

— Солдату ганебно красти, солдат повинен бути чесний, благородний і хоробрий; а коли у свого брата вкрав, так в ньому честі немає; це мерзотник. Ще ще! І всі чули гнучкі удари і відчайдушний, але удаваний крик.

— Ще, ще, — примовляв майор.

Молодий офіцер, з виразом нерозуміння і страждання в лиці, відійшов від караного, запитально озираючись на проїжджого ад'ютанта.

Князь Андрій, виїхавши в передню лінію, поїхав по фронту. Ланцюг наш і ворожий стояли на лівому і на правому фланзі далеко один від одного, але в середині, в тому місці, де вранці проїжджали парламентарі, ланцюги зійшлися так близько, що могли бачити обличчя один одного і перемовлятися між собою. Крім солдатів, які займали ланцюг в цьому місці, з того і з іншого боку стояло багато цікавих, які, сміючись, розглядали дивних і чужих для них ворогів.

З раннього ранку, незважаючи на заборону підходити до ланцюга, начальники не могли відбитися від цікавих. Солдати, які стояли в ланцюгу, як люди, що показують щонебудь рідкісне, вже не дивилися на французів, а робили свої спостереження над тими, хто приходив і, нудьгуючи, чекали зміни. Князь Андрій зупинився розглядати французів.

— Глянь-но, глянь, — говорив один солдат товаришеві, вказуючи на російського мушкетера-солдата, який з офіцером підійшов до ланцюга і щось часто і гаряче говорив з французьким гренадером. — Бач, белькоче як спритно! Аж хрэнцуз-то за ним не встигає. Ну-мо ти, Сидоров!

— Стривай, послухай. Бач, спритно! — відповідав Сидоров, який вважався майстром говорити французькою.

Солдат, на якого вказували ті, що сміялися, був Долохов. Князь Андрій пізнав його і прислухався до його розмови. Долохов, разом з своїм ротним, прийшов в ланцюг з лівого флангу, на якому стояв їх полк.

— Ну, ще, ще! — підбурював ротний командир, нахилиючись вперед і намагаючись не пропустити жодного незрозумілого для нього слова. — Будь ласка, частіше. Що він?

Долохов не відповідав ротному; він був залучений в гарячу суперечку з

французьким гренадером. Вони говорили, як і повинно було бути, про кампанії. Француз доводив, змішуючи австрійців з росіянами, що російські війська здалися і бігли від самого Ульма; Долохов доводив, що росіяни не здавалися, а били французів.

— Тут велять прогнати вас і проженемо, — говорив Долохов.

— Тільки намагайтеся, щоб вас не забрали з усіма вашими козаками, — сказав гренадер-француз.

Глядачі та слухачі-французи засміялися.

— Вас змусять танцювати, як при Суворову ви танцювали (вас змусять танцювати [on vous fera danser]), — сказав Долохов.

— Що він там співає? [Qu'est-ce qu'il chante?] — сказав один француз.

— Давня історія, [De l'histoire ancienne,] — сказав інший, здогадавшись, що справа йшла про бувші війни. — Імператор покаже вашому Сувару, як і іншим ... [L'Empereur va lui faire voir a votre Souvara, comme aux autres ...]

— Бонапарте ... — почав було Долохов, але француз перебив його.

— Немає Бонапарте. Є імператор! Чорт візьми ... [Sacre nom ...] — сердито крикнув він.

— Чорт його дери вашого імператора!

І Долохов російською, грубо, по-солдатськи вилаявся і, піднявши рушницю, відійшов геть.

— Ходімо, Іван Лукич, — сказав він ротному.

— Ось так по-хоранцузькі, — заговорили солдати в ланцюзі. — Ну-мо ти, Сидоров!

Сидоров підморгнув і, звертаючись до французам, почав часто, часто просторікувати незрозумілі слова:

— Карі, мала, Тафа, Сафі, мутер, каска, — лопотів він, намагаючись надавати виразні інтонації свого голосу.

— Го го го! Ха ха, ха, ха! Ух! Ух! — пролунав між солдатами гуркіт такого здорового і веселого сміху, який мимоволі через ланцюг передався і французам, що після цього потрібно було, здавалося, розрядити рушниці, підірвати заряди і розійтися скоріше всім по домівках.

Але рушниці залишилися заряджені, бійниці в будинках і укріпленнях так само грізно дивилися вперед і так само, як колись, залишилися одна проти іншої звернені, зняті з передків гармати.

XVI

Об'їхавши всю лінію військ від правого до лівого флангу, князь Андрій піднявся на ту батарею, з якої, за словами штаб-офіцера, все поле було видно. Тут він зліз з коня і зупинився біля крайньої з чотирьох знятих з передків гармат. Попереду гармат ходив вартовий-артилерист, що витягнувся було перед офіцером, але по зробленому йому знаку відновив своє рівномірне, скучливе ходіння. Ззаду гармат стояли передки, ще ззаду конов'язь і багаття артилеристів. Ліворуч, недалеко від крайньої гармати, був новий плетений курінь, з якого лунали жваві офіцерські голоси.

Дійсно, з батареї відкривався вид майже всього розташування російських військ і

більшої частини неприятеля. Прямо проти батареї, на горизонті протилежного пагорба, виднілася село Шенграбен; лівіше і правіше можна було розрізнити в трьох місцях, серед диму їх багать, маси французьких військ, яких, очевидно, велика частина знаходилася в самому селі і за горою. Лівіше села, в диму, увижалося щось схоже на батарею, але неозброєним оком не можна було розглянути гарненько. Правий фланг наш розташовувався на досить крутому узвишші, яке панувало над позицією французів. А за ним розташована була наша піхота, і на самому краю видно було драгунів. У центрі, де і знаходилася та батарея Тушина, з якої розглядав позицію князь Андрій, був самий пологий і прямий спуск і підйом до струмка, що відділяв нас від Шенграбена. Ліворуч війська наші примикали до лісу, де диміли багаття нашої піхоти, що рубила дрова. Лінія французів була ширше нашої, і ясно було, що французи легко могли обійти нас з обох сторін. Ззаду нашої позиції був крутий і глибокий яр, по якому важко було відступати артилерії і кінноті. Князь Андрій, опершись на гармату і діставши гаманець, накреслив для себе план розташування військ. У двох місцях він олівцем поставив замітки, маючи намір повідомити їх Багратіону. Він припускав, по-перше, зосередити всю артилерію в центрі і, по-друге, кавалерію перевести назад, на ту сторону яру. Князь Андрій, постійно перебуваючи при головнокомандуючому, стежачи за рухами мас і загальними розпорядженнями і постійно займаючись історичними описами битв, і в цій майбутній справі мимоволі розумів подальший хід військових дій тільки в загальних рисах. Йому представлялися лише наступного роду великі випадковості: "Якщо ворог поведе атаку на правий фланг, — говорив він сам собі, — Київський гренадерський і Подільський егерський повинні будуть утримувати свою позицію до тих пір, поки резерви центру не підійдуть до них. В цьому випадку драгуни можуть вдарити у фланг і перекинути їх. У разі ж атаки на центр, ми виставляємо на цьому піднесенні центральну батарею і під її прикриттям стягуємо лівий фланг і відступаємо до яру ешелонами ", міркував він сам з собою ...

Весь час, що він був на батареї у гармати, він, як це часто буває, не перестаючи, чув звуки голосів офіцерів, котрі розмовляли в балагані, але не розумів жодного слова з того, що вони говорили. Раптом звук голосів з балагану вразив його таким задушевним тоном, що він мимоволі став прислухатися.

— Ні, голубе, — говорив приємний і начебто знайомий князю Андрію голос, — я говорю, що коли б можливо було знати, що буде після смерті, тоді б і смерті з нас ніхто не боявся. Так-то, голубе.

Інший, більш молодий голос перебив його:

— Так бійся, не бійся, все одно — не оминати.

— А все боїшся! Ех ви, вчені люди, — сказав третій мужній голос, перебиваючи обох. — Ото ж бо ви, артилеристи, і вчені дуже від того, що все з собою увезти можна, і горілки і закуски.

І власник мужнього голосу, мабуть, піхотний офіцер, засміявся.

— А все боїшся, — продовжував перший знайомий голос. — Боїшся невідомості, ось чого. Як там не кажи, що душа на небо піде ... адже це ми знаємо, що неба немає, а

сфера одна.

Знову мужній голос перебив артилериста.

— Ну, почастуйте ж травником-то вашим, Тушин, — сказав він.

"А, це той самий капітан, який без чобіт стояв у маркітанта", подумав князь Андрій, із задоволенням визнаючи приємний голос, готовий філософствувати.

— Травничку можна, — сказав Тушин, — а все-таки майбутнє життя досягнути ...

Він не договорив. В цей час в повітрі почувся свист; ближче, ближче, швидше і більше чуємо, чуємо і швидше, і ядро, як ніби не доказавши все, що потрібно було, з нелюдською силою підриваючи бризки, ляснуло в землю недалеко від балагану. Земля як ніби ахнула від страшного удару.

В ту ж мить з балагану вискочив перед усіма маленький Тушин з закушеною на бік трубочкою; добре, розумне обличчя його було дещо блідо. За ним вийшов володар мужнього голосу, молодцюватий піхотний офіцер, і побіг до своєї роти, на бігу застібаючись.

XVII

Князь Андрій верхом зупинився на батареї, дивлячись на дим гармати, з якої вилетіло ядро. Очі його розбігалися по широкому простору. Він бачив тільки, що перш нерухомі маси французів заколихались, і що наліво дійсно була батарея. На ній ще не розійшовся димок. Французькі два кінні, ймовірно, ад'ютанта, проскакали по горі. Під гору, вірогідно, для посилення ланцюга, рухалася виразно видна невелика колона ворога. Ще дим першого пострілу не розсіявся, як показався інший димок і постріл. Битва почалася. Князь Андрій повернув коня і поскакав назад в Грунт відшукувати князя Багратіона. Ззаду себе він чув, як канонада ставала частіше і голосніше. Видно, наші починали відповідати. Внизу, в тому місці, де проїжджали парламентарі, почулися рушничні постріли.

Лемарруа (Le Marierois) з грізним листом Бонапарта тільки що прискакав до Мюрата, і присоромлений Мюрат, бажаючи загладити свою помилку, негайно ж послав свої війська на центр і в обхід обох флангів, сподіваючись ще до вечора і до прибуття імператора розчавити незначний загін, що стояв перед ним.

"Почалося! Ось воно!" думав князь Андрій, відчуваючи, як кров частіше починала доливати до його серця. "Але де ж? Як же виразиться мій Тулон?" думав він.

Проїжджаючи між тих же рот, які їли кашу і пили горілку чверть години тому, він скрізь бачив одні і ті ж швидкі рухи солдатів, що шикувалися і розбирали рушниці, і на всіх обличчях узнавав він то почуття пожвавлення, яке було в його серці. "Почалося! Ось воно! Страшно і весело!" говорило лице кожного солдата і офіцера.

Не доїхавши ще до укріплення, що будувалося, він побачив у вечірньому світлі похмурого осіннього дня верхових, які посувалися йому назустріч. Передовий, в бурці і картузі з смушком, їхав на білому коні. Це був князь Багратіон. Князь Андрій зупинився, чекаючи його. Князь Багратіон призупинив свого коня і, впізнавши князя Андрія, кивнув йому головою. Він продовжував дивитися вперед в той час, як князь Андрій говорив йому те, що він бачив.

Вираз: "почалося! ось воно!" був навіть і на міцному карому лиці князя Багратіона з напівзакритими, каламутними, ніби невиспаними очима. Князь Андрій з неспокійною цікавістю вдивлявся в це нерухоме обличчя, і йому хотілося знати, чи думає і відчуває, і що думає, що відчуває ця людина в цю хвилину? "Чи є взагалі що-небудь там, за цим нерухомим лицем?" питав себе князь Андрій, дивлячись на нього. Князь Багратіон нахилив голову, на знак згоди на слова князя Андрія, і сказав: "Добре", з таким виразом, наче все те, що відбувалося і що йому повідомляли, було саме те, що він уже передбачав. Князь Андрій, засапавшись від швидкості їзди, говорив швидко. Князь Багратіон вимовляв слова з своїм східним акцентом особливо повільно, як би переконуючи, що поспішати нікуди. Він рушив, однак, риссю свого коня у напрямку до батареї Тушина. Князь Андрій разом з почетом поїхав за ним. За князем Багратіоном їхали: офіцер почету, особистий ад'ютант князя, Жерков, ординарець, черговий штаб-офіцер на англійзованому красивому коні і статський чиновник, аудитор, який з цікавості попросився їхати в бій. Аудитор, повний чоловік з повним обличчям, з наївною посмішкою радості озирався навколо, трясучись на своєму коні, представляючи дивний вигляд у своїй камлотовій шинелі на фурштатському сидлі серед гусар, козаків і ад'ютантів.

— Ось хоче битву подивитися, — сказав Жерков Болконському, вказуючи на аудитора, — так під ложечкою вже заболіло.

— Ну, годі вам, — промовив аудитор з сяючою, наївною і разом хитрою посмішкою, як ніби йому утішно було, що він становив предмет жартів Жеркова, і як ніби він навмисне намагався здаватися дурнішим, ніж він був справді.

— Дуже забавно, мій пане князь, [*Tres drole, mon monsieur prince,*] — сказав черговий штаб-офіцер. (Він пам'ятав, що французькою якимось особливо говорить титул князь, і ніяк не міг згадати.)

У цей час вони все вже під'їжджали до батареї Тушина, і попереду їх вдарилося ядро.

— Що ж це впало? — наївно посміхаючись, запитав аудитор.

— Коржики французькі, — сказав Жерков.

— Цим-то б'ють, значить? — запитав аудитор. — Пристрасть-то яка!

І він, здавалося, розпускався весь від задоволення. Тільки-но він договорив, як знову пролунав несподівано страшний свист, який раптом припинився ударом в щось рідке, і ш-ш-ш-шльоп — козак, що їхав трохи правіше і ззаду аудитора, з конем звалився на землю. Жерков і черговий штаб-офіцер пригнулись до сидел і геть повернули коней. Аудитор зупинився проти козака, зі уважною цікавістю розглядаючи його. Козак був мертвий, кінь ще бився.

Князь Багратіон, примружившись, озирнувся і, побачивши причину того замішання, що сталося, байдуже відвернувся, наче кажучи: чи варто дурницями займатися! Він зупинив коня, з прийомом хорошого їздця, дещо перехилився і виправив шпагу, яка зачепилася за бурку. Шпага була старовинна, не така, які носилися тепер. Князь Андрій згадав розповідь про те, як Суворов в Італії подарував

свою шпагу Багратіону, і йому в цю хвилину особливо приємний був цей спогад. Вони під'їхали до тієї самої батареї, біля якій стояв Болконський, коли розглядав поле битви.

— Чия рота? — запитав князь Багратіон у фейєрверкера, що стояв біля ящиків.

Він питав: чия рота? А по суті він запитував: чи не боїтеся ви тут? І фейєрверкер зрозумів це.

— Капітана Тушина, ваше Превосходительство, — витягаючись, закричав веселим голосом рудий, з покритим ластовинням лицем, фейєрверкер.

— Так, так, — промовив Багратіон, щось міркуючи, і повз передків проїхав до крайньої гармати.

У той час як він під'їжджав, із гармати цієї, приголомшуючи його і свиту, задзвенів постріл, і в диму, який раптом оточив гармату, видні були артилеристи, що підхопили гармату і, квапливо напружуючись, накочувалися її на колишнє місце. Широкоплечий, величезний солдат 1-й з банником, широко розставивши ноги, відскочив до колеса. 2-й тремтячою рукою клав заряд в дуло. Невелика сутулувата людина, офіцер Тушин, спотикнувшись об хобот, вибіг вперед, не помічаючи генерала і розглядаючи далечінь з-під маленької ручки.

— Ще дві лінії додай, як раз так буде, — закричав він тоненьким голоском, якому він намагався надати молодцюватість, що не йшла до його фігури. — Друге! — пропищав він. — Круши, Медведев!

Багратіон гукнув офіцера, і Тушин, боязким і незграбним рухом, зовсім не так, як салютують військові, а так, як благословляють священики, приклавши три пальці до козирка, підійшов до генерала. Хоча гармати Тушина були призначені для того, щоб обстрілювати балку, він стріляв брандскугелями по селу Шенграбен, яке виднілося попереду і перед якою висувалися великі маси французів.

Ніхто не наказував Тушину, куди і чим стріляти, і він, порадившись з своїм фельдфебелем Захарченком, до якого мав велику повагу, вирішив, що добре було б запалити село. "Добре!" сказав Багратіон на доповідь офіцера і став оглядати все поле битви, що відкривалося перед ним, як би щось міркуючи. З правого боку найближче підійшли французи. Нижче висоти, на якій стояв Київський полк, в долині річки чулася, хапаючи за душу, перекітна тріскотня рушниць, і набагато правіше, за драгунами, офіцер почету вказував князю на колону французів, що обходила наш фланг. Ліворуч горизонт обмежувався близьким лісом. Князь Багратіон наказав двом батальйонам з центру йти на підкріплення направо. Офіцер почету насмілювався зауважити князю, що по уходу цих батальйонів гармати залишаться без прикриття. Князь Багратіон обернувся до офіцеру почету і тьманими очима мовчки подивився на нього. Князю Андрію здавалося, що зауваження світського офіцера було справедливо і що дійсно сказати було нічого. Але в цей час прискакав ад'ютант від полкового командира, що був у видолінку, з звісткою, що величезні маси французів йшли низом, що полк дезорганізований і відступає до київських гренадерів. Князь Багратіон нахилив голову на знак згоди і схвалення. Кроком поїхав він направо і послав ад'ютанта до драгунів з наказом атакувати французів. Але посланий туди ад'ютант приїхав через

півгодини зі звісткою, що драгунський полковий командир уже відступив за яр, бо проти нього був спрямований сильний вогонь, і він даремно втрачав людей і тому спішив стрільців в ліс.

— Добре! — сказав Багратіон.

У той час як він від'їжджав від батареї, наліво теж почулися постріли в лісі, і так як було занадто далеко до лівого флангу, щоб встигнути самому приїхати вчасно, князь Багратіон послав туди Жеркова сказати старшому генералу, тому самому, який представляв полк Кутузову в Браунау, щоб він відступив як можна поспішне за яр, тому що правий фланг, ймовірно, не в силах буде довго утримувати ворога. Про Тушина ж і батальйон, який прикривав його, було забуте. Князь Андрій ретельно прислухався до розмов князя Багратіона з начальниками і до наказів, що віддавались їм, і на подив помічав, що ніякі накази не віддавались, а що князь Багратіон тільки намагався робити вигляд, що все, що робилося в разі потреби, випадковості і волі окремих начальників, що все це робилося хоч не за його наказом, але згідно з його намірами. Завдяки такту, який виявляв князь Багратіон, князь Андрій помічав, що, незважаючи на цю випадковість подій і незалежність їх від волі начальника, присутність його зробила надзвичайно багато. Начальники, які з засмученими обличчями під'їжджали до князя Багратіона, ставали спокійні, солдати і офіцери весело вітали його і ставали жвавіше в його присутності і, мабуть, хизувалися перед ним своєю хоробрістю.

XVIII

Князь Багратіон, виїхавши на найвищий пункт нашого правого флангу, став спускатися донизу, де чулася перекітна стрілянина і нічого не видно було від порохового диму. Чим ближче вони спускалися до видолінку, тим менше їм ставало видно, але тим відчутніша ставала близькість справжнісінького поля бою. Їм стали зустрічатися поранені. Одного із закривавленою головою, без шапки, тягли двоє солдатів під руки. Він хрипів і блював. Куля потрапила, видно, в рот або в горло. Інший, що зустрівся їм, бадьоро йшов один, без рушниці, голосно охаючи і махаючи від свіжого болю рукою, з якої кров лилася, як з склянки, на його шинель. Обличчя його здавалося більше переляканим, ніж страждаючим. Він хвилину тому був поранений. Переїхавши дорогу, вони стали круто спускатися і на спуску побачили кілька людей, які лежали; їм зустрівся натовп солдатів, в числі яких були і не поранені. Солдати йшли в гору, важко дихаючи, і, незважаючи на вид генерала, голосно розмовляли і махали руками. Попереду, в диму, вже було видно ряди сірих шинелей, і офіцер, побачивши Багратіона, з криком побіг за солдатами, які йшли натовпом, вимагаючи, щоб вони повернулися. Багратіон під'їхав до рядів, за якими то там, то тут швидко клацали постріли, заглушаючи говір і командні крики. Все повітря просочене було пороховим димом. Обличчя солдат всі були закопчені порохом і жваві. Деякі забивали шомполами, інші посипали на полиці, діставали заряди з сумок, треті стріляли. Але в кого вони стріляли, цього не було видно від порохового диму, який не зносило вітром. Досить часто чулися приємні звуки бриніння і свистіння. "Що це таке? — думав князь Андрій, під'їжджаючи до цього натовпу солдатів. — Це не може бути наступ, тому що вони не рухаються; не

може бути каре: вони не так стоять ".

Худорлявий, слабкий на вигляд дідок, полковий командир, з приємною посмішкою, з повіками, які більше ніж наполовину закривали його старечі очі, надаючи йому лагідний вигляд, під'їхав до князя Багратіона і прийняв його, як господар дорогого гостя. Він доповів князю Багратіона, що проти його полку була кінна атака французів, але що, хоча атака ця відбита, полк втратив більше половини людей. Полковий командир сказав, що атака була відбита, придумавши цю військову назву тому, що відбувалося в його полку; але він дійсно сам не знав, що відбувалося в ці півгодини у ввірених йому військах, і не міг точно сказати, чи була відбита атака або полк його був розбитий атакою. На початку дій він знав тільки те, що по всьому його полку стали літати ядра і гранати і бити людей, що потім хтось закричав: "кіннота", і наші стали стріляти. І стріляли досі вже не в кінноту, яка зникла, а в піших французів, які показавшись в долині, стріляли по нашим. Князь Багратіон нахилив голову в знак того, що все це було абсолютно так, як він хотів і припускав. Звернувшись до ад'ютанта, він наказав йому привести з гори два батальйону 6-го єгерського, повз яких вони зараз проїхали. Князя Андрія вразила в цю хвилину зміна, що сталася в лиці князя Багратіона. Обличчя його виражало ту зосереджену і щасливу рішучість, яка буває у людини, готової в жаркий день кинутися в воду і яка бере останній розбіг. Не було ні невиспаних тьмяних очей, ні удавано-глибокодумного виду: круглі, тверді, яструбині очі захоплено і трохи презирливо дивилися вперед, очевидно, ні на чому не зупиняючись, хоча в його рухах залишалася колишня повільність і розміреність.

Полковий командир звернувся до князя Багратіона, прохаючи його від'їхати назад, так як тут було занадто небезпечно. "Даруйте, ваша світлість, заради Бога!" говорив він, за підтвердженням поглядаючи на офіцера почету, який відвертався від нього. "Ось, як бачите!" Він давав помітити кулі, які безперестанку верещали, співали і свистіли біля них. Він говорив таким тоном прохання і докору, з яким тесля каже панові, що взявся за сокиру: "наша справа звична, а ви ручки намозолите". Він говорив так, як ніби його самого не могли вбити ці кулі, і його напівзакриті очі надавали його словами ще більш переконливий вираз. Штаб-офіцер приєднався до умовлянням полкового командира; але князь Багратіон не відповідав їм і тільки наказав перестати стріляти і перешикуватись так, щоб дати місце двом батальйонам, що підходили. У той час як він говорив, ніби невидимою рукою потягнувся справа наліво, від вітру, що піднявся, полог диму, який приховував балку, і протилежна гора з рухомими по ній французами відкрилася перед ними. Всі очі були мимоволі спрямовані на цю французьку колону, що рухається до нас і звивається по уступах місцевості. Вже видно було волохаті шапки солдат; вже можна було відрізнити офіцерів від рядових; видно було, як тріпався об древко їх прапор.

— Славно йдуть, — сказав хтось у свиті Багратіона.

Голова колони спустилася вже в балку. Зіткнення повинно було статися на цьому боці спуску ...

Залишки нашого полку, що був у справі, поспішно шикуючись, відходили вправо;

через них, розганяючи відсталих, впорядковано підходили два батальйони 6-го егерського. Вони ще не порівнялися з Багратіоном, а вже чути був важкий, відповідальний крок, відбиваний в ногу всією масою людей. З лівого флангу йшов ближче всіх до Багратіона ротний командир, кругловидий, ставний чоловік з дурним, щасливим виразом обличчя, той самий, який вибіг з балагану. Він, мабуть, ні про що не думав в цю хвилину, крім того, що він по-молодецьки пройде повз начальства.

З фрунтовым самовдоволенням він йшов легко на м'язистих ногах, ніби він плив, без найменшого зусилля витягаючись і відрізняючись цією легкістю від важкого кроку солдатів, які йшли по його кроку. Він ніс у ноги вийняту тоненьку, вузьку шпагу (гнуту шпажку, не схожу на зброю) і, озираючись то на начальство, то назад, не втрачаючи кроку, гнучке повертався всім своїм сильним станом. Здавалося, всі сили душі його були спрямовані на те, щоб найкращим чином пройти повз начальство, і, відчуваючи, що він виконує цю справу добре, він був щасливий. "Лівою ... лівою ... лівою ...", здавалося, в нутрі примовляв він через кожен крок, і з цього такту з різноманітне строгими лицами рухалася стіна солдатських фігур, обтяжених ранцями і рушницями, як ніби кожен з цих сотень солдатів подумки через крок примовляв : "лівої ... лівою ... лівою ...". Товстий майор, пихкаючи і розрізняючи крок, обходив куш по дорозі; солдат, що відстав, захекавшись, з переляканим обличчям за свою несправність, риссю наздоганяв роту; ядро, натискаючи повітря, пролетіло над головою князя Багратіона і свити і в такт: "лівою— лівою!" вдарилося в колону. "Зімкнись!" почувся голос ротного командира. Все ще хизується. Солдати дугою обходили щось в тому місці, куди впало ядро; старий кавалер, фланговий унтер-офіцер, відставши близько убитих, наздогнав свій ряд, підстрибнувши, змінив ногу, потрапив в крок і сердито озирнувся. "Лівою ... лівою ... лівою ...", здавалося, чудлося з-за загрозливого мовчання і одноманітного звуку ніг, що одночасно гупали об землю.

— Молодці, хлопці! — сказав князь Багратіон.

"Ради ... ого-го-го-го-го! ..." пролунало по рядах. Похмурий солдат, що йшов зліва, кричачи, озирнувся очима на Багратіона з таким виразом, наче говорив: "самі знаємо"; інший, не озираючись і як ніби борячись розважитися, кричав роззявивши рота, і проходив.

Велено було зупинитися і зняти ранці.

Багратіон об'їхав ряди, що пройшли повз його, і зліз з коня. Він віддав козакові повіддя, зняв і віддав бурку, розправив ноги і поправив на голові картуз. Голова французької колони, з офіцерами попереду, показала з-під гори.

"З Богом!" промовив Багратіон твердим, чутним голосом, на мить обернувся до фронту і, злегка розмахуючи руками, незграбним кроком кавалериста, як би працюючи, пішов вперед по нерівному полю. Князь Андрій відчував, що якась непереборна сила тягне його вперед, і відчував велику щастя. Тут відбулася та атака, про яку Туєр каже: "Росіяни вели себе відважно, і річ — рідкісна на війні, дві маси піхоти йшли рішуче одна проти іншої, і жодна з двох не поступиться до самого зіткнення; [Les russes se conduisirent vaillamment, et chose rare a la guerre, on vit deux

masses d'infanterie Mariecher resolument l'une contre l'autre sans qu'aucune des deux ceda avant d 'etre abordee ";] а Наполеон на острові Св. Олени сказав: "Кілька російських батальйонів проявили безстрашність. Слова Наполеона: [Quelques bataillons russes montrerent de l'intrepidite"]

Уже близько ставали французи; вже князь Андрій, який ішов поруч з Багратіоном, ясно бачив перев'язі, червоні еполети, навіть лиця французів. (Він ясно бачив одного старого французького офіцера, який вивернутими ногами в черевиках з трудом йшов в гору.) Князь Багратіон не давав нового наказу і все так же мовчки йшов перед рядами. Раптом між французами тріснув один постріл, другий, третій ... і по всіх розстроєним ворожим рядам рознісся дим і затріщала стрілянина. Кілька людей наших впало, в тому числі і кругловидий офіцер, що йшов так весело і старанно. Але в ту ж мить як пролунав перший постріл, Багратіон озирнувся і закричав: "Ура!"

"Ура-а-а-а!" протяжним криком рознеслося по нашій лінії і, обганяючи князя Багратіона і один одного, безладно, але веселою і оживленим юрбою побігли наші під гору за дезорганізованими французами.

XIX

Атака 6-го егерського забезпечила відступ правого флангу. У центрі дія забутої батареї Тушина, який встиг запалити Шенграбен, зупиняла рух французів. Французи гасили пожежу, що розносилась з вітром, і давали час відступати. Відступ центру через яр відбувалося поспішно і шумно; проте війська, відступаючи, не плуталися командами. Але лівий фланг, який одночасно був атакований і обійдений потужними силами французів під начальством Ланна і який складався з Азовського і Подільського піхотних і Павлоградського гусарського полків, був розстроєний. Багратіон послав Жеркова до генерала лівого флангу з наказом негайно відступати.

Жерков жваво, не віднімаючи руки від кашкета, торкнув коня і поскакав. Але тільки-но він від'їхав від Багратіона, як сили змінили йому. На нього найшов нездоланий страх, і він не міг їхати туди, де було небезпечно.

Під'їхавши до військ лівого флангу, він поїхав не вперед, де була стрілянина, а став відшукувати генерала і начальників там, де їх не могло бути, і тому не передав накази.

Командування лівим флангом належало по старшинству полковому командирі того самого полку, який представлявся під Браунау Кутузову і в якому служив солдатом Долохов. Командування ж крайнього лівого флангу було призначене командирі Павлоградського полку, де служив Ростов, внаслідок чого сталося непорозуміння. Обидва начальника були сильно роздратовані один проти одного, і в той самий час як на правому фланзі давно вже йшов бій і французи вже почали наступ, обидва начальника були зайняті переговорами, які мали на меті образити один одного. Полки ж, як кавалерійський, так і піхотний, були вельми мало приготовлені до майбутньої справи. Люди полків, від солдата до генерала, не ждали битви і спокійно займалися мирними справами: годуванням коней в кінноті, збиранням дров — в піхоті.

— Є він, однак, старше мого в чином, — говорив німець, гусарський полковник, червоніючи і звертаючись до ад'ютанта, що під'їхав, — то оставляй його робити, як він

хоче. Я своїх гусар не можу жертвувати. Трубач! Грай відступ!

Але справа ставала до поспіху. Канонада і стрільянина, зливаючись, гриміли справа і в центрі, і французькі капоти стрільців Ланна проходили вже греблю млина і шикувалися на цій стороні в двох рушничних пострілах. Піхотний полковник ходюю, що здригається, підійшов до коня і, влізши на нього і ставши дуже прямим і високим, поїхав до Павлоградського командира. Полкові командири з'їхалися з чемними поклонами і зі приховуваною злістю в серці.

— Знову-таки, полковник, — говорив генерал, — не можу я, однак, залишити половину людей в лісі. Я вас прошу, я вас прошу, — повторив він, — зайняти позицію і приготуватися до атаки.

— А вас прошу не вмішуватися у не своє діло, — відповідав, гарячячись, полковник. — Коли б ви був кавалерист ...

— Я не кавалерист, полковник, але я російський генерал, і якщо вам це невідомо ...

— Дуже відомо, ваше Превосходительство, — раптом скрикнув, рушивши коня, полковник, і стаючи червоно-багряним. — Чи не бажаєте пожалувати в ланцюг, і ви будете поспостеріть, що цей позиція нікуди негідний. Я не хочу винищити своя полка для ваше задоволення.

— Ви забуваєтесь, полковник. Я не задоволення своє оберігаю і говорити цього не дозволю.

Генерал, приймаючи запрошення полковника на турнір хоробрості, випрямивши груди і насупившись, поїхав з ним разом у напрямку до ланцюга, як ніби вся їх розбіжність мала вирішитися там, в ланцюзі, під кулями. Вони приїхали в ланцюг, кілька куль пролетіло над ними, і вони мовчки зупинилися. Дивитися в ланцюзі нічого було, так як і з того місця, на якому вони раніше стояли, ясно було, що по кущах і ярах кавалерії діяти неможливо, і що французи обходять ліве крило. Генерал і полковник строго і значно дивилися, як два півні, що готуються до бою, один на одного, марно чекаючи ознак боягузтва. Обидва витримали іспит. Так як говорити було нічого, і ні тому, ні іншому не хотілося подати привід іншому сказати, що він перший виїхав з-під куль, вони довго простояли б там, взаємно випробовуючи хоробрість, якби в цей час в лісі, майже ззаду їх, не почулося тріскотіння рушниць і глухий злитий крик. Французи напали на солдатів, які перебували в лісі з дровами. Гусарам вже не можна було відступати разом з піхотою. Вони були відрізані від шляху відступу ліворуч французького ланцюга. Тепер, як не незручна була місцевість, необхідно було атакувати, щоб прокласти собі дорогу.

Ескадрон, де служив Ростов, тільки що встиг сісти на коней, був зупинений лицем до ворога. Знову, як і на Енському мосту, між ескадроном і ворогом нікого не було, і між ними, розділяючи їх, лежала та сама страшна риса невідомості і страху, як би риса, яка відокремлює живих від мертвих. Всі люди відчували цю рису, і питання про те, чи перейдуть чи ні і як перейдуть вони рису, хвилювало їх.

До фронту під'їхав полковник, сердито відповів щось на питання офіцерів і, як людина, що відчайдушно наполягає на своєму, віддав якийсь наказ. Ніхто нічого

певного не говорив, але по ескадрону пронеслася чутка про атаку. Пролунала команда шикування, потім вискнули шаблі, вийняті з піхов. Але все ще ніхто не рухався. Війська лівого флангу, і піхота і гусари, відчували, що начальство само не знає, що робити, і нерішучість начальників передалася військам.

"Швидше, швидше б", думав Ростов, відчуваючи, що нарешті-то настав час пізнати насолоду атаки, про яку він так багато чув від товаришів-гусарів.

— З Богом, г'єбята, — пролунав голос Денисова, — г'исюю, маг'ш!

У першому ряду заколихались крупі коней. Грачик потягнув поводи і сам рушив.

Справа Ростов бачив перші ряди своїх гусар, а ще далі попереду виднілася йому темна смуга, яку він не міг розглянути, але вважав ворогом. Постріли були чутні, але на віддалі.

— Додай рисі! — почулася команда, і Ростов відчував, як піддає задом, перебиваючи в галоп, його Грачик.

Він вперед вгадував його рухи, і йому ставало все веселіше і веселіше. Він помітив самотнє дерево попереду. Це дерево спочатку було попереду, на середині тієї межі, яка здавалася настільки страшною. А ось і перейшли цю межу, і не тільки нічого страшного не було, але все веселіше і жвавіше ставало. "Ох, як я рубану його", думав Ростов, стискаючи в руці ефес шаблі.

— О-о-о-а-а-а !! — загули голоси. "Ну, потрапся тепер хто б не був", думав Ростов, вдавлюючи шпори Грачику, і, переганяючи інших, випустив його на повний кар'єр. Попереду вже видно було ворога. Раптом, як широким віником, стьобнуло щось по ескадрону. Ростов підняв шаблю, готуючись рубати, але в цей час солдат Нікітенко, який скакав попереду, відділився від нього, і Ростов відчув, як уві сні, що продовжує нестися з неприродне швидкістю вперед і разом з тим залишається на місці. Ззаду знайомий гусар Бондарчук наскакав на нього і сердито подивився. Кінь Бондарчука шарахнувся, і він обскакав мимо.

"Що ж це таке? я не посуваються? — Я впав, я убитий ... " в одну мить запитав і відповів Ростов. Він був уже один посеред поля. Замість коней, що рухалися, і гусарських спин він бачив навколо себе нерухому землю і стерню. Тепла кров була під ним. "Ні, я поранений, і кінь вбитий". Грачик піднявся було на передні ноги, але впав, придавивши сідокові ногу. З голови коня текла кров. Кінь бився і не міг встати. Ростов хотів піднятися і впав теж: ташка зачепилася за сідло. Де були наші, де були французи — він не знав. Нікого не було довкола.

Звільнивши ногу, він піднявся. "Де, з якого боку була тепер та межа, яка так різко відділяла два війська?" — він питав себе і не міг відповісти. "Вже не погане що-небудь трапилося зі мною? Чи бувають такі випадки, і що треба робити в таких випадках?" — запитав він сам себе встаючи; і в цей час відчув, що щось зайве висить на його лівій заанімілою руці. Кисть її була, як чужа. Він оглядав руку, марно відшукуючи на ній кров. "Ну, ось і люди, — подумав він радісно, видючі кілька чоловік, що бігли до нього. — Вони мені допоможуть! " Попереду цих людей біг один в дивному ківері і у синій шинелі, чорний, засмаглий, з горбатим носом. Ще два і ще багато бігло ззаду. Один з

них промовив щось дивне, неросійське. Між задніми такими ж людьми, в таких же ківерах, стояв один російський гусар. Його тримали за руки; позаду його тримали його коня.

"Мабуть, наш полонений ... Так. Невже і мене візьмуть? Що це за люди? " все думав Ростов, не вірячи своїм очам. "Невже французи?" Він дивився на французів, що наближалися, і, не дивлячись на те, що за секунду скакав тільки затим, щоб наздогнати цих французів і порубати їх, близькість їх здавалася йому тепер така жахлива, що він не вірив своїм очам. "Хто вони? Навіщо вони біжать? Невже до мене? Невже до мене вони біжать? І навіщо? Вбити мене? Мене, якого так люблять всі? " — Йому згадалася любов до нього його матері, сім'ї, друзів, і намір ворогів вбити його здався неможливим. "А може, — і вбити!" Він більше десяти секунд стояв, не рухаючись з місця і не розуміючи свого становища. Передній француз з горбатим носом підбіг так близько, що вже видно було вираз його обличчя. І розпалена чужа фізіономія цього чоловіка, який з багнетом напереваги, стримуючи подих, легко підбігав до нього, злякала Ростова. Він схопив пістолет і, замість того щоб стріляти з нього, кинув їм у француза і побіг до кущів що було сили. Не з тим почуттям сумніву і боротьби, з яким він ходив на Енській міст, біг він, а з почуттям зайця, що тікає від собак. Одне нероздільне почуття страху за своє молоде, щасливе життя володіло всією його істотою. Швидко перестрибуючи через межі, з тою стрімкістю, з якою він бігав, граючи в горюдуба, він летів по полю, зрідка обертаючи своє бліде, добре, молоде обличчя, і холод жаху пробігав по його спині. "Ні, краще не дивитися", подумав він, але, підбігши до кущів, озирнувся ще раз. Французи відстали, і навіть в ту хвилину як він озирнувся, передній тільки що змінив рись на крок і, обернувшись, щось сильно кричав задньому товаришеві. Ростов зупинився. "Що-небудь не так, — подумав він, — не може бути, щоб вони хотіли вбити мене". А між тим ліва рука його була така важка, як ніби двопудовою гиря була привішена до неї. Він не міг бігти далі. Француз зупинився теж і прицілився. Ростов примружився і нагнувся. Одна, друга куля пролетіла, з дзижчанням повз нього. Він зібрав останні сили, взяв ліву руку в праву і побіг до кущів. У кущах були російські стрілки.

XX

Піхотні полки, заскочені зненацька в лісі, вибігали з лісу, і роти, змішуючись з іншими ротами, йшли безладними натовпами. Один солдат з переляку промовив страшне на війні і безглузде слово: "відрізали!", І слово разом з почуттям страху передалося всій масі.

— Обійшли! Відрізали! Пропали! — кричали голоси біжучих.

Полковий командир, в ту саму хвилину як він почув стрілянину і крик ззаду, зрозумів, що сталося щось жахливе з його полком, і думка, що він, взірцевий, який багато років служив, ні в чому не винуватий офіцер, міг бути винен перед начальством в помилці або нерозпорядливості, так вразила його, що в ту ж хвилину, забувши і непокірного кавалериста-полковника і свою генеральську сановитість, а головне — абсолютно забувши про небезпеку і почуття самозбереження, він, вхопившись за луку сідла і нещадно стискаючи острогами коня, поскакав до полку під градом куль, які

обсипали, але щасливо минули його. Він бажав одного: дізнатися, в чому справа, і допомогти і виправити будь-що-будь помилку, якщо вона була з його боку, і не бути винним йому, який двадцять два роки служив; йому, ні в чому не поміченому, зразковому офіцерові.

Щасливо проскакавши між французами, він під'їхав до поля за лісом, через який бігли наші і, не слухаючись команди, спускалися під гору. Настала та хвилина морального коливання, яка вирішує долю битв: чи послухають ці розгублені юрми солдатів голосу свого командира або, озирнувшись на нього, побіжать далі. Незважаючи на відчайдушний крик перш настільки грізного для солдата голосу полкового командира, незважаючи на розлючене, багрове, на себе не схоже обличчя полкового командира і махання шпагою, солдати все бігли, розмовляли, стріляли в повітря і не слухали команди. Моральне коливання, що вирішує долю битв, очевидно, завершувалось на користь страху.

Генерал закашлявся від крику і порохового диму і зупинився в розпачі. Все здавалося втрачено, але в цю хвилину французи, що наступали на наших, раптом, без видимої причини, побігли назад, зникли з узлісся, і в лісі показали російські стрілки. Це була рота Тимохіна, яка одна в лісі втрималася в порядку і, засівши в канаву під лісом, несподівано атакувала французів. Тимохін з таким відчайдушним криком кинувся на французів і з такою безумною і п'яною рішучістю, з одною шпажкою, набіг на ворога, що французи, не встигнувши оговтатись, покидали зброю і побігли. Долохов, який біг поруч з Тимохіним, в упор вбив одного француза і перший взяв за комір офіцера, що здався. Ті, що бігли, повернулися, батальйон зібрався, і французи, які розділили було на дві частини війська лівого флангу, на мить були відтіснені. Резервні частини встигли з'єднатися, і втікачі зупинилися. Полковий командир стояв з майором Економовим біля мосту, пропускаючи повз себе відступаючі роти, коли до нього підійшов солдат, взяв його за стремено і майже притулився до нього. На солдата була синювата, фабричного сукна шинель, ранця і ківери не було, голова була пов'язана, і через плече була надіта французька зарядна сумка. Він в руках тримав офіцерську шпагу. Солдат був блідий, блакитні очі його нахабно дивилися в обличчя полковому командиру, а рот усміхався. Незважаючи на те, що полковий командир був зайнятий відданням наказу майору Економову, він не міг не звернути уваги на цього солдата.

— Ваше Превосходительство, ось два трофея, — сказав Долохов, вказуючи на французьку шпагу і сумку. — Мною узятий в полон офіцер. Я зупинив роту. — Долохов важко дихав від втоми; він говорив з зупинками. — Вся рота може свідчити. Прошу запам'ятати, ваше Превосходительство!

— Добре, добре, — сказав полковий командир і звернувся до майора Економова.

Але Долохов не відійшов; він розв'язав хустку, смикнув її і показав запечену в волоссі кров.

— Рана багнетом, я залишився у фронті. Згадаєте, ваше превосходительство.

Про батарею Тушина було забуто, і тільки в самому кінці справи, продовжуючи чути канонаду в центрі, князь Багратіон послав туди чергового штаб-офіцера і потім

князя Андрія, щоб веліти батареї відступати як можна швидше. Прикриття, що стояло біля гармат Тушина, пішло, за чиймось наказом, в середині справи; але батарея продовжувала стріляти і не була взята французами тільки тому, що ворог не міг припускати зухвалості стрільби чотирьох ніким не захищених гармат. Навпаки, по енергійної дії цієї батареї він припускав, що тут, в центрі, зосереджені головні сили росіян, і два рази намагався атакувати цей пункт і обидва рази був прогнаний картечними пострілами чотирьох гармат, що самотньо стояли на цьому піднесенні.

Скоро після від'їзду князя Багратіона Тушину вдалося запалити Шенграбен.

— Бач, яке сум'яття! Горить! Бач, дим-то! Спритно! Важливо! Дим-то, дим-то! — заговорила прислуга, пожвавлюючись.

Всі гармати без наказу били в напрямку пожежі. Неначе підганяючи, підкрикували солдати до кожного пострілу: "Спритно! Ось так-так! Бач, ти ... Важно! " Пожежа, що з вітром, швидко поширювалася. Французькі колони, які виступили за село, пішли назад, але, як би в покарання за цю невдачу, ворог виставив правіше села десять гармат і став бити з них по Тушину.

З-за дитячої радості, збудженої пожежею, і азарту вдалої стрільби по французам, наші артилеристи помітили цю батарею тільки тоді, коли два ядра і слідом за ними ще чотири вдарили між гарматами і одне повалило двох коней, а інше відірвало ногу ящикового вожатого. Пожвавлення, раз усталене, однак, не послабшало, а тільки змінило настрій. Коні були замінені іншими з запасного лафета, поранені прибрані, і чотири гармати повернені проти десяти гарматної батареї. Офіцер, товариш Тушина, був убитий на початку справи, і протягом години з сорока чоловік прислуги вибули сімнадцять, але артилеристи все так же були веселі і жваві. Два рази вони помічали, що внизу, близько від них, показувалися французи, і тоді вони били по них картечцю.

Маленький чоловік, з слабкими, незграбними рухами, вимагав собі безперестанку у денщика ще трубочку за це, як він говорив, і, розсипаючи з неї вогонь, вибігав вперед і з-під маленької ручки дивився на французів.

— Круши, хлопці! — примовляв він і сам підхоплював гармату за колеса і вигвинчував гвинти.

В диму, оглушений безперервними пострілами, які змушували його кожен раз здригатися, Тушин, не випускаючи своєї носогрійки, бігав від одної гармати до іншої, то прицілюючись, то лічити заряди, то розпоряджаючись переміною і перепряжкою убитих і поранених коней, і гримав своїм слабким тоненьким, нерішучим голоском. Обличчя його все більше і більше пожвавлювалося. Тільки коли вбивали або поранили людей, він кривився і, відвертаючись від убитого, сердито кричав на людей, які, як завжди, мешкали підняти пораненого або тіло. Солдати, здебільшого гарні молодці (як і завжди в батареїної роті, на дві голови вище свого офіцера і вдвічі ширше його), всі, як діти в скрутному становищі, дивилися на свого командира, і той вираз, який був на його обличчі, незмінно відбивалося на їхніх обличчях.

Внаслідок цього страшного гуркоту, шуму, потреби уваги і діяльності Тушин не відчував ані найменшого неприємного почуття страху, і думка, що його можуть вбити

або боляче ранити, не спадало йому в голову. Навпаки, йому ставало все веселіше і веселіше. Йому здавалося, що вже дуже давно, чи не вчора, була та хвилина, коли він побачив ворога і зробив перший постріл, і що клаптик поля, на якому він стояв, був йому давно знайомим, родинним місцем. Незважаючи на те, що він все пам'ятав, все розумів, все робив, що міг робити найкращий офіцер у його становищі, він знаходився в стані, схожому на гарячкове марення або на стан п'яної людини.

Через приголомшуючих з усіх боків звуків своїх гармат, з-за свисту і ударів снарядів ворогів, через вид зіпрілої, розчервонілої, прислуги, що поспішає близько гармат, через вигляд крові людей і коней, через вид димків ворога на тій стороні (після яких щоразу прилітало ядро і било в землю, в людину, по гарматі або в коня), з-за виду цих предметів у нього в голові встановився свій фантастичний світ, який становив його насолоду в цю хвилину. Ворожі гармати в його уяві були не гармати, а трубки, з яких рідкісними клубами випускав дим невидимий курець.

— Бач, пахнув знову, — промовив Тушин пошепки про себе, в той час як з гори вискакував клуб диму і вліво смугою відносився вітром, — тепер м'ячик чекай — відсилати назад.

— Що накажете, ваше благородіє? — запитав феєрверкер, що близько стояв біля нього і почув, як він бурмотів щось.

— Нічого, гранату ... — відповідав він.

"Нумо, наша Матвіївна", говорив він про себе. Матвіївною представлялася в його уяві велика крайня, старовинного литва гармата. Мурахами представлялися йому французи біля своїх гармат. Красень і п'яниця перший номер другої гармати в його світі був дядько; Тушин частіше за інших дивився на нього і радів на кожен його рух. Звук рушничної перестрілки, яка то завмирала, то знову посилювалася під горою був для нього чиймось диханням. Він прислухався до затихання і розганяння цих звуків.

— Бач, задихала знову, задихала, — говорив він про себе.

Сам він представлявся собі величезного зросту, потужним чоловіком, який обома руками жбурляє французам ядра.

— Ну, Матвіївна, матінка, не видавай! — говорив він, відходячи від гармати, як над його головою пролунав чужий, незнайомий голос:

— Капітан Тушин! Капітан!

Тушин злякано озирнувся. Це був той штаб-офіцер, який вигнав його з Грунту. Він захеканим голосом кричав йому:

— Що ви, з глузду з'їхали. Вам два рази наказано відступати, а ви ...

"Ну, за що вони мене? ..." думав про себе Тушин, з острахом дивлячись на начальника.

— Я ... нічого ... — промовив він, приставляючи два пальці до козирка. — Я ...

Але полковник не доказав все, що хотів. Ядро, що близько пролетіло, застало його, пірнувши, зігнувшись на коні. Він замовк і тільки що хотів сказати ще щось, як ще ядро зупинило його. Він повернув коня і поскакав геть.

— Відступати! Всі відступати! — прокричав він здалеку. Солдати засміялися. Через

хвилину приїхав ад'ютант з тим же наказом.

Це був князь Андрій. Перше, що він побачив, виїжджаючи на той простір, який займали гармати Тушина, був відпряжений кінь з перебитим ногою, який ржав близько запряжених коней. З ноги його, як з джерела, лилася кров. Між передками лежало кілька убитих. Одне ядро за іншим пролітало над ним, в той час як він під'їжджав, і він відчув, як нервова дрож пробігла по його спині. Але одна думка про те, що він боїться, знову підняла його. "Я не можу боятися", подумав він і повільно зліз з коня між гарматами. Він передав наказ і не поїхав з батареї. Він вирішив, що при собі зніме гармати з позиції і відведе їх. Разом з Тушиним, крокуючи через тіла і під страшним вогнем французів, він зайнявся прибиранням гармат.

— А то приїжджало зараз начальство, так швидше драпало, — сказав феєрверкер князю Андрію, — не так, як ваше благородіє.

Князь Андрій нічого не говорив з Тушиним. Вони обидва були і так зайняті, що, здавалося, і не бачили один одного. Коли, надівши вцілілі з чотирьох дві гармати на передки, вони рушили під гору (одна розбита гармата і єдиноріг були залишені), князь Андрій під'їхав до Тушина.

— Ну, до побачення, — сказав князь Андрій, простягаючи руку Тушину.

— До побачення, голубчику, — сказав Тушин, — мила душа! Прощайте, голубчику, — сказав Тушин зі сльозами, які невідомо чому раптом виступили йому на очі.

XXI

Вітер стих, чорні хмари низько нависли над місцем бою, зливаючись на обрії з пороховим димом. І темрява вже наступила, і тим ясніше позначалося в двох місцях заграва пожеж. Канонада стала слабшою, але тріскотня рушниць ззаду і праворуч чулася ще частіше і ближче. Як тільки Тушин з своїми гарматами, об'їжджаючи і наїжджаючи на поранених, вийшов з-під вогню і спустився в яр, його зустріло начальство і ад'ютанти, в числі яких були і штаб-офіцер і Жерков, два рази посланий і жодного разу не доїхавши до батареї Тушина. Всі вони, перебиваючи один одного, віддавали і передавали накази, як і куди йти, і робили закиди і зауваження. Тушин нічим не розпоряджався і мовчки, боячись говорити, тому що при кожному слові він готовий був, сам не знаючи чого, заплакати, їхав ззаду на своїй артилерійській шкапі. Хоча поранених велено було кидати, багато з них плентались за військами і просилося на гармати. Той самий молодцюватий піхотний офіцер, який перед боєм вискочив з куреня Тушина, був, з кулею в животі, покладений на лафет Матвіївни. Під горою блідий гусарський юнкер, одною рукою підтримуючи іншу, підійшов до Тушина і попросився сісти.

— Капітан, заради Бога, я контужений в руку, — сказав він несміливо. — Заради Бога, я не можу йти. Заради Бога!

Видно було, що юнкер цей вже не раз просився де-небудь сісти і всюди діставав відмови. Він просив нерішучим і жалюгідним голосом.

— Накажіть посадити, заради Бога.

— Посадіть, посадіть, — сказав Тушин. — Підклади шинель, ти, дядько, — звернувся

він до свого улюбленого солдата. — А де офіцер поранений?

— Склали, помер, — відповів хтось.

— Посадіть. Сідайте, милий, сідайте. Підстели шинель, Антонов.

Юнкер був Ростов. Він тримав одною рукою іншу, був блідий, і нижня щелепа тряслася від гарячкової тремтіння. Його посадили на Матвіївну, на ту саму гармату, з якої склали мертвого офіцера. На підкладеної шинелі була кров, в якій забруднилися рейтузи і руки Ростова.

— Що, ви поранені, голубчику? — сказав Тушин, підходячи до гармати, на якій сидів Ростов.

— Ні, контужений.

— Чому ж кров-то на станині? — запитав Тушин.

— Це офіцер, ваше благородіє, кров'янив, — відповідав солдат-артилерист, обтираючи кров рукавом шинелі і як ніби вибачаючись за нечистоту, в якій знаходилася гармата.

Насилу, за допомогою піхоти, вивезли гармату в гору, і досягнувши села Гунтерсдорф, зупинилися. Стало вже так темно, що в десяти кроках не можна було розрізнити мундирів солдат, і перестрілка стала стихати. Раптом поряд з правого боку почулися знову крики і стрілянина. Від пострілів вже блищало в темряві. Це була остання атака французів, на яку відповідали солдати, що засіли в будинки села. Знову все кинулося з села, але гармати Тушина не могли рушити, і артилеристи, Тушин і юнкер, мовчки переглядалися, чекаючи своєї долі. Перестрілка стала стихати, і з бічної вулиці висипали жваві говором солдати.

— Цілий, Петров? — питав один.

— Задали, брат, жару. Тепер не сунуться, — говорив інший.

— Нічого не видно. Як вони в своїх-то заліпили! Не видно; п'ятьма, братці. Чи немає напиться?

Французи останній раз були відбиті. І знову, в повному мороці, гармати Тушина, як рамою оточені піхотою, що гуділа, рушили кудись вперед.

У темряві неначе текла невидима, похмура річка, все в одному напрямку, гудучи пошепки, говіркою і звуками копит і коліс. У загальному гулі в темряві ночі через усі інші звуки ясніше всіх були стогони і голоси поранених. Їх стогони, здавалося, наповнювали собою всю цю темряву, що оточувала війська. Їх стогони і морок цієї ночі — це було одне й те саме. Через деякий час в рухомому натовпі відбулося хвилювання. Хтось проїхав зі свитою на білому коні і щось сказав, проїжджаючи. Що сказав? Куди тепер? Стояти, чи що? Дякував, чи що? — почулися жадібні розпитування з усіх боків, і вся рухома маса стала напирати сама на себе (видно, передні зупинилися), і поповзла чутка, що велено зупинитися. Всі зупинилися, як йшли, на середині брудної дороги.

Засвітилися вогні, і більше чуємо став говір. Капітан Тушин, розпорядившись по роті, послав одного з солдатів відшукувати перев'язувальний пункт або лікаря для юнкера і сів біля вогню, розкладеного на дорозі солдатами. Ростов перетягнувся теж до вогню. Гарячкове тремтіння від болю, холоду і вогкості трясла все його тіло. Сон

непереборно схиляв його, але він не міг заснути від пекучого болю в руці, що нила і не знаходила заспокійливого положення. Він то закривав очі, то поглядав на вогонь, який здавався йому гаряче-червоним, то на згорблену слабку фігуру Тушина, який по-турецьки сидів біля нього. Великі добрі і розумні очі Тушина зі співчуттям і жалем спрямовувалися на нього. Він бачив, що Тушин усією душею хотів і нічим не міг допомогти йому.

З усіх боків чути було кроки і говір тих, що проходили, проїздили і піхоти, що розміщувалася довкола. Звуки голосів, кроків і кінських копит, що переставляються в грязі, ближній і дальній тріск дров зливалися в один гул, що коливався.

Тепер уже не текла, як раніше, в темряві невидима ріка, а ніби після бурі вкладалося і тремтіло похмуре море. Ростов безглуздо дивився і слухав, що відбувалося перед ним і навколо нього. Піхотний солдат підійшов до багаття, присів навпочіпки, всунув руки в вогонь і відвернув обличчя.

— Нічого, ваше благородіє? — сказав він, запитально звертаючись до Тушина. — Ось відбився від роти, ваше благородіє; сам не знаю, де. Біда!

Разом з солдатом підійшов до багаття піхотний офіцер з підв'язаною щокою і, звертаючись до Тушина, просив переказати посунути трохи гармату щоб провезти віз. За ротним командиром набігли на багаття два солдата. Вони відчайдушно лаялися і билися, висмикуючи один у одного якийсь чобіт.

— Як же, ти підняв! Бач, спритний, — кричав один хрипким голосом.

Потім підійшов худий, блідий солдат з шиєю, обв'язаною закривавленою онуччю, і сердитим голосом вимагав води у артилеристів. — Що ж, вмирати, чи що, як собаці? — говорив він.

Тушин велів дати йому води. Потім підбіг веселий солдат, просячи вогнику в піхоту.

— Вогнику гаряченького в піхоту! Щасливо залишатися, землячки, дякуємо за вогник, ми назад з процентом віддамо, — говорив він, несучи кудись в темряву червоніючі головешку.

За цим солдатом чотири солдата, несучи щось важке на шинелі, пройшли повз багаття. Один з них спіткнувся.

— Бач, чорти, на дорозі дрова поклали, — пробурчав він.

— Сконав, що ж його носити? — сказав один з них.

— Ну, вас!

І вони зникли в темряві з своєю ношею.

— Що? болить? — запитав Тушин пошепки у Ростова.

— Болить.

— Ваше благородіє, до генерала. Тут в хаті стоять, — сказав фееерверкер, підходячи до Тушина.

— Зараз, голубчику.

Тушин встав і, застібаючи шинель і поправляючи, відійшов від багаття ...

Недалеко від багаття артилеристів, в приготовленої для нього хаті, сидів князь Багратіон за обідом, розмовляючи з деякими начальниками частин, які зібралися у

нього. Тут був дідок з напівзакритими очима, що жадібно обгризав баранячу кістку, і двадцятидворічний бездоганний генерал, розчервонілий від чарки горілки і обіду, і штаб-офіцер з іменним перстнем, і Жерков, неспокійно озираючи всіх, і князь Андрій, блідий, з підібраними губами і гарячково блискучими очима.

В хаті стояв притулений в кутку узятий французький прапор, і аудитор з наївним лицем мацав тканину прапора та, не розуміючи, похитував головою, може бути тому, що його і справді цікавив вид прапора, а може бути, і від того, що йому важко було голодному дивитися на обід, за яким йому не дістало приладдя. У сусідній хаті перебував взятий в полон драгунами французький полковник. Біля нього юрмилися, розглядаючи його, наші офіцери. Князь Багратіон дякував окремих начальників і розпитував про подробиці справи і про втрати. Полковий командир, який представлявся під Браунау, доповідав князю, що, як тільки почалася справа, він відступив з лісу, зібрав дроворубів і, пропустивши їх повз себе, з двома батальйонами ударив в багнети і відкинув французів.

— Як я побачив, ваша світлість, що перший батальйон дезорганізований, я став на дорозі і думаю: "пропущу цих та зустріну батальйон вогнем"; так і зробив.

Полковому командирі так хотілося зробити це, так він шкодував, що не встиг цього зробити, що йому здавалося, що все це точно було. Навіть, може бути, і справді було? Хіба можна було розібрати в цій плутанині, що було і чого не було?

— Причому мушу зауважити, ваша світлість, — продовжував він, згадуючи про розмову Долохова з Кутузовим і про останнє побачення своє з розжалуваним, — що рядовий, розжалуваний Долохов, на моїх очах взяв у полон французького офіцера і особливо відзначився.

— Тут-то я бачив, ваша світлість, атаку павлоградців, — неспокійно озираючись, втрутився Жерков, який зовсім не бачив в цей день гусар, а тільки чув про них від піхотного офіцера. — Зім'яли два каре, ваша світлість.

На слова Жеркова деякі посміхнулися, як і завжди чекаючи від нього жарти; але, помітивши, що те, що він говорив, хилилося теж до слави нашої зброї і нинішнього дня, набули серйозний вираз, хоча багато дуже добре знали, що те, що говорив Жерков, була брехня, ні на чому не заснована. Князь Багратіон звернувся до дідуса-полковника.

— Дякую всім, панове, всі частини діяли героїчно: піхота, кавалерія і артилерія. Яким чином в центрі залишені дві гармати? — запитав він, шукаючи когось очима. (Князь Багратіон не питав про гармати лівого флангу, він знав уже, що там на самому початку справи були кинуті всі гармати.) — Я вас, здається, просив, — звернувся він до чергового штаб-офіцера.

— Одне було підбито, — відповідав черговий штаб-офіцер, — а інше, я не можу зрозуміти; я сам там весь час був і розпоряджався і тільки що від'їхав ... Жарко було, правда, — додав він скромно.

Хтось сказав, що капітан Тушин стоїть тут у самого села, і що за ним вже надіслано.

— Так от ви були, — сказав князь Багратіон, звертаючись до князя Андрія.

— Як же, ми разом дещо не з'їхалися, — сказав черговий штаб-офіцер, приємно

посміхаючись Болконському.

— Я не мав задоволення вас бачити, — холодно і уривисто сказав князь Андрій.

Всі мовчали. На порозі з'явився Тушин, який боязко пробирався з-за спин генералів. Обходячи генералів в тісній хаті, зніяковілий, як і завжди, при вигляді начальства, Тушин не розгледів древка прапора і спіткнувся об нього. Кілька голосів засміялася.

— Яким чином гармата залишена? — запитав Багратіон, насупившись не стільки на капітана, скільки на тих, що сміялися, в числі яких найголосніше чувся голос Жеркова.

Тушину тепер тільки, побачивши грізного начальства, у всьому жаху представилася його вина і ганьба в тому, що він, залишившись живим, втратив дві гармати. Він так був схвилюваний, що до цього хвилини не встиг подумати про це. Сміх офіцерів ще більше збив його з пантелику. Він стояв перед Багратіоном з тремтячою нижньою щелепою і ледь промовив:

— Не знаю ... ваше сіятельство ... людей не було, ваша світлість.

— Ви б могли з прикриття взяти!

Що прикриття не було, цього не сказав Тушин, хоча це була суцільна правда. Він боявся підвести цим іншого начальника і мовчки, зупиненими очима, дивився прямо в обличчя Багратіона, як дивиться учень, що збився, в очі екзаменатора.

Мовчання було досить довго. Князь Багратіон, мабуть, не бажаючи бути суворим, не знаходив, що сказати; інші не сміли втрутитися в розмову. Князь Андрій спідлоба дивився на Тушина, і пальці його рук нервово рухалися.

— Ваше сіятельство, — перервав князь Андрій мовчання своїм різким голосом, — ви мене зволили послати до батареї капітана Тушина. Я був там і знайшов дві третини людей і коней перебитими, дві гармати зіпсованими, і прикриття ніякого.

Князь Багратіон і Тушин однаково завзято дивилися тепер на стримано і схвилювано говорив Болконського.

— І якщо, ваша світлість, дозволите мені висловити свою думку, — продовжував він, — то успіхом дня ми зобов'язані найбільше дії цієї батареї і героїської стійкості капітана Тушина з його ротою, — сказав князь Андрій і, не чекаючи відповіді, негайно ж встав і відійшов від столу.

Князь Багратіон подивився на Тушина і, мабуть не бажаючи виказати недовіру до різкого судження Болконського і, разом з тим, відчуваючи себе не в змозі цілком вірити йому, нахилив голову і сказав Тушину, що він може йти. Князь Андрій вийшов за ним.

— От спасибі: виручив, голубчику, — сказав йому Тушин.

Князь Андрій оглянули Тушина і, нічого не сказавши, відійшов від нього. Князю Андрію було сумно і важко. Все це було так дивно, так несхоже на те, чого він сподівався.

"Хто вони? Навіщо вони? Що їм потрібно? І коли все це скінчиться? " думав Ростов, дивлячись на тіні, що перемінялись перед ним. Біль в руці ставав все болісніше. Сон схиляв непереборно, в очах стрибали червоні кола, і враження цих голосів і цих обличь

і почуття самотності зливалися з почуттям болю. Це вони, ці солдати, поранені і не ранені, — це вони-то і давили, і обтяжували, і вивертали жили, і палили м'ясо в його розламаній руці і плечі. Щоб позбутися від них, він закрив очі.

Він забувся на одну хвилину, але в цей короткий проміжок забуття він бачив уві сні незліченну кількість предметів: він бачив свою матір і її велику білу руку, бачив худенькі плечі Соні, очі і сміх Наташі, і Денисова з його голосом і вусами, і Телянина, і всю свою історію з Теляниним і Богданичем. Вся ця історія була одна й та сама, що цей солдат з різким голосом, і ця-то вся історія і цей-то солдат так болісно, невідступно тримали, давили і все в одну сторону тягнули його руку. Він намагався усуватися від них, але вони не відпускали ні на волосок, ні на секунду його плече. Воно б не боліло, воно було б здорове, якщо б вони не тягнули його; але не можна було позбутися від них.

Він відкрив очі і подивився вгору. Чорний полог ночі на аршин висів над світом жарин. У цьому світлі літали порошинки снігу, що падав. Тушин не повертався, лікар не приходив. Він був один, тільки якийсь солдатик сидів тепер голий по іншу сторону вогню і грів своє худе жовте тіло.

"Нікому не потрібен я! — думав Ростов. — Нікому ні допомогти, ні пожаліти. А був же і я колись вдома, сильний, веселий, улюблений ". — Він зітхнув і, зітхнувши мимоволі застогнав.

— Ай болить щось? — запитав солдатик, струшуючи свою сорочку над вогнем, і, не чекаючи відповіді, кречнувши, додав: — Хіба мало за день народу попсували — пристрасть!

Ростов не слухав солдата. Він дивився на сніжинки, що пурхали над вогнем і згадував російську зиму з теплим, світлим будинком, пухнастою шубою, швидкими саньми, здоровим тілом і з усією любов'ю і турботою сім'ї. "І навіщо я пішов сюди!" думав він.

На другий день французи не відновлювали напад, і залишок Багратіонового загону приєднався до армії Кутузова.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

Князь Василь не обдумував своїх планів. Він ще менш помишляв зробити людям зло для того, щоб мати поживу. Він був тільки світська людина, яка досягла успіху у вищому світі і зробила звичку з цього успіху. У нього постійно, залежно від ситуацій, за зближенням з людьми, формувалися різні плани і гадки, в яких він сам не віддавав собі гарненько звіту, але які становили весь інтерес його існування. Не один і не два таких плани і міркування бувало у нього в ходу, а десятки, з яких одні тільки зачинили представлятися йому, інші досягалися, треті знищувалися. Він не говорив собі, зокрема: "Ця людина тепер в силі, я повинний набути його довіру і приязнь і через неї організувати собі видачу одноразової допомоги", або він не говорив собі: "Ось П'єр грошовитий, маю заманити його поєднатися з дочкою і зайняти необхідні мені 40 тисяч "; але людина в силі стрівалася йому, і в ту ж хвилину інстинкт підказував йому, що ця

людина може бути корисна, і князь Василь зближався з нею і при першій нагоді, без приготування, за інстинктом, лестив, ставав фамільярніше, говорив про те, про що потрібно було.

П'єр був у нього під рукою в Москві, і князь Василь влаштував для нього призначення в камер-юнкери, що тоді дорівнювало чину статського радника, і наполіг на тому, щоб молодий чоловік з ним разом їхав до Петербург і зупинився в його будинку. Неначе неухважно і разом з тим з безсумнівною впевненістю, що так повинно бути, князь Василь робив все, що було потрібно для того, щоб одружити П'єра з своєю дочкою. Якби князь Василь обдумував вперед свої плани, він не міг би мати такої природності в спілкуванні й такої простоти і фамільярності в зносинах з усіма людьми, вище і нижче себе поставленими. Щось притягувало його постійно до людей сильніше або багатше його, і він обдарований був рідкісним мистецтвом ловити саме ту хвилину, коли треба і можна було користуватися людьми.

П'єр, зробившись несподівано багатієм і графом Безуховим, після недавньої самотності і безтурботності, відчув себе до такої міри оточеним, зайнятим, що йому тільки в ліжку вдавалося залишитися одному з самим собою. Йому потрібно було підписувати папери, відатись з присутственими місцями, про значення яких він не мав чіткого уявлення, питати про щось головного керуючого, їхати в підмосковний маєток і приймати безліч осіб, які раніше не хотіли і знати про його існування, а тепер були б ображені і засмучені, якби він не захотів їх бачити. Всі ці різноманітні особи — ділові, родичі, знайомі — всі були однаково добре, ласкаво прихильні до молодого спадкоємця; всі вони, очевидно і безсумнівно, були переконані в високих достоїнствах П'єра. Безперестанку він чув слова: "З вашою незвичайною добротою" або "при вашому прекрасному серці", або "ви самі так чисті, граф ..." або "якщо б він був такий розумний, як ви" і т. п., так що він щиро починав вірити своїй винятковій доброті і своєму незвичайному розуму, тим більше, що і завжди, на споді душі, йому здавалося, що він дійсно дуже добрий і дуже розумний. Навіть люди, що колись були злими і очевидно ворожими, робилися з ним ніжними і люблячими. Настільки сердита була старша з княжен, з довгою талією, з пригладженим, як у ляльки, волоссям, але після похорону прийшла в кімнату П'єра. Опускаючи очі і безперестанку спалахуючи, вона сказала йому, що дуже шкодує про колишніх між ними непорозуміннях і що тепер не відчуває себе вправі нічого просити, хіба тільки дозволу, після удару, що спіткав її, залишитися на кілька тижнів в будинку, який вона так любила і де стільки принесла жертв. Вона не могла втриматися і заплакала при цих словах. Розчулений тим, що ця статуєподібна княжна могла так змінитися, П'єр взяв її за руку і просив вибачення, сам не знаючи, за що. З цього дня княжна почала в'язати смугастий шарф для П'єра і абсолютно змінилася до нього.

— Зроби це для неї, *mon cher*; все-таки вона багато постраждала від небіжчика, — сказав йому князь Василь, даючи підписати якийсь папір на користь княжни.

Князь Василь вирішив, що цю кістку, вексель в 30 т., треба було все-таки кинути бідної княжні з тим, щоб їй не могло прийти в голову тлумачити про участь князя

Василя в справі мозаїкового портфеля. П'єр підписав вексель, і з тих пір княжна стала ще добрішою. Молодші сестри стали також ласкаві до нього, особливо наймолодша, гарненька, з родимкою, яка часто бентежила П'єра своїми посмішками і замішанням, побачивши його.

П'єру так певне здавалося, що всі його люблять, так здавалося б неприродне, якби хто-небудь не полюбив його, що він не міг не вірити в щирість людей, що оточували його. Притому йому не було часу питати себе про щирість або нещирість цих людей. Йому завжди було ніколи, він постійно відчував себе в стані лагідного і веселого сп'яніння. Він почував себе центром якогось важливого загального руху; відчував, що від нього щось постійно ждеться; що, не зроби він того, він засмутить багатьох і позбавить їх очікуваного, а зроби те-то і те-то, все буде добре, — і він робив те, що вимагали від нього, але це щось хороше все залишалося попереду.

Більш всіх інших в це перший час як справами П'єра, так і їм самим опанував князь Василь. Від смерті графа Безухова він не випускав з рук П'єра. Князь Василь мав вигляд чоловіка, обтяженого справами, втомленого, змученого, але який зі співчуття не може, нарешті, кинути напризволяще і шахраїв цього безпорадного юнака, сина його друга, нарешті, [après tout,] і з таким величезним статком. У ті кілька днів, які він пробув у Москві після смерті графа Безухова, він закликав до себе П'єра або сам приходив до нього і прописував йому те, що потрібно було робити, таким тоном втоми і впевненості, як ніби він щоразу примовляв:

— Ти знаєш, я завалений справами; але було б безжально покинути тебе так; зрозуміло, що я тобі кажу, є єдино можливе. ["Vous savez, que je suis accablé d'affaires et que ce n'est que par pure charité, que je m'occupe de vous, et puis vous savez bien, que ce que je vous propose est la seule chose faisable".]

— Ну, мій друг, завтра ми їдемо, нарешті, — повідав він йому одного разу, закриваючи очі, перебираючи пальцями його лікоть і таким тоном, наче те, що він говорив, було давним-давно вирішено між ними і не могло бути вирішено інакше.

— Завтра ми їдемо, я тобі даю місце в своїй колясці. Я дуже радий. Тут у нас все важливе покінчено. А мені вже давно б треба. Ось я отримав від канцлера. Я його просив про тебе, і ти зарахований в дипломатичний корпус і зроблений камер-юнкером. Тепер дипломатична дорога тобі відкрита.

Незважаючи на всю силу тону втоми і впевненості, з якою проголошено були ці слова, П'єр, який так довго думав про свою кар'єру, хотів було заперечувати. Але князь Василь перепинив його тим воркуючи, басистим тоном, який виключав можливість перебити його мову і який вживався їм у разі потреби крайнього переконання.

— Але, мій милий, [Mais, mon cher,] я це зробив для себе, для своєї совісті, і мені дякувати нічого. Ніколи ніхто не скаржився, що його занадто любили; а потім, ти вільний, хоч завтра кинь. Ось ти все сам в Петербурзі побачиш. І тобі давно пора піти від цих жахливих спогадів. — Князь Василь зітхнув. — Так-так, моя душа. А мій камердинер нехай у твоїй колясці їде. Ах так, я було і забув, — додав ще князь Василь, — ти знаєш, mon cher, що у нас були рахунки з покійним, так з рязанського я отримав і

залишу: тобі не потрібно. Ми з тобою розрахуємося.

Те, що князь Василь називав з "рязанського", було кілька тисяч оброку, які князь Василь залишив у себе.

У Петербурзі, так само як і в Москві, атмосфера ніжних, люблячих людей оточила П'єра. Він не міг відмовитися від місця або, скоріше, звання (бо він нічого не робив), яке доставив йому князь Василь, а знайомств, запрошень і громадських занять було стільки, що П'єр ще більше, ніж в Москві, переймався почуттям імливості, квапливості і якогось блага, все наступаючого, але яке не відбувається.

З колишнього його холостого зібрання багатьох не було в Петербурзі. Гвардія пішла в похід. Долохов був розжалуваний, Анатоль знаходився в армії, в провінції, князь Андрій був за кордоном, і тому П'єру не вдавалося ні проводити ночей так, як він колись любив проводити їх, ні відводити зрідка душу в дружній бесіді з старшим шановним другом. Весь час його проходив на обідах, балах і переважно у князя Василя — в компанії товстої княгині, його дружини, і красуні Елен.

Ганна Павлівна Шерер, так само як і інші, виказала П'єру зміну, яка відбулася в громадському погляді на нього.

Перш П'єр в присутності Ганни Павлівни постійно відчував, що те, що він говорить, непристойне, нетактовне, не те, що потрібно; що фрази його, які здаються йому розумними, поки він готує їх в своїй уяві, робляться дурними, як скоро він голосно вимовить, і що, навпаки, самі тупі тиради Іполита виходять розумними і милими. Тепер все, що б не говорив він, все виходило чарівно [charmant]. Якщо навіть Ганна Павлівна не твердила цього, то він бачив, що їй хотілося це мовити, і вона тільки, в повагу його скромності, утримувалася від цього.

На початку зими з 1805 на 1806 рік П'єр отримав від Ганни Павлівни звичайну рожеву записку із запрошенням, в якому було додано: У мене буде прекрасна Елен, на яку ніколи не втомишся милуватися. ["Vous trouverez chez moi la belle Helene, qu'on ne se lasse jamais de voir ".]

Читаючи це місце, П'єр в перший раз відчув, що між ним и Елен утворився якийсь зв'язок, визнаний іншими людьми, и ця думка в один и той же час і злякала його, як ніби на нього накладалось зобов'язання, яке він не міг дотримати, и разом сподобалось йому, як забавне припущення.

Вечір Ганни Павлівни був такий же, як и перший, тільки новиною, якою пригощала Ганна Павлівна своїх гостей, був тепер не Мортемар, а дипломат, який приїхав з Берліна и привіз найсвіжіші подробиці про перебування государя Олександра в Потсдамі и про те, як два найвищі друга поклялися там в нерозривному союзі відстоювати справедливість проти ворога людського роду. П'єр був прийнятий Ганною Павлівною з відтінком печалі, яка відносилася, очевидно, до свіжої втрати, яка спіткала молоду людину, до смерті графа Безухова (всі постійно вважали своїм обов'язком запевняти П'єра, що він дуже засмучений кончиною батька, якого він майже не знав), — и смутку точно такого же, як и той високий смуток, який виражався при згадці про найяснішу імператрицю Марію Федорівну. П'єр відчув себе потішеним цим. Ганна

Павлівна з своєю звичайною майстерністю влаштувала гуртки у власній вітальні. Великий гурток, де були князь Василь і генерали, користувався дипломатом. Інший гурток був біля чайного столика. П'єр хотів приєднатися до першого, але Ганна Павлівна, яка перебувала в роздратованому стані полководця на поле битви, коли приходять тисячі нових блискучих думок, які ледь встигаєш приводити у виконання, Ганна Павлівна, побачивши П'єра, торкнула його пальцем за рукав.

— У мене є на вас види в цей вечір. [Attendez, j'ai des vues sur vous pour ce soir.] Вона глянула на Елен и посміхнулася їй. Моя мила Елен, треба, щоб ви були співчутливі до моєї бідної тітки, яка плакає до вас обожнювання. Побудьте з нею хвилин 10. [Ma bonne Helene, il faut, que vous soyez charitable pour ma pauvre tante, qui a une adoration pour vous. Allez lui tenir compagnie pour 10 minutes.] А щоб вам не дуже нудно було, ось вам милий граф, який не відмовиться за вами слідувати.

Красуня попрямував до тітоньки, але П'єра Ганна Павлівна ще притримала біля себе, удаючи, ніби їй треба зробити ще останнє необхідне розпорядження.

— Справді, вона чудова? — сказала вона П'єру, вказуючи на відпливаючу величну красуню. — І як тримає себе! [Et quelle tenue!] Для такої молодої дівчини и такий такт, таке майстерне вміння тримати себе! Це походить від серця! Щасливий буде той, чиєю вона буде! З нею самий неслітський чоловік буде поневолі займати найблисучіше місце в суспільстві. Чи не так? Я тільки хотіла знати вашу думку, — і Ганна Павлівна відпустила П'єра.

П'єр з щирістю відповідав Ганні Павлівні ствердно на її питання про мистецтво Елен тримати себе. Якщо він коли-небудь думав про Елен, то думав саме про її красу и про це незвичайне її спокійне вміння бути мовчазно-достойною в зібраннях.

Тітонька прийняла в свій куточок двох молодих людей, але, здавалось, хотіла приховати своє обожнювання Елен и бажала більше висловити страх перед Ганною Павлівною. Вона поглядала на племінницю, як би запитуючи, що їй робити з цими людьми. Відходячи від них, Ганна Павлівна знову торкнула пальчиком рукав П'єра и промовила:

— Сподіваюся, ви не скажете іншим разом, що у мене нудьгують, [J'espere, que vous ne direz plus qu'on s'ennuie chez moi,] — и глянула на Елен.

Елен посміхнулася з таким видом, який говорів, що вона не допускала можливості, щоб хто-небудь міг бачити її и не бути захопленим. Тітонька прокашлялася, проковтнула слину та французькою сказала, що вона дуже рада бачити Елен; потім звернулася до П'єра з тим же привітанням и з тією ж міною. У середині нуднуватої и плутаної розмови Елен озирнулася на П'єра і посміхнулася йому тією посмішкою, ясною, красивою, якою вона посміхалася всім. П'єр так звик до цієї усмішки, так мало вона висловлювала для нього, що він не звернув на неї ніякої уваги. Тітонька гуторила в цей час про колекцію табакерок, яка була у покійного батька П'єра, графа Безухова, и показала свою табакерку. Княжна Елен попросила подивитись портрет чоловіка тітоньки, який був зроблений на цій табакерці.

— Це, мабуть, роблено Вінесом, — сказав П'єр, називаючи відомого мініатюриста,

схиляючись над столом, щоб взяти в руки табакерку, и прислухаючись до розмови за іншим столом.

Він підвівся, бажаючи обійти, але тітонька подала табакерку прямо через Елен, позаду її. Елен нагнулася вперед, щоб дати місце, і, посміхаючись, озирнулася. Вона була, як і завжди на вечорах, в дуже відкритому за тодішньою модою спереду і ззаду платті. Її бюст, який здавався завжди мармуровим П'єру, знаходився в такій близькій відстані від його очей, що він своїми короткозорими очима мимоволі розрізняв живу красу її плечей і шиї, і так близько від його губ, що йому варто було трохи нагнутися, щоб доторкнутися до неї. Він чув тепло її тіла, запах парфумів і скрип її корсета при русі. Він бачив не її мармурову красу, що становила одне ціле з її сукнею, він бачив і відчував всю принадність її тіла, яке було закрито лише одягом. І, раз побачивши це, він не міг бачити інакше, як ми не можемо повернутися до раз поясненому обману.

"Так ви до сих пір не помічали, як я прекрасна? — наче сказала Елен. — Ви не помічали, що я жінка? Так, я жінка, яка може належати кожному і вам теж ", сказав її погляд. І в ту ж хвилину П'єр відчув, що Елен не тільки могла, але повинна була бути його дружиною, що це не може бути інакше.

Він знав це в цю хвилину так само вірно, як би він знав це, стоячи під вінцем з нею. Як це буде? і коли? він не знав; не знав навіть, чи добре це буде (йому навіть відчувалося, що це недобре чомусь), але він знав, що це буде.

П'єр опустил очі, знову підняв їх і знову хотів побачити її такою далекою, чужою для себе красунею, якою він бачив її щодня перш; але він не міг уже цього зробити. Не міг, як не може людина, яка перш дивилася в тумані на билинку бур'яну і бачила в ній дерево, побачивши билинку, знову побачити в ній дерево. Вона була страшенно близька йому. Вона мала вже владу над ним. І між ним і нею не було вже ніяких перешкод, окрім перепон його власної волі.

— Добре, я вас залишу в вашому куточку. Я бачу, вам там добре, [Bon, je vous laisse dans votre petit coin. Je vois, que vous y etes tres bien,] — сказав голос Ганни Павлівни.

І П'єр, змучений згадками, чи не зробив він щось непорядне, червоніючи, озирнувся навколо себе. Йому здавалося, що всі знають, так само як і він, про те, що з ним сталося.

Через деякий час, коли він підійшов до великого гуртка, Ганна Павлівна сказала йому:

— Кажуть, ви опоряджуєте свій петербурзький будинок. [On dit que vous embellissez votre maison de Petersbourg.]

(Це була правда: архітектор сказав, що це потрібно йому, і П'єр, сам не знаючи, навіщо, оздоблював свій величезний будинок в Петербурзі.)

— Це добре, але не переїжджайте від князя Василя. Добре мати такого друга. — сказала вона, посміхаючись князю Василю. — Я дещо про це знаю. Чи не правда? [C'est bien, mais ne demenagez pas de chez le prince Basile. Il est bon d'avoir un ami comme le prince, J'en sais quelque chose. N'est—ce pas?] А ви ще такі молоді. Вам потрібні поради. Ви не гнівайтесь на мене, що я користуюся правами бабусь. — Вона замовкла, як

мовчать завжди жінки, чогось чекаючи після того, як скажуть про свої роки. — Якщо ви оженитесь, то інша справа. — І вона поєднала їх в один погляд. П'єр не дивився на Елен, і вона на нього. Але вона була все так же страшно близька йому. Він промимрив щось і почервонів.

Повернувшись додому, П'єр довго не міг заснути, думаючи про те, що з ним сталося. Що ж сталося з ним? Нічого. Він тільки зрозумів, що жінка, яку він знав дитиною, про яку він неухважно озивався: "так, гарнюща", коли йому говорили, що Елен красуня, він зрозумів, що ця жінка може належати йому.

"Але вона недалеко, я сам говорив, що вона дурна, — думав він. — Щось бридке є в тому почутті, яке вона порушила в мені, щось заборонене. Подейкували, що її брат Анатоль був закоханий в неї, і вона закохана в нього, що була ціла історія, і що від цього відправили Анатolia. Брат її — Іполит ... Батько її — князь Василь ... Це негоже", думав він; і в той же час як він міркував так (ще гадки ці залишалися незавершеними), він заставляв себе усміхненим і усвідомлював, що інша низка міркувань сплила через перші, що він в один і той же час думав про її нікчемність і мріяв про те, як вона буде його дружиною, як вона може полюбити його, як вона може бути зовсім іншою, і як все те, що він про неї думав і чув, може бути неправдою. І він знову бачив її не якоюсь дочкою князя Василя, а бачив все її тіло, тільки прикрите сірим платтям. "Але ні, чому ж раніше не приходила мені в голову ця думка?" І знову він говорив собі, що це неможливо; що щось гидке, протиприродне, як йому здавалося, нечесне було б в цьому шлюбі. Він згадував її перші слова, погляди, і слова і позирки тих, хто їх бачив разом. Він згадав слова і погляди Ганни Павлівни, коли вона говорила йому про дім, згадав тисячі таких натяків з боку князя Василя і інших, і у нього зайшов жах, чи не пов'язав він вже себе чим-небудь у виконанні такої справи, яка, очевидно, недобра і яку він не повинен робити. Але в той же час, як він сам собі висловлював це рішення, з іншого боку душі спливав її образ з усією своєю жіночною красою.

II

У листопаді місяці 1805 князь Василь мав їхати на ревізію в чотири губернії. Він влаштував для себе це призначення з тим, щоб побувати заодно в своїх розладнаних маєтках, і захопивши з собою (в місці розташування його полку) сина Анатolia, з ним разом заїхати до князя Миколі Андрійовича Болконського з тим, щоб одружити сина з донькою цього багатого старого. Але перш від'їзду і цих нових справ, князю Василю потрібно було вирішити справи з П'єром, який, правда, останнім часом проводив цілі дні вдома, тобто у князя Василя, у якого він жив, був смішний, схвильований і незграбний (як повинен бути закоханий) в присутності Елен, але все ще не робив пропозиції.

"Все це добре, але треба це закінчити, [Tout ca est bel et bon, mais il faut que ca finisse",] — сказав собі раз вранці князь Василь зітхнувши з смутком, усвідомлюючи, що П'єр, стільком зобов'язаний йому (ну, та Христос з ним!), не зовсім добре веде себе в цій справі. "Молодість ... легковажність ... ну, та Бог з ним, — подумав князь Василь, із задоволенням відчуваючи свою доброту: — mais il faut, que ca finisse. Після завтра

іменини Льолі, я покличу декого, і якщо він не зрозуміє, що він повинен зробити, то вже це буде моя справа. Так, моя робота. Я — батько! "

П'єр півтора місяці після вечора Ганни Павлівни і безсонної, схвильованої ночі, що прослідувала за ним, в яку він вирішив, що одруження з Елен було б нещастям, і що йому потрібно уникати її та виїхати, П'єр після цього рішення не переїжджав від князя Василя і з жахом відчував, що кожен день він більше і більше в очах людей зв'язується з нею, що він не може ніяк повернутися до свого колишнього погляду на неї, що він не може і відірватися від неї, що це буде жахливо, але що він повинен буде зв'язати з нею свою долю. Може бути, він і міг би утриматися, але не проходило дня, щоб у князя Василя (у якого рідке бував прийом) не було б вечора, на якому повинен був бути П'єр, якщо він не хотів порушити загальне задоволення і обдурити очікування всіх. Князь Василь в ті рідкісні хвилини, коли бував удома, проходячи повз П'єра, смикав його за руку вниз, неухважно підставляв йому для поцілунку поголену, зморшкувату щоку і говорив або "до завтра", або "до обіду, а то я тебе не побачу" , або "я для тебе залишаюся" і т. п. Але не дивлячись на те, що, коли князь Василь залишався для П'єра (як він це говорив), він не говорив з ним двох слів, П'єр не відчував себе в силах обдурити його очікування. Він щодня говорив собі все одне і одне: "Треба ж, нарешті, зрозуміти її та дати собі звіт: хто вона? Чи помилявся я колись чи тепер помиляюся? Ні, вона не тупа; ні, вона прекрасна дівчина! — говорив він сам собі іноді. — Ніколи ні в чому вона не помиляється, ніколи вона нічого не сказала дурного. Вона мало говорить, але те, що вона скаже, завжди просто і ясно. Так вона не дурна. Ніколи вона не соромилася і не бентежиться. Так вона не погана жінка!" Часто йому траплялося з нею починати міркувати, думати вголос, і всякий раз вона відповідала йому на це або коротким, але до речі сказаним зауваженням, яке показувало, що її це не цікавить, або мовчазною усмішкою і поглядом, які відчутно всього показували П'єру її перевагу. Вона була права, визнаючи всі міркування дурницею в порівнянні з цією посмішкою.

Вона зверталася до нього завжди з радісною, довірливою посмішкою, яка відносилась до нього одного, в якій було щось значніше того, що було в загальній усмішці, яка прикрашала завжди її обличчя. П'єр знав, що всі чекають тільки того, щоб він, нарешті, сказав одне слово, переступив через відому межу, і він знав, що він рано чи пізно переступить через неї; але якийсь незрозумілий жах охоплював його при одній думці про цей страшний крок. Тисячу разів протягом цього півтора місяця, під час якого він відчував, що його все далі і далі втягує в ту страшну для його прірву, П'єр говорив собі: "Та що ж це? Потрібна рішучість! Хіба немає у мене її? "

Він хотів зважитися, але з жахом відчував, що не було у нього в цьому випадку тієї рішучості, яку він знав у собі і яка дійсно була в ньому. П'єр належав до числа тих людей, які сильні тільки тоді, коли вони відчують себе цілком чистими. А з того дня, як їм володіло те почуття пристрасті, яке він зазнав над табакеркою у Ганни Павлівни, несвідоме почуття винуватості цього прагнення паралізувало його рішучість.

В день іменин Елен у князя Василя вечеряла маленька компанія людей найближчих, як говорила княгиня, рідні та друзі. Всім цим рідним і друзям дано було

відчувати, що в цей день має вирішитися доля іменинниці.

Гості сиділи за вечерею. Княгиня Курагіна, масивна, колись гарна, представницька жінка сиділа на хазяйському місці. По обидва боки її сиділи почесні гості — старий генерал, його дружина, Ганна Павлівна Шерер; в кінці столу сиділи менш літні і почесні гості, і там же сиділи домашні, П'єр і Елен, — поруч. Князь Василь не вечеряв: він походжав навколо столу, у веселому настрої, сідаючи то до того, то до іншого з гостей. Кожному він говорив недбале і приємне слово, виключаючи П'єра і Елен, присутності яких він не помічав, здавалося. Князь Василь оживляв усіх. Яскраво горіли воскові свічки, блищали срібло і кришталь посуду, наряди дам і золото і срібло еполетів; навколо столу снували слуги в червоних жупанах; чулися звуки ножів, склянок, тарілок і звуки жвавої говірки кількох розмов навколо цього столу. Чути було, як старий камергер в одному кінці запевняв стареньку-баронесу в своїй полум'яній любові до неї і її сміх; з іншого — розповідь про неуспіх якоїсь Марії Вікторівни. У середині столу князь Василь зосередив навколо себе слухачів. Він розповідав дамам, з жартівливою усмішкою на губах, останнє — в середу — засідання державної ради, на якому було отримано і читався Сергієм Кузьмичем Вязмітіновим, новим петербурзьким військовим генерал-губернатором, знаменитий тоді рескрипт государя Олександра Павловича з армії, в якому государ, звертаючись до Сергія Кузьмича, говорив, що з усіх боків отримує він заяви про відданість народу, і що заява Петербурга особливо приємно йому, що він пишається честю бути главою такої нації і постарається бути їй гідним. Рескрипт цей починався словами: Сергій Кузьмич! З усіх боків доходять до мене чутки і т. д.

— Так-таки і не пішло далі, ніж "Сергій Кузьмич"? — питала одна дама.

— Так, так, ні на волосок, — відповідав сміючись князь Василь. — Сергій Кузьмич ... з усіх боків. З усіх боків, Сергій Кузьмич ... Бідний Вязмітінов ніяк не міг піти далі. Кілька разів він приймався знову за лист, але тільки що скаже Сергій ... схлипування ... Ку ... зьмі ... ч — сльози ... і з усіх боків заглушуються риданнями, і далі він не міг. І знову хустку, і знову "Сергій Кузьмич, з усіх боків", і сльози ... так що вже попросили прочитати іншого.

— Кузьмич ... з усіх боків ... і сльози ... — повторив хтось сміючись.

— Не будьте злими, — погрозивши пальцем, з іншого кінця столу, промовила Ганна Павлівна, — Це такий прекрасний чоловік, наш добрий Вязмітінов ... [c'est un si brave et excellent homme notre bon Viasmitinoff ...]

Всі дуже сміялися. На верхньому почесному кінці столу всі були, здавалося, веселі і під впливом різних жвавих настроїв; тільки П'єр і Елен мовчки сиділи поруч майже на нижньому кінці столу; на обличчях обох стримувалася сяюча посмішка, яка не залежить від Сергія Кузьмича, — посмішка сором'язливості перед своїми почуттями. Що б не говорили і як би не сміялися і жартували інші, як би апетитно не споживали і рейнвейн, і соте, і морозиво, як би не уникали поглядом цю пару, як би не здавалися байдужі, неуважні до неї, відчувалося чомусь, по поглядам, які зрідка кидали на них, що і анекдот про Сергія Кузьмовича, і сміх, і страви — все було удавано, а всі сили

уваги всієї цієї компанії були звернені тільки на цю пару — П'єра і Елен. Князь Василь представляв схлипування Сергія Кузьмича і в цей час оббігав поглядом дочку; і в той час як він сміявся, вираз його обличчя говорив: "Так, так, все добре йде; нині все вирішиться". Ганна Павлівна загрожувала йому за *notre bon Viasmitinoff*, а в очах її, які мигцем блиснули в цей момент на П'єра, князь Василь читав привітання з майбутнім зятем і щастям дочки. Стара княгиня, пропонуючи з сумним зітханням вина своєї сусідці і сердито глянувши на дочку, цим зітханням наче говорила: "так, тепер нам з вами нічого більше не залишилося, як пити солодке вино, моя мила; тепер час цієї молоді бути так зухвало безцеремонно-щасливою". "І що за дурість все те, що я розповідаю, як ніби це мене цікавить, — думав дипломат, поглядаючи на щасливі обличчя коханців — ось це щастя!"

Серед тих мізерно-дрібних, штучних інтересів, які пов'язували цю компанію, потрапило просте почуття прагнення красивих і здорових молодих чоловіка і жінки один до одного. І це людське почуття придушило все і парило над усім їх штучним лепетом. Жарти були невеселі, новини не цікаві, пожвавлення — очевидно підроблене. Не тільки вони, але лакеї, що служили за столом, здавалося, відчували те ж і забували порядки служби, задивляючись на красуню Елен з її сяючим обличчям і на червоне, товсте, щасливе і неспокійне обличчя П'єра. Здавалося, і вогні свічок зосереджені були тільки на цих двох щасливих обличчях.

П'єр відчував, що він був центром всього, і це положення і радувало і обмежувало його. Він знаходився в стані людини, заглибленої в якесь заняття. Він нічого ясно не бачив, не розумів і не чув. Тільки зрідка, несподівано, миготіли в його душі уривчасті думки і враження з дійсності. "Так вже все скінчено! — думав він. — І як це все сталося? Так швидко! Тепер я знаю, що не для неї однієї, не для себе одного, а й для всіх це має неминуче відбутися. Вони всі так чекають цього, так впевнені, що це буде, що я не можу, не можу обдурити їх. Але як це буде? Не знаю; а буде, неодмінно буде! " думав П'єр, поглядаючи на ці плечі, сяючі і біля самих очей його.

То раптом йому ставало соромно чогось. Йому незручно було, що він один займає увагу всіх, що він щасливець в очах інших, що він з своїм негарним обличчям якийсь Парис, що володіє Оленою. "Але, вірно, це завжди так буває і так треба, — втішав він себе. — І, втім, що ж я зробив для цього? Коли це почалося? З Москви я поїхав разом з князем Василем. Тут ще нічого не було. Потім, чому б мені було у нього не зупинитися? Потім я грав з нею в карти і підняв її ридикюль, їздив з нею кататися. Коли ж це почалося, коли це все сталося? І ось він сидить біля неї нареченим; чує, бачить, відчуває її близькість, її дихання, її рухи, її красу. То раптом йому здається, що це не вона, а він сам так незвичайно гарний, що від того-то і дивляться так на нього, і він, щасливий загальним подивом, випрямляє груди, піднімає голову і радіє своєму щастю. Раптом якийсь голос, чийсь знайомий голос, чується і каже йому щось іншим разом. Але П'єр так зайнятий, що не розуміє того, що говорять йому.

— Я питаю в тебе, коли ти отримав лист від Болконського, — повторює втретє князь Василь. — Як ти неуважний, мій милий.

Князь Василь посміхається, і П'єр бачить, що всі, всі посміхаються на нього і на Елен. "Ну, що ж, коли ви все знаєте", говорив сам собі П'єр. "Ну що ж? це правда", і він сам посміхався своєю лагідною, дитячою посмішкою, і Елен посміхається.

— Коли ж ти отримав? З Ольмюца? — повторює князь Василь, якому ніби потрібно це знати для вирішення спору.

"І чи можна говорити і думати про такі дрібниці?" думає П'єр.

— Так, з Ольмюца, — відповідає він, зітхнувши.

Від вечері П'єр повів свою даму за іншими в вітальню. Гості почали роз'їжджатися і деякі їхали, не попрощавшись з Елен. Ніби й не бажаючи відривати її від її серйозного заняття, деякі підходили на хвилину і швидше відходили, забороняючи їй проводити себе. Дипломат сумно мовчав, виходячи з вітальні. Йому представлялася вся марність його дипломатичної кар'єри в порівнянні з щастям П'єра. Старий генерал сердито буркнув на свою дружину, коли вона запитала його про стан його ноги. "Ото, стара дурепа, — подумав він. — Ось Олена Василівна так та й в 50 років красуня буде".

— Здається, що я можу вас привітати, — прошепотіла Ганна Павлівна княгині і міцно поцілувала її. — Якщо б не мігрень, я б залишилася.

Княгиня нічого не відповідала; її мучила заздрість до щастя своєї дочки.

П'єр під час проводів гостей довго залишався один з Елен в маленькій вітальні, де вони сіли. Він часто і раніше, в останні півтора місяці, залишався один з Елен, але ніколи не говорив їй про любов. Тепер він відчував, що це було необхідно, але він ніяк не міг зважитися на цей останній крок. Йому було соромно; йому здавалося, що тут, біля Елен, він займає чийсь чуже місце. Не для тебе це щастя, — говорив йому якийсь внутрішній голос. — Це щастя для тих, у кого немає того, що є у тебе. Але треба було сказати що-небудь, і він заговорив. Він запитав у неї, чи задоволена вона нинішнім вечері? Вона, як і завжди, з простотою своєю відповідала, що цьогорічні іменини були для неї одними з найприємніших.

Дехто з найближчих рідних ще залишалися. Вони сиділи у великій вітальні. Князь Василь ледачими кроками підійшов до П'єра. П'єр встав і сказав, що вже пізно. Князь Василь строго-запитально подивився на нього, як ніби то, що він сказав, було так дивно, що не можна було і розчути. Але слідом за тим вираз строгості змінилося, і князь Василь смикнув П'єра вниз за руку, посадив його і ласкаво посміхнувся.

— Ну, що, Леля? — звернувся він негайно ж до дочки з тим зневажливим тоном звичної ніжності, який засвоюється батьками, з дитинства пестливими для своїх дітей, але який князем Василем був тільки вгаданий за допомогою наслідування іншим батькам.

І він знову звернувся до П'єра.

— Сергій Кузьмич, з усіх боків, — промовив він, розстібаючи верхній гудзик жилета.

П'єр посміхнувся, але по його посмішці видно було, що він розумів, що не анекдот Сергія Кузьмича цікавив в цей час князя Василя; і князь Василь зрозумів, що П'єр розумів це. Князь Василь раптом пробурмотів щось і вийшов. П'єру здалося, що навіть

князь Василь був збентежений. Вид збентеження цього старого світського чоловіка зачепив П'єра; він озирнувся на Елен — і вона, здавалося, була збентежена і поглядом говорила: "що ж, ви самі винні".

"Треба неминуче переступити, але не можу, я не можу", думав П'єр, і заговорив знову про стороннє, про Сергія Кузьмовича, запитуючи, в чому полягав цей анекдот, так як він його не розчув. Елен з посмішкою відповідала, що вона теж не знає.

Коли князь Василь увійшов до вітальні, княгиня тихо говорила з літньою дамою про П'єра.

— Звичайно, це дуже блискуча партія, але щастя, моя мила ... — Шлюби здійснюються на небесах, [Звичайно, c'est un parti tres brillant, mais le bonheur, ma chere ... — Les Marieiages se font dans les cieux,] — відповідала літня дама.

Князь Василь, як би не слухаючи дам, пройшов у дальній кут і сів на диван. Він закрив очі і наче дрімав. Голова його було впала, і він прийшов до тями.

— Аліна, — сказав він дружині, — подивися, що вони роблять. [Aline, allez voir ce qu'ils font.]

Княгиня підійшла до дверей, пройшлася повз неї з значним, байдужим виглядом і заглянула в вітальню. П'єр і Елен так само сиділи і розмовляли.

— Все те ж, — відповідала вона чоловікові.

Князь Василь спохмурнів, зморщив рот на бік, щоки його застрибали з властивим йому неприємним, грубим виразом; він, стрепенувшись, встав, закинув назад голову і рішучими кроками, повз дам, пройшов в маленьку вітальню. Він швидкими кроками, радісно підійшов до П'єра. Лице князя було так незвичайно-урочисте, що П'єр злякано встав, побачивши його.

— Слава Богу! — сказав він. — Дружина мені все сказала! — Він обняв однією рукою П'єра, іншою — дочку. — Друг мій Леля! Я дуже, дуже радий. — Голос його затремтів. — Я любив твого батька ... і вона буде тобі добра дружина ... Нехай Бог благословить вас! ...

Він обійняв дочку, потім знову П'єра і поцілував його погано пахучим ротом. Сльози, дійсно, омочили його щоки.

— Княгиня, йди ж сюди, — прокричав він.

Княгиня вийшла і заплакала теж. Літня пані теж витиралась хусткою. П'єра цілували, і він кілька разів цілував руку прекрасної Елен. Через деякий час їх знову залишили одних.

"Все це так повинно було бути і не могло бути інакше, — думав П'єр, — тому нічого запитувати, чи добре це чи погано? Добре, тому що виразно, і немає колишнього болісного сумніву ". П'єр мовчки тримав руку своєї нареченої і дивився на її прекрасні груди, які неспокійно піднімалися і опускалися.

— Елен! — сказав він уголос і зупинився.

"Щось таке особливе кажуть в цих випадках", думав він, але ніяк не міг згадати, що таке саме говорять в цих випадках. Він глянув у її обличчя. Вона присунулася до нього ближче. Обличчя її зарум'янилося.

— Ах, зніміть ці ... як ці ... — вона вказувала на окуляри.

П'єр зняв окуляри, і очі його понад загальної дивності очей людей, які зняли окуляри, очі його дивилися злякано-запитально. Він хотів нагнутися над її рукою і поцілувати її; але вона швидким і грубим рухом голови перехопила його губи і звела їх з своїми. Обличчя її вразило П'єра своїм зміненим, неприємно-розгубленим виразом.

"Тепер вже пізно, все скінчено; та я й люблю її", подумав П'єр.

— Я вас кохаю! [*Je vous aime!*] — сказав він, згадавши те, що потрібно було говорити в цих випадках; але слова ці прозвучали так бідно, що йому стало соромно за себе.

Через півтора місяці він був повінчаний і оселився, як говорили, щасливим володарем красуні-дружини і мільйонів, у великому петербурзькому заново відремонтованому будинку графів Безухових.

III

Старий князь Микола Андрійович Болконський в грудні 1805 року одержав листа від князя Василя, де він сповіщав його про свій приїзд разом з сином. ("Я їду на ревізію, і, зрозуміло, мені 100 верст не крюк, щоб відвідати вас, вельмишановний благодійник, — писав він, — і Анатоль мій проводить мене і їде в армію, і я сподіваюся, що ви дозволите йому особисто висловити вам ту глибоку повагу, яку він, наслідуючи батька, має до вас".) — Ось Марі і вивозити не потрібно: женихи самі до нас їдуть, — необережно сказала маленька княгиня, почувши про це.

Князь Микола Андрійович скривився і нічого не сказав.

Через два тижні після отримання листа, ввечері, приїхали вперед люди князя Василя, а на інший день приїхав і він сам із сином.

Старий Болконський завжди був невисокої думки про характер князя Василя, і тим більше останнім часом, коли князь Василь в нові царювання за Павла та Олександра далеко пішов в чинах і почестях. Тепер же, з натяків листа і маленької княгині, він зрозумів, в чому справа, і невисока думка про князя Василя перейшла в душі князя Миколи Андрійовича в почуття недоброзичливого презирства. Він постійно пирхав, кажучи про нього. В той день, як приїхати князю Василю, князь Микола Андрійович був особливо незадоволений і не в дусі. Тому він був в лихому настрої, що приїжджав князь Василь, або від того він був особливо незадоволений приїздом князя Василя, що був у недоброму настрої; але він був не в дусі, і Тихон ще вранці відрадив архітектору входити з доповіддю до князя.

— Чуєте, як ходить, — сказав Тихін, звертаючи увагу архітектора на звуки кроків князя. — На всю п'яту ступає — вже ми знаємо ...

Однак, як звичайно, в 9-й годині князь вийшов гуляти в своїй оксамитовій шубці з соболиним коміром і такої ж шапці. Напередодні випав сніг. Доріжка, по якій ходив князь Микола Андрійович до оранжереї, була розчищена, сліди мітли виднілися на розметаному снігу, і лопата була встромлена в пухкий насип снігу, що йшов по обидва боки доріжки. Князь пройшов по оранжереям, по челяді і будівлям, насуплений і мовчазний.

— А проїхати на санях можна? — запитав він керуючого, поважного, схожого обличчям і манерами на господаря, що проводжав його до будинку.

— Глибокий сніг, ваша світлість. Я вже по прешпекту розкидати велів.

Князь нахилив голову і підійшов до ганку. "Слава тобі, Господи, — подумав керуючий, — пронеслася хмара!"

— Проїхати важко було, ваше сіятельство, — додав керуючий. — Як чутно було, ваше сіятельство, що міністр завітає до вашого сіятельства?

Князь повернувся до керуючого і насупленими очима вступився на нього.

— Що? Міністр? Який міністр? Хто велів? — заговорив він своїм пронизливим, жорстким голосом. — Для княжни, моєї дочки, не розчистили, а для міністра! У мене немає міністрів!

— Ваше сіятельство, я думав ...

— Ти думав! — закричав князь, все поспішне і чудернацьке вимовляючи слова. — Ти думав ... Розбійники! Пролази! Я тебе навчу вважати, — і, піднявши палицю, він замахнувся нею на Алпатича і вдарив би, якби керуючий мимоволі не відхилився від удару. — Гадав! Пройдисвіти! — квапливо кричав він. Але, не дивлячись на те, що Алпатич, сам злякався своєї зухвалості — відхилитися від удару, наблизився до князя, опустивши перед ним покійно свою лису голову, або, може бути, саме від цього князь, продовжуючи кричати: "пройдисвіти! Закидати дорогу! " не підняв другий раз палиці і вбіг в кімнати.

Перед обідом княжна і m-lle Bourienne, знаючи, що князь не в душі, стояли, чекаючи його: m-lle Bourienne з сяючим обличчям, яке говорило: "Я нічого не знаю, я така ж, як і завжди", і княжна Марія — бліда, перелякана, з опущеними очима. Найважче для княжни Марії було те, що вона знала, що в цих випадках треба діяти так, як m-lle Bourienne, але не могла цього зробити. Їй здавалося: "зроблю я так, як ніби не помічаю, він подумає, що у мене немає до нього співчуття; зроблю я так, що я сама нудна і не в доброму душі, він скаже (як це і було), що я ніс похнюпила ", і т. п.

Князь глянув на перелякане обличчя дочки і пирхнув.

— Др ... або дура! ... — промовив він.

"І тієї немає! Вже й їй напліткували ", подумав він про маленьку княгиню, якої не було в ідальні.

— А княгиня де? — запитав він. — Ховається? ...

— Вона не зовсім здорова, — весело усміхаючись, сказала m-lle Bourienne, — вона не вийде. Це так зрозуміло в її положенні.

— Ге! гм! кхі! кхі! — промовив князь і сів за стіл.

Тарілка йому здалася не чиста; він вказав на пляму і кинув її. Тихон підхопив її і передав буфетникові. Маленька княгиня була нездорова; але вона до такої міри непереборно боялася князя, що, почувши про те, як він у лихому настрої, вона зважилася не виходити. — Я боюся за дитину, — говорила вона m-lle Bourienne, — Бог знає, що може стати від переляку.

Взагалі маленька княгиня жила в Лисих Горах постійно під почуттям страху і

антипатії до старого князя, яку вона не усвідомлювала, тому що страх так переважав, що вона не могла відчувати її. З боку князя була теж антипатія, але вона заглушалась презирством. Княгиня, обжившись в Лисих Горах, особливо полюбила m-lle Bourienne, проводила з нею дні, просила її ночувати з собою і з нею часто говорила про свекра і судила його.

— До нас їдуть гості, князь. [Il nous arrive du monde, mon prince,] — сказала m-lle Bourienne, своїми рожевенькими руками розгортаючи білу серветку. — Його світлість князь Курагін з сином, наскільки я чула? [Son excellence le prince Kouraguine avec son fils, a ce que j'ai entendu dire?] — запитально сказала вона.

— Гм ... це excellence хлопчисько ... я його улаштував в колегію, — ображено сказав князь. — А син навіщо, не можу зрозуміти. Княгиня Лізавета Карлівна і княжна Марія, може, знають; я не знаю, до чого він везе цього сина сюди. Мені не потрібно. — І він подивився на почервонілу дочку.

— Нездорова, чи що? Від страху міністра, як нині цей бовдур Алпатич сказав.

— Ні, Батюшка. [mon pere.]

Як ні невдало натрапила m-lle Bourienne на предмет розмови, вона не зупинилася і базікала про оранжереї, про красу нової квітки, що розпустилася, і князь після супу пом'якшав.

Після обіду він пройшов до невістки. Маленька княгиня сиділа за маленьким столиком і говорила з Марійкою, покоївкою. Вона зблідла, побачивши свекра.

Маленька княгиня дуже змінилася. Вона скоріше була дурна, ніж хороша, тепер. Щоки опустилися, губа піднялася догори, очі були обтягнуті донизу.

— Так, тяжкість якась, — відповідала вона на питання князя, що вона відчуває.

— Чи не потрібно чого?

— Ні, Дякую, батюшка. [merci, mon pere.]

— Ну, добре, добре.

Він вийшов і дійшов до офіціантської. Алпатич, нагнувши голову, стояв в офіціантській.

— Закидали дорогу?

— Закидали, ваша світлість; вибачте, заради Бога, по одній дурості.

Князь перебив його і засміявся своїм неприродним сміхом.

— Ну, добре, добре.

Він простягнув руку, яку поцілував Алпатич, і пройшов до кабінету.

Увечері приїхав князь Василь. Його зустріли на прешпекті (так називався проспект) кучера і офіціанти, з криком провезли його візки і сани до флігеля по навмисне засипаній снігом дорозі.

Князю Василю і Анатолу були відведені окремі кімнати.

Анатоль сидів, знявши камзол і взявшись руками в боки, перед столом, на кут якого він, посміхаючись, пильно і неуважно спрямував свої прекрасні великі очі. На все життя своє він дивився як на безперервне звеселяння, яке хтось такий чомусь зобов'язався влаштувати для нього. Так само і тепер він дивився на свою поїзтку до

злого старого і до багатой потворной спадкоємиці. Все це могло вийти, за його припущенням, дуже добре і весело. А чому б і не одружуватися, коли вона дуже багата? Це ніколи не заважає, думав Анатоль.

Він поголився, надушився з ретельністю і франтівством, що зробилось його звичкою, і з природженим йому добродушно-переможним виразом, високо несучи красиву голову, увійшов до кімнати батька. Біля князя Василя клопоталися його два камердинери, одягаючи його; він сам жваво озирався навколо себе і весело кивнув синові, що ввійшов, як ніби він говорив: "Так, таким мені тебе і треба!"

— Ні, без жартів, батюшка, вона дуже потворна? Га? — запитав він, як би продовжуючи розмову, не раз ведену під час подорожі.

— Годі. Дурниці! Головна справа — старайся бути шанобливим і розсудливим з старим князем.

— Якщо він буде сваритися, я піду, — сказав Анатоль. — Я цих дідуганів терпіти не можу. Га?

— Пам'ятай, що для тебе від цього залежить все.

В цей час в дівочій не тільки був відомий приїзд міністра з сином, але зовнішній вигляд їх обох був уже докладно описаний. Княжна Марія сиділа одна в своїй кімнаті і марно намагалася подолати своє внутрішнє хвилювання.

"Навіщо вони писали, навіщо Ліза говорила мені про це? Адже цього не може бути! — говорила вона собі, поглядаючи в дзеркало. — Як я вийду в вітальню? Якщо б він навіть мені сподобався, я б не могла бути тепер з ним сама собою". Одна думка про погляд її батька приводила її в жах.

Маленька княгиня і m-lle Bourienne отримали вже всі потрібні відомості від покоївки Марійки про те, який рум'яний, чорнобривий красень був міністерський син, і про те, як татко їх насилу ноги проволочив по сходах, а він, як орел, крокуючи по три сходинки, пробіг за ним. Отримавши ці відомості, маленька княгиня з m-lle Bourienne, ще з коридору чутні своїми голосами, що жваво перемовляються, увійшли в кімнату княжни.

— Вони приїхали, Марі, ви знаєте? [Ils sont arrives, Marieie,] — сказала маленька княгиня, перевалюючись своїм животом і важко опускаючись на крісло.

Вона вже не була в тій блузі, в якій сиділа вранці, а на ній була одна з кращих її суконь; голова її була ретельно прибрана, і на обличчі її було пожвавлення, що не ховало, однак, обрисів лиця, що опустилися і помертвіли. У тому вбранні, в якому вона бувала зазвичай в компаніях в Петербурзі, ще помітніше було, як набагато вона змарніла. На m-lle Bourienne теж з'явилося вже непомітно якесь удосконалення наряду, яке надавало їй гарненькому, свіженькому обличчю ще більш привабливості.

— Ну, а ви залишаєтеся, в чому були, княжна? — заговорила вона. — Зараз прийдуть сказати, що вони вийшли. Треба буде йти вниз, а ви хоч би трохи причепурилися! [Eh bien, et vous restez comme vous etes, chere princesse? On va venir annoncer, que ces messieurs sont au salon; il faudra descendre, et vous ne faites pas un petit brin de toilette!]

Маленька княгиня піднялася з крісла, подзвонила покоївку і поспішно і весело почала вигадувати наряд для княжни Марії і виконувати його. Княжна Марія відчувала себе ображеною в почутті власної гідності тим, що приїзд обіцяного їй нареченого хвилював її, і ще більше вона була ображена тим, що обидві її подруги і не припускали, щоб це могло бути інакше. Сказати їм, як їй соромно було за себе і за них, це означало видати своє хвилювання; крім того відмова від вбрання, яке пропонували їй, повело б до тривалих жартів і наполягання. Вона спалахнула, прекрасні очі її згасли, лице її покрилося плямами і з тим негарним виразом жертви, який найчастіше зупинявся на її обличчі, вона віддалася у владу m-lle Bourienne і Лізи. Обидві жінки дбали цілком щиро про те, щоб зробити її красивою. Вона була така негарна, що жодної з них не могла прийти думка про суперництво з нею; тому вони цілком щиро, з тим наївним і твердим переконанням жінок, що наряд може зробити обличчя красивим, взялися за її одягання.

— Ні, справді, мій добрий друг, [*ma bonne amie,*] це плаття поганеньке, — говорила Ліза, здалеку боком поглядаючи на княжну. — Вели подати, у тебе там є масака. Далебі! Що ж, адже це, може бути, доля життя вирішується. А це дуже світле, недобре, ні, недобре!

Недобре було не плаття, але обличчя і вся постать княжни, але цього не відчували m-lle Bourienne і маленька княгиня; їм все здавалося, що якщо прикласти блакитну стрічку до волосся, зачесаного догори, і спустити блакитний шарф з коричневої сукні і т. п., то все буде добре. Вони забували, що перелякане обличчя і фігуру не можна було змінити, і тому, як вони ні видозмінювали рамку і прикраси цього лиця, саме лице залишалося миршавим і некрасивим. Після двох або трьох змін, яким покірно підпорядковувалася княжна Марія, в ту хвилину, як вона була зачесана догори (зачіска, яка цілком змінювала і нівечила її обличчя), в блакитному шарфі і ошатному платті масака, маленька княгиня рази два обійшла кругом неї, маленькою ручкою поправила тут складку сукні, там підсмикнула шарф і подивилася, схиливши голову, то з одного, то з іншого боку.

— Ні, це не можна, — сказала вона рішуче, сплеснувши руками. Ні, Марі, рішуче це не йде до вас. Я вас краще люблю в вашому сіренькому щоденному платтячку: будь ласка, зробіть це для мене. . — [*Non, Marie, decidement ca ne vous va pas. Je vous aime mieux dans votre petite robe grise de tous les jours. Non, de grace, faites cela pour moi.*] Катя, — сказала вона покоївки, — принеси княжні сіреньке плаття, і подивіться, m-lle Bourienne, як я це зроблю, — сказала вона з посмішкою передчуття артистичної радості.

Але коли Катя принесла необхідне плаття, княжна Марія все ще сиділа нерухомо перед дзеркалом, дивлячись на своє обличчя, і в дзеркалі побачила, що в очах її стоять сльози, і що рот її тремтить, готуючись до ридань.

— Ну, княжна, ще маленьке зусилля— сказала m-lle Bourienne. [*Voyons, chere princesse,— encore un petit effort.*]

Маленька княгиня, взявши плаття з рук покоївки, підходила до княжни Марії.

— Ні, тепер ми це зробимо просто, мило, — говорила вона.

Голоси її, m-lle Bourienne і Каті, яка про щось засміялася, зливалися в веселе дзеленчання, схоже на спів птахів.

— Ні, залиште мене, [Non, laissez-moi,] — сказала княжна.

І голос її звучав такою серйозністю і стражданням, що лепетання птахів негайно ж замовкло. Вони подивилися на великі, прекрасні очі, повні сліз і думки, які ясно і благально дивилися на них, і зрозуміли, що наполягати марно і навіть жорстоко.

— Принаймні, змініть зачіску. У Марі одне з тих обличч, яким цей рід зачіски зовсім не йде. — з докором сказала вона, звертаючись до m-lle Bourienne, Змініть, будь ласка. — сказала маленька княгиня. [Au moins changez de coiffure, — Je vous disais, — Marieie a une de ces figures, auxquelles ce genre de coiffure ne va pas du tout. Mais du tout, du tout. Changez de grace.]

— Дайте мені спокій, мені все одно, [Laissez-moi, laissez-moi, tout ca m'est parfaitement egal,] — відповідав голос, що ледь утримує сльози.

M-lle Bourienne і маленька княгиня повинні були зізнатися самим собі, що княжна Марія в цьому виді була дуже дурна, гірше, ніж завжди; але було вже пізно. Вона дивилася на них з тим виразом, який вони знали, виразом думки і смутку. Вираз цей не вселяв їм страху до княжни Марії. (Цього почуття вона нікому не вселяла.) Але вони знали, що коли на її обличчі з'являвся це вираз, вона була мовчазна і непохитна у своїх рішеннях.

— Ви змініте, чи не так? [Vous changerez, n'est-ce pas?] — сказала Ліза, і коли княжна Марія нічого не відповіла, Ліза вийшла з кімнати.

Княжна Марія залишилася одна. Вона не виконала бажання Лізи і не тільки не змінила зачіски, але і не глянула на себе в дзеркало. Вона, безсило опустивши очі і руки, мовчки сиділа і думала. Їй представлявся благовірний, чоловік, сильна, переважна і незрозуміло-приваблива істота, що переносить її раптом в свій, абсолютно інший, щасливий світ. Дитина своя, така, яку вона бачила вчора у дочки годувальниці, — представлялася їй біля своїх власній грудей. Чоловік стоїть і ніжно дивиться на неї і дитину. "Але ні, це неможливо: я занадто дурна", думала вона.

— Завітайте до чаю. Князь зараз вийдуть, — сказав через двері голос покоївки.

Вона отямилася і жахнулася того, про що вона думала. І перш ніж іти вниз, вона встала, увійшла в образну і, спрямувавши на освітлений лампадою чорний лик великого образу Спасителя, простояла перед ним кілька хвилин з складеними руками. В душі княжни Марії був болісний сумнів. Чи можлива для неї радість любові, земної любові до чоловіка? В думках про шлюб княжні Марії мріялося і сімейне щастя, і діти, але головною, сильнішою і затаєною її мрією була любов земна. Почуття було тим сильніше, чим більше вона намагалася приховувати його від інших і навіть від самої себе. Боже мій, — казала вона, — як мені придушити в серці своєму ці думки диявола? Як мені відмовитись так, назавжди від злих помислів, щоб спокійно виконувати Твою волю? І тільки-но вона зробила це питання, як Бог вже відповідав їй в її власному серці: "Не бажай нічого для себе; не шукай, не хвилюйся, не заздри. Майбутнє людей і твоя

доля повинна бути невідома тобі; але живи так, щоб бути готовою до всього. Якщо Богу завгодно буде випробувати тебе в обов'язках шлюбу, будь готова виконати Його волю ". З цією заспокійливою думкою (але все-таки з надією на виконання своєї забороненої, земної мрії) княжна Мар'я, зітхнувши, перехрестилася і зійшла вниз, не думаючи ні про своє плаття, ні про зачіску, ні про те, як вона увійде і що скаже . Що могло все це значить в порівнянні з приреченням Бога, без волі Якого не впаде жодна волосина з голови людської.

IV

Коли княжна Марія зійшла в кімнату, князь Василь з сином вже були в вітальні, розмовляючи з маленькою княгинею і m-lle Bourienne. Коли вона увійшла своєю важкою ходою, ступаючи на п'яти, чоловіки і m-lle Bourienne піднялися, і маленька княгиня, вказуючи на неї чоловікам, сказала: Ось Марі! [Voila Marie!] Княжна Марія бачила всіх і детально бачила. Вона бачила обличчя князя Василя, яке на мить серйозно зупинилося побачивши княжну і негайно ж посміхнулось, і лице маленької княгині, яка читала з цікавістю на обличчях гостей враження, яке справить на них Marie. Вона бачила і m-lle Bourienne з її стрічкою і красивим обличчям і жвавим, як ніколи, поглядом, втупленим у нього; але вона не могла бачити його, вона бачила тільки щось велике, яскраве і прекрасне, що посунулось до неї, коли вона увійшла в кімнату. Спочатку до неї підійшов князь Василь, і вона поцілувала лису голову, яка нахилилась над її рукою, і відповідала на його слова, що вона, навпаки, дуже добре пам'ятає його. Потім до неї підійшов Анатоль. Вона все ще не бачила його. Вона тільки відчула ніжну руку, що твердо взяла її, і трохи доторкнулася до білого чола, над яким були напomadжене прекрасне русяве волосся. Коли вона глянула на нього, краса його вразила її. Анатоль, заклавши великий палець правої руки за застібнутий гудзик мундира, з випнутими вперед грудьми, а назад — спиною, похитуючи однією відставленою ногою і злегка схиливши голову, мовчки, весело дивився на княжну, мабуть зовсім про неї не думаючи. Анатоль не був меткий, не швидкий і не красномовний в розмовах, але у нього зате була дорогоцінна для компанії здатність спокою і нічим не змінна впевненість. Замовкни при першому знайомстві не самовпевнена людина і викажи усвідомлення непристойності цього мовчання і бажання знайти що-небудь, і буде недобре; але Анатоль мовчав, похитував ногою, весело спостерігаючи зачіску княжни. Видно було, що він так спокійно міг мовчати дуже довго. "Якщо кому незручне це мовчання, так розмовляйте, а мені не хочеться", як ніби говорив його вигляд.

Крім того в поведженні з жінками у Анатолія була та манера, яка найбільше вселяє в жінках цікавість, страх і навіть любов, — манера презирливого відчуття своєї переваги. Начебто він говорив їм своїм виглядом: "Знаю вас, знаю, та що з вами возитися? А вже ви б раді! " Може бути, що він цього не думав, зустрічаючись з жінками (і навіть ймовірно, що ні, тому що він взагалі мало думав), але такий у нього був вигляд і така манера. Княжна відчула це і, як ніби бажаючи йому показати, що вона і не сміє думати про те, щоб зайняти його, звернулася до старого князя. Розмова

йшла загальна і жвава, завдяки голоску і губці з вусиками, що піднімалася над білими зубами маленької княгині. Вона зустріла князя Василя з тим прийомом жартування, який часто вживається балакуче-веселими людьми і який полягає в тому, що між людиною, з яким так тримаються, і собою припускають якісь давно усталені жарти і веселі, почасти не всім відомі, кумедні спогади, тоді як ніяких таких спогадів немає, як їх і не було між маленькою княгинею і князем Василем. Князь Василь охоче піддався цьому тону; маленька княгиня залучила в цей спогад смішні пригоди, яких ніколи не було, і Анатолія, якого вона майже не знала. M-lle Bourienne теж розділяла ці спільні спогади, і навіть княжна Марія із задоволенням відчула і себе втягнутою в ці веселі пригадки.

— Ось, принаймні, ми вами тепер цілком скористаємося, милий князь, — говорила маленька княгиня, зрозуміло французькою, князю Василю, — це не так, як на наших вечорах у Annette, де ви завжди втечете; пам'ятаєте милу Аннет? [cette chere Annette?]

— А, так ви мені не налаштовані говорити про політику, як Annette!

— А наш чайний столик?

— О так!

— Чому ви ніколи не бували у Annette? — запитала маленька княгиня у Анатолія. — А я знаю, знаю, — сказала вона, підморгнувши, — ваш брат Іполит мені розповідав про ваші справи. — О! — Вона погрозила йому пальчиком. — Ще в Парижі ваші прокази знаю!

— А він, Іполит, тобі не говорив? — сказав князь Василь (звертаючись до сина і схопивши за руку княгиню, як ніби вона хотіла втекти, а він ледве встиг утримати її), — а він тобі не говорив, як він сам, Іполит, сохнув за милою княгинею і як вона вигнала його з дому? [Le mettait a la porte?]

— Ах! це перл жінок, княжна! [Oh! C'est la perle des femmes, princesse!] — звернувся він до княжни.

З свого боку m-lle Bourienne не упустила випадку при слові Париж вступити теж до загальної розмови спогадів. Вона дозволила собі запитати, чи давно Анатоль залишив Париж, і як сподобалося йому це місто. Анатоль вельми охоче відповідав французенці і, посміхаючись та дивлячись на неї, розмовляв з нею про її батьківщину. Побачивши гарненьку Bourienne, Анатоль вирішив, що і тут, в Лисих Горах, буде не нудно. "Дуже непогана! — думав він, оглядаючи її, — дуже непогана ця компаньйонка. [demoiselle de compagn.] Сподіваюся, що вона візьме її з собою, коли вийде за мене, — подумав він, — Малятко — мила. [la petite est gentille ".] Старий князь неквапливо одягався в кабінеті, хмурачись й обмірковуючи те, що йому робити. Приїзд цих гостей сердив його. "Що мені князь Василь і його синок? Князь Василь хвалько, пустопорожній, ну і син ще той повинен бути ", бурчав він про себе. Його обурювало те, що приїзд цих гостей піднімав в його душі невирішене, питання, яке постійно заглушалось — питання, щодо якого старий князь завжди сам себе обманював. Питання полягало в тому, чи зважиться він коли-небудь розлучитися з княжною Марією і віддати її чоловікові. Князь ніколи прямо

не наважувався задавати собі це питання, знаючи вперед, що він відповів би по справедливості, а справедливість суперечила більше ніж почуттю, а всієї можливості його життя. Життя без княжни Марії князю Миколі Андрійовичу, незважаючи на те, що він, здавалося, мало дорожив нею, була немислиме. "І до чого їй виходити заміж? — думав він, — напевно, бути нещасною. Он Ліза за Андрієм (краще чоловіка тепер, здається, важко знайти), а хіба вона задоволена своєю долею? І хто її візьме з любові? Бридка, незграбна. Візьмуть за зв'язки, за багатство. І хіба не живуть в дівках? Ще щасливішими! " Так думав, одягаючись, князь Микола Андрійович, а разом з тим питання, яке все відкладалося, вимагало негайного вирішення. Князь Василь привіз свого сина, очевидно, з наміром зробити пропозицію і, ймовірно, нині або завтра вимагатиме прямої відповіді. Ім'я, положення в світі пристойне. "Що ж, я не проти, — говорив сам собі князь, — але нехай він буде вартий її. Ось це-то ми і подивимося ".

— Це-то ми і подивимося, — промовив він уголос. — Це-то ми і подивимося.

І він, як завжди, бадьорими кроками увійшов до вітальні, окинув очима всіх, помітив і зміну сукні маленької княгині, і стрічку Bourienne, і потворну зачіску княжни Марії, і посмішки Bourienne і Анатолія, і самотність своєї княжни в загальній розмові. "Прибралась, як дура! — подумав він, злісно глянувши на дочку. — Сорому немає: а він її і знати не хоче! "

Він підійшов до князя Василя.

— Ну, здрастуй, здрастуй; радий бачити.

— Для мила дружка сім верст не околиця, — заговорив князь Василь, як завжди, швидко, самовпевнено і фамільярно. — Ось мій другий, прошу любити і жалувати.

Князь Микола Андрійович оглянув Анатолія. — Молодець, молодець! — сказав він, — ну, мабуть поцілунок, — і він підставив йому щоку.

Анатоль поцілував старого і цікаво і зовсім спокійно дивився на нього, чекаючи, чи скоро станеться від нього обіцяне батьком щось чудацьке.

Князь Микола Андрійович сів на своє звичайне місце в кут дивана, підсунув до себе крісло для князя Василя, вказав на нього і став розпитувати про політичні справи і новини. Він слухав ніби з увагою розповідь князя Василя, але безперестанку поглядав на княжну Марію.

— Так уже з Потсдама пишуть? — повторив він останні слова князя Василя і раптом, вставши, підійшов до дочки.

— Це ти для гостей так прибралась, а? — сказав він. — Гарна, дуже хороша. Ти при гостях зачесана по-новому, а я при гостях тобі кажу, що вперед не смій ти переодягатися не спитавши у мене.

— Це я, батюшка, [mon père,]винна, — червоніючи, заступилася маленька княгиня.

— Вам повна воля-с, — сказав князь Микола Андрійович, шаркаючи ніжкою перед невісткою, — а їй спотворювати себе нічого — і так невродлива.

І він знову сів на місце, не звертаючи більше уваги на дочку, доведену до сліз.

— Навпаки, ця зачіска дуже йде княжні, — сказав князь Василь.

— Ну, батюшка, молодий князь, як його звуть? — сказав князь Микола Андрійович,

звертаючись до Анатолія, — піди сюди, поговоримо, познайомимося.

"Ось коли починається потіха", подумав Анатоль і з посмішкою підсів до старого князя.

— Ну, ось що: ви, мій милий, кажуть, за кордоном виховувалися. Не так, як нас з твоїм батьком дяк грамоті вчив. Скажіть мені, мій милий, ви тепер служите в кінній гвардії? — запитав старий, близько і пильно дивлячись на Анатолія.

— Ні, я перейшов до армії, — відповідав Анатоль, ледь стримуючись від сміху.

— А! хороша справа. Що ж, хочете, мій милий, послужити царю и вітчизні? Час воєнний. Такому молодцю служити треба, служити треба. Що ж, у фронті? — Ні, князь. Полк наш виступив. А я числюся. При чому я числюся, тато? — звернувся Анатоль зі сміхом до батька.

— Славно служить, славно. При чому я числюся! Ха-ха-ха! — засміявся князь Микола Андрійович.

І Анатоль засміявся ще голосніше. Раптом князь Микола Андрійович насупився.

— Ну, іди, — сказав він Анатолію.

Анатоль з посмішкою підійшов знову до панянок.

— Адже ти їх там за кордоном виховував, князь Василь? Га? — звернувся старий князь до князя Василя.

— Я робив, що міг; і я вам скажу, що тамтешнє виховання набагато краще нашого.

— Так, нині все інше, все по-новому. Молодець малий! молодець! Ну, підемо до мене.

Він взяв князя Василя під руку і повів до кабінету.

Князь Василь, залишившись один-на-один з князем, негайно ж оголосив йому про своє бажання і надії.

— Що ж ти думаєш, — сердито сказав старий князь, — що я її тримаю, не можу розлучитися? Уявляють собі! — промовив він сердито. — Мені хоч завтра! Тільки скажу тобі, що я свого зятя знати хочу краще. Ти знаєш мої правила: все відкрито! Я завтра при тобі запитаю: хоче вона, тоді нехай він поживе. Нехай поживе, я подивлюся. — Князь пирхнув.

— Нехай виходить, мені все одно, — закричав він тим пронизливим голосом, яким він кричав при прощанні з сином.

— Я вам прямо скажу, — сказав князь Василь тоном хитрої людини, яка переконалася в непотрібності хитрувати перед проникливістю співрозмовника. — Ви ж наскрізь людей бачите. Анатоль не геній, але чесний, добрий малий, прекрасний син і рідний.

— Ну, ну, добре, побачимо.

Як воно завжди буває для самотніх жінок, які довго прожили без чоловічого товариства, при появі Анатолія всі три жінки в будинку князя Миколи Андрійовича однаково відчували, що існування їх було не життям до цього часу. Сила мислити, відчувати, спостерігати миттєво удесятерилася у всіх їх, і як ніби досі відбувалося в темряві, їх життя раптом засвітилося новим, повним значення світлом.

Княжна Марія зовсім не думала і не пам'ятала про своє обличчя і зачіску. Красиве, відкрите обличчя людини, яка, може бути, буде її чоловіком, поглинало всю її увагу. Він їй здавався добрим, хоробрим, рішучим, мужнім і великодушним. Вона була переконана в цьому. Тисячі мрій про майбутнє сімейне життя безперестанку виникали в її уяві. Вона відганяла і намагалася приховати їх.

"Але чи не занадто я холодна з ним? — думала княжна Мар'я. — Я намагаюся стримувати себе, тому що в глибині душі відчуваю себе до нього вже занадто близькою; але ж він не знає всього того, що я про нього думаю, і може уявити собі, що він мені неприємний".

І княжна Марія намагалася і не вміла бути люб'язною з новим гостем. "Бідна дівчина, вона по-диявольському дурна собою, [La pauvre fille! Elle est diablement laide "], думав про неї Анатоль.

M-lle Bourienne, накручена теж приїздом Анатолія на високу ступінь збудження, думала в іншому роді. Звичайно, красива молода дівчина без певного положення в світі, без рідних і друзів і навіть батьківщини не думала присвятити своє життя послугам князю Миколі Андрійовичу, читанню йому книг і дружби до княжни Марії. M-lle Bourienne давно чекала того російського князя, який відразу зуміє оцінити її перевагу над російськими, дурними, погано одягненими, незграбними княжнами, закохається в неї і відвезе її; і ось цей російський князь, нарешті, приїхав. У m-lle Bourienne була історія, чула нею від тітки, завершена нею самою, яку вона любила повторювати в своїй уяві. Це була історія про те, як спокушений дівчині представлялася її бідна мати, sa pauvre mere, і дорікала їй за те, що вона без шлюбу віддалася чоловікові. M-lle Bourienne часто зворушувалась до сліз, в уяві своїй розповідаючи йому, спокуснику, цю історію. Тепер цей він, справжній російський князь, з'явився. Він відвезе її, потім з'явиться та pauvre mere, і він одружується на ній. Так складалася в голові m-lle Bourienne вся її майбутня історія, саме в той час як вона розмовляла з ним про Париж. Не розрахунки керували m-lle Bourienne (вона навіть хвилини не обмірковувала того, що їй робити), але все це вже давно було готове в ній і тепер тільки згрупувалося близько Анатолія, що з'явився та якому вона бажала і намагалася, як можна більше, подібатися.

Маленька княгиня, як старий полковий кінь, почувши звук труби, несвідомо і забуваючи своє становище, готувалася до звичного галопу кокетства, без жодної задньої думки або боротьби, а з наївними, легковажними веселощами.

Незважаючи на те, що Анатоль в жіночому товаристві ставив себе звичайно в положення людини, якій набридала біганина за ним жінок, він відчував марнолюбне задоволення, побачивши свій вплив на цих трьох жінок. Крім того він починав відчувати до гарненької і викличної Bourienne то пристрасне, звіряче почуття, яке на нього находило з надзвичайною швидкістю і спонукало його до найгрубішим і сміливим вчинкам.

Компанія після чаю перейшла в диванну, і княжну попросили пограти на клавікордах. Анатоль оперся перед нею біля m-lle Bourienne, і очі його, сміючись і

радіючи, дивилися на княжну Марію. Княжна Марія з болісним і радісним хвилюванням відчувала на собі його погляд. Улюблена соната переносила її в самий задушевне-поетичний світ, а й відчуття погляду на собі надавало цьому світу ще більшу поетичність. Погляд же Анатолія, хоча і був спрямований на неї, відносився не до неї, а до рухів ніжки m-lle Bourienne, яку він в цей час чіпав своєю ногою під фортепіано. M-lle Bourienne дивилася теж на княжну, і в її прекрасних очах було теж новий для княжни Марії вираз переляканої радості і надії.

"Як вона мене любить! — думала княжна Мар'я. — Як я щаслива тепер і як можу бути щаслива з таким другом і таким чоловіком! Невже чоловіком? " думала вона, не сміючи глянути на його обличчя, відчуваючи все той же погляд, спрямований на себе.

Ввечері, коли після вечері стали розходитися, Анатоль поцілував руку княжни. Вона сама не знала, як у ній дістало сміливості, але вона прямо глянула на прекрасне обличчя, що наблизилось до її короткозорих очей. Після княжни він підійшов до руки m-lle Bourienne (це було непристойно, але він робив все так впевнено і просто), і m-lle Bourienne спалахнула і злякано глянула на княжну.

"Яка делікатність, [Quelle delicatesses]" — подумала княжна. — Невже Аме (так звали m-lle Bourienne) думає, що я можу ревнувати її і не цінувати її чисту ніжність і відданість до мене. — Вона підійшла до m-lle Bourienne і міцно її поцілувала. Анатоль підійшов до руки маленької княгині.

— Ні, ні, ні! Коли батько ваш напише мені, що ви себе ведете добре, тоді я дам вам поцілувати руку. Не раніше. [Non, non, non! Quand votre pere m'ecrira, que vous vous conduisez bien, je vous donnerai ma main a baiser. Pas avant.] — І, піднявши пальчик і посміхаючись, вона вийшла з кімнати.

V

Всі розійшлися, і, крім Анатолія, який заснув одразу ж, як ліг на ліжко, ніхто довго не спав цієї ночі.

"Невже він мій благовірний, саме цей чужий, красивий, добрий чоловік; головне — добрий ", думала княжна Марія, і страх, який майже ніколи не приходив до неї, найшов на неї. Вона боялася озирнутися; їй здавалося, що хтось стоїть тут за ширмами, в темному кутку. І цей хтось був він — диявол, і він — цей чоловік з білим лобом, чорними бровами і рум'яним ротом.

Вона подзвонила покоївку і попросила її лягти в її кімнаті.

M-lle Bourienne в цей вечір довго ходила по зимовому саду, марно чекаючи когось і то посміхаючись комусь, то до сліз зворушуючись уявними словами раувге мере, що докоряє її за її падіння.

Маленька княгиня бурчала на покоївку за те, що постіль було нехороша. Не можна було їй лягти ні на бік, ні на груди. Все було важко і незручно. Живіт її заважав їй. Він заважав їй більше, ніж коли-небудь, саме нині, бо присутність Анатолія перенесла її жвавенько в інший час, коли цього не було і їй було все легко і весело. Вона сиділа в кофтині і очіпку на кріслі. Катя, сонна і з поплутаною косою, в третій раз перебивала і перевертала важку перину, щось примовляючи.

— Я тобі казала, що все горбами і ямами, — твердила маленька княгиня, — я б сама рада була заснути, стало бути, я не винна, — і голос її затремтів, як у дитини, що збирається плакати.

Старий князь теж не спав. Тихон крізь сон чув, як він сердито крокував і пирхав носом. Старому князеві здавалося, що він був ображений за свою дочку. Образа найболючіша, тому що вона стосувалася не його, а іншого, дочки, яку він любить більше себе. Він сказав собі, що він передумає всю цю справу і знайде те, що справедливо і повинно зробити, але замість того він тільки більше дратував себе.

"Перший зустрічний показався — і батько і все забуте, і біжить догори, причісується і хвостом виляє, і сама на себе не схожа! Рада кинути батька! І знала, що я зауважу. Фр ... фр ... фр ... І хіба я не бачу, що цей дурень дивиться тільки на Бурьенку (треба її прогнати)! І як гордості настільки немає, щоб зрозуміти це! Хоч не для себе, коли немає гордості, так для мене, принаймні. Треба їй показати, що цей бовдур про неї і не думає, а тільки дивиться на Bourienne. Немає у ній гордості, але я покажу їй це"

Сказавши дочки, що вона помиляється, що Анатоль має намір волочитися за Bourienne, старий князь знав, що він роздратує самолюбство княжни Марії, і його справа (бажання не розлучатися з дочкою) буде виграна, і тому заспокоївся на цьому. Він покликав Тихона і став роздягатися.

"І чорт їх приніс! — думав він у той час, як Тихон накривав нічною сорочкою його сухе, старече тіло, заросле на грудях сивим волоссям. — Я їх не кликав. Приїхали руйнувати моє життя. І трохи його залишилося".

— К чорту! — промовив він у той час, як голова його ще була покрита сорочкою.

Тихон знав звичку князя іноді вголос висловлювати свої думки, а тому з незмінним обличчям зустрів запитально-сердитий погляд лиця, що з'явився з-під сорочки.

— Лягли? — запитав князь.

Тихон, як і всі хороші лакеї, знав чуттям напрямок думок пана. Він вгадав, що запитували про князя Васильє з сином.

— Зволили лягти і вогонь загасили, ваша світлість.

— Не за чим, нема чого ... — швидко промовив князь і, вступивши ноги в туфлі і руки в халат, пішов до дивана, на якому він спав.

Незважаючи на те, що між Анатолем і m-lle Bourienne нічого не було сказано, вони абсолютно зрозуміли один одного щодо першої частини роману, до появи *rauvre mere*, зрозуміли, що їм потрібно багато сказати один одному таємно, і тому з ранку вони шукали випадку побачитися наодинці. У той час як княжна пройшла в звичайний час до батька, m-lle Bourienne зійшлася з Анатолем в зимовому саду.

Княжна Марія підходила в цей день з особливим трепетом до дверей кабінету. Їй здавалося, що не тільки всі знають, що нині здійсниться рішення її долі, але що і знають те, що вона про це думає. Вона читала цей вираз в лиці Тихона і в лиці камердинера князя Василя, який з гарячою водою зустрівся в коридорі і низько вклонився їй.

Старий князь цього ранку був надзвичайно ласкавий і старанний у своєму поведженні з дочкою. Це виявлення старанності добре знала княжна Мар'я. Це був той вираз, який бував на його обличчі в ті хвилини, коли сухі руки його стискалися в кулак від досади за те, що княжна Мар'я не розуміла арифметичної задачі, і він, встаючи, відходив від неї і тихим голосом повторював кілька разів одні й ті ж слова.

Він одразу ж приступив до справи і почав розмову, кажучи "ви".

— Мені зробили пропозицію щодо вас, — сказав він, неприродне посміхаючись. — Ви, я думаю, здогадалися, — продовжував він, — що князь Василь приїхав сюди і привіз з собою свого вихованця (чомусь князь Микола Андрійович називав Анатолія вихованцем) не для моїх прекрасних очей. Мені вчора зробили пропозицію щодо вас. А так як ви знаєте мої правила, я зварнувся до вас.

— Як мені вас розуміти, *mon pere*? — промовила княжна, бліднучи і червоніючи.

— Як розуміти! — сердито крикнув батько. — Князь Василь знаходить тебе на свій смак для невістки і робить тобі пропозицію за свого вихованця. Ось як розуміти. Як розуміти?! ... А я у тебе питаю.

— Я не знаю, як ви, *mon pere*, — пошепки промовила княжна.

— Я? я? що ж я-то? Мене-то залиште осторонь. Не я піду заміж. Що ви? ось це бажано знати.

Княжна бачила, що батько недоброзичливо дивився на цю справу, але їй в ту ж хвилину спало на думку, що тепер або ніколи вирішиться доля її життя. Вона опустила очі, щоб не бачити погляду, під впливом якого вона відчувала, що не могла думати, а могла за звичкою тільки коритися, і сказала:

— Я бажаю тільки одного — виконати вашу волю, — сказала вона, — але якби моє бажання потрібно було висловити ...

Вона не встигла договорити. Князь перебив її.

— І прекрасно, — закричав він. — Він тебе візьме з посагом, та, до речі захопить *m-lle Bourienne*. Та буде дружиною, а ти ...

Князь зупинився. Він зауважив враження, заподіяне цими словами на дочку. Вона опустила голову і збиралася плакати.

— Ну, ну, жартую, жартую, — сказав він. — Пам'ятай одне, княжна: я тримаюся тих правил, що дівчина має повне право вибирати. І даю тобі свободу. Пам'ятай одне: від твого рішення залежить щастя життя твого. Про мене нічого говорити.

— Та я не знаю ... *mon pere*.

— Годі й казати! Йому наказують, він не тільки з тобою, з ким хочеш одружитися; а ти вільна вибирати ... Піди до себе, обміркуй і через годину прийди до мене і при ньому скажи: так чи ні. Я знаю, ти станеш молитися. Ну, мабуть, молися. Тільки краще подумай. Іди. Так чи ні, так чи ні, так чи ні! — кричав він ще в той час, як княжна, як в тумані, хитаючись, вже вийшла з кабінету.

Доля її вирішилась і вирішилась щасливо. Але що батько сказав про *m-lle Bourienne*, — цей натяк був жахливий. Неправда, припустимо, але все-таки це було жахливо, вона не могла не думати про це. Вона йшла прямо перед собою через зимовий сад, нічого не

бачачі і не чуючи, як раптом знайомий шепіт m-lle Bourienne розбудив її. Вона підняла очі і в двох кроках від себе побачила Анатолія, який обіймав французенку і щось шепотів їй. Анатоль з страшним виразом на гарному обличчі озирнувся на княжну Марію і не випустив в першу секунду талію m-lle Bourienne, яка не бачила її.

"Хто тут? Навіщо? Зачекайте! " як ніби говорило лице Анатолія. Княжна Марія мовчки дивилася на них. Вона не могла зрозуміти цього. Нарешті, m-lle Bourienne скрикнула і втекла, а Анатоль з веселою посмішкою вклонився княжни Марії, як ніби запрошуючи її посміятися над цим дивним випадком, і, знизавши плечами, пройшов в двері, що вела на його половину.

Через годину Тихон прийшов кликати княжну Марію. Він кликав її до князя і додав, що і князь Василь Сергійович там. Княжна, в той час як прийшов Тихон, сиділа на дивані в своїй кімнаті і тримала в своїх обіймах m-lle Bourienne, яка плакала. Княжна Марія тихо гладила її по голові. Прекрасні очі княжни, з усім своїм колишнім спокоєм і променистістю, дивилися з ніжною любов'ю і жалем на гарненьке личко m-lle Bourienne.

— Ні, княжна, я назавжди втратила вашу прихильність, [Non, princesse, je suis perdue pour toujours dans votre coeur,] — говорила m-lle Bourienne.

— Чому ж? Я вас люблю більше, ніж будь-коли, говорила княжна Мар'я, і постараюся зробити для вашого щастя все, що в моїх силах. [Pourquoi? Je vous aime plus, que jamais, —, et je tacherai de faire tout ce qui est en mon pouvoir pour votre bonheur.]

— Але ви так чисті, ви зневажаєте мене; ви ніколи не зрозумієте цього захоплення пристрасті. Ах, моя бідна мати ... [Mais vous me meprisez, vous si pure, vous ne comprendrez jamais cet egarement de la passion. Ah, ce n'est que ma pauvre mere ...]

— Я все розумію, [Je comprends tout,]— відповідала князівна Мар'я, сумно посміхаючись. — Заспокойтеся, мій друг. Я піду до батька, — сказала вона і вийшла.

Князь Василь, загнув високо ногу, з табакеркою в руках і як би розчулився донезмоги, як би сам шкодуючи і сміючись над своєю чутливістю, сидів з посмішкою розчулення на обличчі, коли увійшла княжна Мар'я. Він поспішно підніс пучку тютюну до носа.

— Ах, мила, мила. [Ah, ma bonne, ma bonne,] — сказав він, встаючи і взявши її за обидві руки. Він зітхнув і додав: — Доля мого сина в ваших руках. Вирішіть, моя мила, моя люба, моя лагідна Марі, яку я завжди любив, як дочку. [Le sort de mon fils est en vos mains. Decidez, ma bonne, ma chere, ma douee Marieie qui j'ai toujours aimee, comme ma fille.]

Він відійшов. Дійсна сльоза показала на його очах.

— Фр ... фр ... — пирхав князь Микола Андрійович.

— Князь від імені свого вихованця ... сина, тобі робить пропозицію. Хочеш ти чи ні бути жінкою князя Анатолія Курагіна? Ти говори: так чи ні! — закричав він, — а потім я утримую за собою право сказати і свою думку. Так, мою думку і тільки свою думку, — додав князь Микола Андрійович, звертаючись до князя Василя і відповідаючи на його

благаючий вираз. — Так чи ні?

— Моє бажання, mon pere, ніколи не залишати вас, ніколи не розділяти свого життя з вашим. Я не хочу виходити заміж, — сказала вона рішуче, глянувши своїми прекрасними очима на князя Василя і на батька.

— Пусте, нісенітниця! Дурниці, дурниці, дурниця! — насупившись, закричав князь Микола Андрійович, взяв дочку за руку, пригнув до себе і не поцілував, але тільки пригнувши свій лоб до її лоба, доторкнувся до неї і так стиснув руку, яку він тримав, що вона скривилася і скрикнула.

Князь Василь встав.

— Моя мила, я вам скажу, що цю хвилину я ніколи не забуду, але, моя найдобріша, дайте нам хоч малу надію можливості зачепити це серце, настільки добре і благородне. Скажіть: може бути ... Будучність так велика. Скажіть: може бути. [Ma chere, je vous dirai, que c'est un moment que je n'oublierai jamais, jamais; mais, ma bonne, est—ce que vous ne nous donnerez pas un peu d'esperance de toucher ce coeur si bon, si genereux. Dites, que peut—etre ... L'avenir est si grand. Dites: peut—etre.]

— Князь, те, що я сказала, є все, що є в моєму серці. Я дякую за честь, але ніколи не буду дружиною вашого сина.

— Ну, і завершено, мій милий. Дуже радий тебе бачити, дуже радий тебе бачити. Піди до себе, княжна, піди, — говорив старий князь. — Дуже, дуже радий тебе бачити, — повторював він, обіймаючи князя Василя.

"Моє покликання інше, — думала про себе княжна Мар'я, моє покликання — бути щасливою іншим щастям, щастям любові та самопожертви. І що б мені це не коштувало, я зроблю щастя бідної Аме. Вона так пристрасно його любить. Вона так пристрасно кається. Я все зроблю, щоб влаштувати її шлюб з ним. Якщо він не багатий, я дам їй кошти, я попрошу батька, я попрошу Андрія. Я так буду щаслива, коли вона стане йому за жінку. Вона так нещаслива, чужа, самотня, без допомоги! І Боже мій, як пристрасно вона любить, якщо вона так могла забути себе. Може бути, і я зробила б те саме! ... " думала княжна Мар'я.

VI

Довго Ростови не мали звісток про Миколку; тільки в середині зими графу було передано лист, на адресі якого він взяв руку сина. Отримавши листа, граф злякано і поспішно, намагаючись не бути поміченим, навшпиньки пробіг до свого кабінету, замкнувся і став читати. Ганна Михайлівна, дізнавшись (як вона і все знала, що робилося в будинку) про отримання листа, тихим кроком увійшла до графа і застала його з листом в руках. Він ридав і разом сміявся. Ганна Михайлівна, незважаючи на те, що справи поправились, продовжувала жити у Ростових.

— Mon bon ami? — запитально—сумно і з готовністю будь—якої участі вимовила Ганна Михайлівна.

Граф заридав ще більше. "Николушка ... лист ... поранений ... б ... був ... ma chere ... поранений ... голубчику мій ... графінюшка ... в офіцери проведений ... слава Богу ... Графінюшке як сказати? ..."

Ганна Михайлівна підсіла до нього, обтерла своєю хусткою сльози з його очей, з листа, закапаного ними, і свої сльози, прочитала лист, заспокоїла графа і вирішила, що до обіду і до чаю вона приготує графиню, а після чаю оголосить все, коли Бог їй допоможе.

Весь час обіду Ганна Михайлівна говорила про чутки війни, про Миколку; запитала два рази, коли отримано був останній лист від нього, хоча знала це і раніше, і зауважила, що дуже легко, може бути, і нині прийде лист. Щоразу, коли при цих натяках графиня починала турбуватися і тривожно поглядала то на графа, то на Ганну Михайлівну, Ганна Михайлівна най не помітнішим чином зводила розмову на незначні предмети. Наташа, з усього сімейства більш всіх обдарована здатністю відчувати відтінки інтонацій, поглядів і виразів обличчя, з початку обіду насторожила вуха і знала, що що-небудь є між її батьком і Ганною Михайлівною та що-небудь, яке стосується брата, і що Ганна Михайлівна підготовлює. Незважаючи на всю свою сміливість (Наташа знала, як чутлива була її мати до всього, що стосувалося звісток про Миколку), вона не наважилася за обідом зробити питання і від занепокоєння за обідом нічого не їла і крутилася на стільці, не слухаючи зауважень своєї гувернантки. Після обіду вона стрімголов кинулася наздоганяти Ганну Михайлівну і в диванної з розбігу кинулася їй на шию.

— Тітонько, голубонько, скажіть, що таке?

— Нічого, мій друг.

— Ні, серденько, голубчику, мила, персик, я не відчеплюся, я знаю, що ви знаєте.

Ганна Михайлівна похитала головою.

— Ти стрибуха, дитино. [Voua etes une fine mouche, mon enfant,] — сказала вона.

— Від Миколки лист? Напевно! — скрикнула Наташа, прочитавши ствердну відповідь в лиці Ганни Михайлівни.

— Але заради Бога, будь обережніше: ти знаєш, як це може вразити твою татап.

— Буду, буду, але розкажіть. Не розповісте? Ну, так я зараз піду скажу.

Ганна Михайлівна в коротких словах переповіла Наташі зміст листа з умовою не говорити нікому.

— Чесне, благородне слово, — хрестячись, говорила Наташа, — нікому не скажу, — і негайно ж побігла до Соні.

— Миколка ... поранений ... лист ... — промовила вона урочисто і радісно.

— Nicolas! — тільки вимовила Софійка, миттєво бліднучи.

Наташа, побачивши враження, справлене на Соню звісткою про рану брата, в перший раз відчула всю сумну сторону цієї вістки.

Вона кинулася до Соні, обняла її і заплакала. — Трошки поранений, але проведений в офіцери; він тепер здоровий, він сам пише, — говорила вона крізь сльози.

— Ось видно, що всі ви, жінки, — плаксії, — сказав Петя, рішучими великими кроками походжаючи по кімнаті. — Я так дуже радий і, справді, дуже радий, що брат так відзначився. Всі ви нюні! Нічого не розумієте. — Наташа посміхнулася крізь сльози.

— Ти не читала листи? — питала Софійка .

— Не читала, але вона сказала, що все пройшло, і що він уже офіцер ...

— Слава Богу, — сказала Софійка , хрестячись. — Але, може бути, вона обдурила тебе. Підемо до татапа.

Петя мовчки ходив по кімнаті.

— Якби я був на місці Миколки, я б ще більше цих французів убив, — сказав він, — такі вони мерзенні! Я б їх побив стільки, що купу з них зробили б, — продовжував Петя.

— Мовчи, Петя, який ти дурень! ...

— Не я дурень, а дурепи ті, хто від дрібниць плачуть, — сказав Петя.

— Ти його пам'ятаєш? — після хвилинного мовчання раптом запитала Наташа. Софійка посміхнулася: "Чи пам'ятаю Nicolas?"

— Ні, Софійка , ти пам'ятаєш його так, щоб добре пам'ятати, щоб все пам'ятати, — з старанним жестом сказала Наташа, мабуть, бажаючи надати своїм словам саме серйозне значення. — І я пам'ятаю Миколку, я пам'ятаю, — сказала вона. — А Бориса не пам'ятаю. Зовсім не пам'ятаю ...

— Як? Не пам'ятаєш Бориса? — запитала Софійка з подивом.

— Не те, що не пам'ятаю, — я знаю, який він, але не так пам'ятаю, як Миколку. Його, я закрию очі і пам'ятаю, а Бориса ні (вона закрила очі), так, нема — нічого!

— Ой, Наташо, — промовила Софійка , захоплено і серйозно дивлячись на свою подругу, як ніби вона вважала її негідною чути те, що вона мала намір сказати, і як ніби вона говорила це комусь іншому, з ким не можна жартувати. — Я полюбила раз твого брата, і, що б не трапилося з ним, зі мною, я ніколи не перестану любити його по всі дні.

Наташа здивовано, цікавими очима дивилася на Соню і мовчала. Вона відчувала, що те, що говорила Софійка , була правда, що була така любов, про яку говорила Софійка ; але Наташа нічого подібного ще не відчувала. Вона вірила, що це могло бути, але не розуміла.

— Ти напишеш йому? — запитала вона.

Софійка загадалася. Питання про те, як писати до Nicolas і чи потрібно писати і як писати, було питання, що мучило її. Тепер, коли він був уже офіцер і поранений герой, чи добре було з її боку нагадати йому про себе і як ніби про те зобов'язання, яке він взяв на себе по відношенню до її.

— Не знаю; я думаю, коли він пише, — і я напишу, — червоніючи, пробелькотіла вона.

— І тобі не соромно буде писати йому?

Софійка посміхнулася.

— Ні.

— А мені соромно буде писати Борису, я не буду писати.

— Так чому ж соромно? Та так, я не знаю. Ніяково, соромно.

— А я знаю, чому їй соромно буде, — брякнув Петя, ображений першим зауваженням Наташі, — тому, що вона була закохана в цього товстого з окулярами (так

називав Петя свого тезку, нового графа Безухова); тепер закохана в співака цього (Петя говорив про італійця, Наталчина вчителя співу): ось їй і соромно.

— Петю, ти дурний, — визначила Наташа.

— Не дурніший за тебе, матінко, — кинув дев'ятирічний Петя, як ніби він був старий бригадир.

Графиня була приготовлена натяками Ганни Михайлівни під час обіду. Пішовши до себе, вона, сидючи на кріслі, не зводила очей з мініатюрного портрета сина, вправленого в табакерці, і сльози наверталися їй на очі. Ганна Михайлівна з листом навшпиньки підійшла до кімнати графині і зупинилася.

— Не входьте, — сказала вона старому графу, який ішов за нею, — після, — і зачинила за собою двері.

Граф приклав вухо до замку і став слухати.

Спочатку він чув звуки байдужих речей, потім один звук голосу Ганни Михайлівни, що вимовляла довгу промову, потім зойк, потім мовчання, потім знову обидва голоси разом говорили з радісними інтонаціями, і потім кроки, і Ганна Михайлівна відчинила йому двері. На обличчі Ганни Михайлівни був гордий вираз оператора, який закінчив важку ампутацію і вводить публіку для того, щоб вона могла оцінити його мистецтво.

— Справу зроблено! [C'est fait!] — сказала вона графу, урочистим жестом вказуючи на графиню, яка тримала в одній руці табакерку з портретом, в іншій — лист і притискала губи то до того, то до іншого.

Побачивши графа, вона простягнула до нього руки, обняла його лису голову і через лису голову знову подивилася на лист і портрет і знову для того, щоб притиснути їх до губ, злегка відштовхнула лису голову. Віра, Наташа, Софійка і Петя увійшли в кімнату, і почалося читання. У листі був коротко описаний похід і два бої, в яких брав участь Миколка, проведення в офіцери і сказано, що він цілує руки татам і рара, просячи їх благословення, і цілує Віру, Наташу, Петю. Крім того він кланяється m-г Шелінга, і m-те Шос і няні, і, крім того, просить поцілувати дорогу Соню, яку він все так само любить і про яку все так само згадує. Почувши це, Софійка почервоніла так, що сльози виступили їй на очі. І, не в силах витримати погляди, які звернулися на неї, вона побігла в залу, розбіглася, закрутилася і, роздувши балоном плаття своє, розчервоніла і усміхнена, сіла на підлогу. Графиня плакала.

— Про що ж ви плачете, татам? — зачудувалась Віра. — По всьому, що він пише, треба радіти, а не плакати.

Це було абсолютно справедливо, але і граф, і графиня, і Наташа — всі з докором подивилися на неї. "І в кого вона така вийшла!" подумала графиня.

Лист Миколки було прочитано сотні разів, і ті, які вважалися гідними його слухати, повинні були приходити до графині, яка не випускала його з рук. Приходили гувернери, няні, Мітенька, деякі знайомі, і графиня перечитувала лист щоразу з новою насолодою і всякий раз відкривала по цьому листу нові чесноти в своєму Миколці. Як дивно, надзвичайно, радісно їй було, що син її — той син, який ледь помітно крихітними членами ворухився в ній самій 20 років тому, той син, за якого вона сварилася з

балувником-графом, той син, який вивчився говорити раніше: "груша", а потім "баба", що цей син тепер там, в чужій землі, в чужому середовищі, мужній воїн, один, без допомоги і керівництва, робить там якусь свою чоловічу справу. Весь всесвітній віковий досвід, який вказує на те, що діти непомітним шляхом від колиски робляться мужами, не існував для графині. Змужніння її сина в кожній порі змужніння було для неї так само надзвичайне, як би і не було ніколи мільйонів-мільйонів людей, точно так же змужнілих. Як не вірилося 20 років тому, щоб та маленька істота, яка жила десь там у ній під серцем, закричала б і стала смоктати груди і стала б говорити, так і тепер не вірилося їй, що ця ж істота могла бути тим сильним, хоробрим чоловіком, зразком синів і людей, яким він був тепер, судячи з цього листа.

— Що за штиль, як він описує мило! — говорила вона, читаючи описову частину листа. — І що за душа! Про себе нічого ... нічого! Про якогось Денисова, а сам, мабуть, хоробріший їх усіх. Нічого не пише про свої страждання. Що за серце! Як я впізнаю його! І як згадав усіх! Нікого не забув. Я завжди, завжди говорила, ще коли він ось який був, я завжди говорила ...

Понад тиждень готувалися, писалися брульони (чернетки. перекл.) і переписувалися начисто листи до Миколки від усього дому; під наглядом графині і дбайливістю графа збиралися потрібні дрібниці і гроші для обмундирування і обзаведення знову представленого офіцера. Ганна Михайлівна, практична жінка, зуміла влаштувати собі і своєму синові протекцію в армії навіть і для листування. Вона мала нагоду надсилати свої листи до великого князя Костянтина Павловича, який командував гвардією. Ростови припускали, що російська гвардія за кордоном, є абсолютно—означальна адреса, і що якщо лист дійде до великого князя, який командував гвардією, то немає причини, щоб він не дійшов до Павлоградського полку, який повинен бути там же поблизу; і тому вирішено було відіслати листа і гроші через кур'єра великого князя до Бориса, і Борис уже мав доставити їх до Миколці. Листи були від старого графа, від графині, від Петі, від Віри, від Наташі, від Соні і, нарешті, 6 000 грошей на обмундирування і різні речі, які граф посилав синові.

VII

12-го листопада кутузівська бойова армія, яка стояла табором біля Ольмюца, готувалася до наступного дня на огляд двох імператорів — російського і австрійського. Гвардія, яка тільки що підійшла з Росії, ночувала в 15-ти верстах від Ольмюца і на інший день прямо на огляд, до 10-ї години ранку, вступала на Ольмюцьке поле.

Микола Ростов в цей день отримав від Бориса записку, що сповіщала його, що Ізмайлівський полк ночує в 15-ти верстах не доходячи Ольмюца, і що він чекає його, щоб передати лист і гроші. Гроші були особливо потрібні Ростову тепер, коли, повернувшись з походу, війська зупинилися під Ольмюце, і добре забезпечені маркітанти і австрійські жида, пропонуючи всякого роду спокуси, наповнювали табір. У павлоградців йшли бенкети за бенкетами, святкування отриманих за похід нагород і поїздки в Ольмюц до новоприбулої туди Кароліні Угорки, яка відкрила там трактир з жіночої прислугою. Ростов нещодавно відсвяткував своє представлення в корнети,

купив Бедуїна, коня Денисова, і був кругом заборгувавши товаришам і маркітантам. Отримавши записку Бориса, Ростов з товаришем поїхав до Ольмюца, там пообідав, випив пляшку вина і один поїхав в гвардійський табір відшукувати свого товариша дитинства. Ростов ще не встиг обмундируватися. На ньому була заяложена юнкерська куртка з солдатським хрестом, такі ж, підбиті затертою шкірою, рейтузи і офіцерська з темляком шабля; кінь, на якому він їхав, був дончак, куплений походом у козака; гусарська зім'ята шапочка була хвацьке надіта назад і набік. Під'їжджаючи до табору Ізмайловського полку, він думав про те, як він вразить Бориса і всіх його товаришів-гвардійців своїм обстріляним бойовим гусарським видом.

Гвардія весь похід пройшла, як на гульнях, хизуючись своєю чистотою і дисципліною. Переходи були малі, ранці везли на підводах, офіцерам австрійське начальство готувало на всіх переходах прекрасні обіди. Полки вступали і виступали з міст з музикою, і весь похід (чим пишалися гвардійці), за наказом великого князя, люди йшли в ногу, а офіцери пішки на своїх місцях. Борис весь час походу йшов і стояв з Бергом, тепер уже ротним командиром. Берг, під час походу отримавши роту, встиг своєю старанністю і акуратністю заслужити довіру начальства і влаштував вельми вигідно свої економічні справи; Борис під час походу зробив багато знайомств з людьми, які могли бути йому корисними, і через рекомендаційний лист, привезений їм від П'єра, познайомився з князем Андрієм Болконським, через якого він сподівався отримати місце в штабі головнокомандуючого. Берг і Борис, чисто і акуратно одягнені, відпочивши після останнього денного переходу, сиділи в охайній відведеній їм квартирі перед круглим столом і грали в шахи. Берг тримав між колін трубочку, що курилась. Борис, з властивою йому акуратністю, білими тонкими руками пірамідкою уставляв шашки, чекаючи ходу Берга, і дивився на обличчя свого партнера, мабуть думаючи про гру, як він і завжди думав тільки про те, чим він був зайнятий.

— Нумо, як ви з цього вийдете? — сказав він.

— Будемо старатися, — відповідав Берг, торкаючись до пішака і знову опускаючи руку.

В цей час двері відчинилися.

— Ось він, нарешті, — закричав Ростов. — І Берг тут! Ах ти, петізанфан, але куше дормір, [Діти, йдіть лягати спати,] — закричав він, повторюючи слова няньки, над якими вони посміювались колись разом з Борисом.

— Батюшки! як ти змінився! — Борис встав назустріч Ростову, але, встаючи, не забув підтримати і поставити на місце шахівницю, що падала, і хотів обійняти свого друга, але Микола відсторонився від нього. З тим особливим почуттям молодості, яка боїться битих доріг, хоче, не наслідуючи іншим, по-новому, по-своєму виражати свої почуття, тільки б не так, як висловлюють це, часто удавано, старші, Микола хотів щось особливе зробити при побаченні з другом: він хотів як-небудь вщипнути, штовхнути Бориса, але тільки ніяк НЕ поцілуватися, як це робили всі. Борис же, навпаки, спокійно і дружельбно обійняв і три рази поцілував Ростова.

Вони півроку майже не бачились; і в тому віці, коли молоді люди роблять перші

кроки на шляху життя, обидва знайшли один в одному величезні зміни, зовсім нові відображення тих товариств, в яких вони зробили свої перші кроки життя. Обидва помітно змінилися з свого останнього побачення і обидва хотіли скоріше виказати один одному зміни, що відбулися в них.

— Ах ви, підлогонатирачі прокляті! Чистенькі, свіженькі, наче з гуляння, не те, що ми грішні, армійщина, — говорив Ростов з новими для Бориса баритоновими звуками в голосі і армійськими манерами, вказуючи на свої забризкані брудом рейтузи.

Господиня-німкеня висунулася з дверей на гучний голос Ростова.

— Що, гарненька? — гримнув той, підморгнувши.

— Що ти так кричиш! Ти їх налякаєш, — сказав Борис. — А я тебе не чекав нині, — додав він. — Я вчора, тільки віддав тобі записку через одного знайомого ад'ютанта Кутузовського — Болконського. Я не думав, що він так скоро тобі принесе ... Ну, що ти, як? Уже обстріляний? — запитав Борис.

Ростов, не відповідаючи, трусонув по солдатському Георгіївському хресту, який висів на шнурках мундира, і, вказуючи на свою підв'язану руку, посміхаючись, глянув на Берга.

— Як бачиш, — сказав він.

— Ось як, так, так! — посміхаючись, сказав Борис, — а ми теж славний похід зробили. Адже ти знаєш, його високість постійно їхав при нашому полку, так що у нас були всі зручності і всі вигоди. У Польщі що за прийоми були, що за обіди, бали — я не можу тобі розповісти. І цесаревич дуже милостивий був до всіх наших офіцерів.

І обидва приятелі розповідали один одному — один про свої гусарські гульні і бойове життя, інший про приємності і вигоди служби під командою високопоставлених осіб і т. п.

— О гвардія! — сказав Ростов. — А ось що, ходімо за вином.

Борис скривився.

— Якщо неодмінно хочеш, — сказав він.

І, підійшовши до ліжка, з-під чистих подушок дістав гаманець і звелів принести вина.

— Так, і тобі віддати гроші і лист, — додав він.

Ростов взяв лист і, кинувши на диван гроші, оперся обома руками на стіл і почав читати. Він прочитав кілька рядків і злобно глянув на Берга. Зустрівши погляд того, Ростов закрив обличчя листом.

— Однак грошей вам порядно прислали, — сказав Берг, дивлячись на важкий, гаманець, що вдавався в диван. — Ось ми так і платнею, граф, пробиваємося. Я вам скажу про себе ...

— Ось що, Берг милий мій, — сказав Ростов, — коли ви отримаєте з дому лист і зустрінетеся з своєю людиною, у якої вам захочеться розпитати про все, і я буду тут, я зараз піду, щоб не заважати вам. Послухайте, підіть, будь ласка, куди-небудь, куди-небудь ... к чорту! — крикнув він і зараз же, схопивши його за плече і ласкаво дивлячись в його обличчя, мабуть, намагаючись пом'якшити грубість своїх слів, додав:

— ви знаєте, не гнівайтесь; милий, голубе, я від душі говорю, як нашому старому знайомому.

— Ах, даруйте, граф, я дуже розумію, — сказав Берг, встаючи і кажучи в себе горловим голосом.

— Ви до господарів підіть: вони вас звали, — додав Борис.

Берг надів чистісінький, без плямочки і смітинки, сюртучок, збив перед дзеркалом скроні догори, як носив Олександр Павлович, і, переконавшись по погляду Ростова, що його сюртучок був помічений, з приємною посмішкою вийшов з кімнати.

— Ах, яка я скотина, однак! — промовив Ростов, читаючи лист.

— А що?

— Ах, яка я свиня, однак, що я жодного разу не писав і так налякав їх. Ах, яка я свиня, — повторив він, раптом почервонівши. — Що ж, пошли за вином Гаврилу! Ну, гаразд, вистачить! — сказав він...

У листах рідних було вкладено ще рекомендаційний лист до князя Багратіона, який, за порадою Ганни Михайлівни, через знайомих дістала стара графиня і посилала синові, просячи його знести за призначенням і їм скористатися.

— Ось дурниці! Дуже мені потрібно, — сказав Ростов, кидаючи лист під стіл.

— Навіщо ти це кинув? — запитав Борис.

— Лист якийсь рекомендаційний, чорта мені в листі!

— Як чорта мені в листі? — піднімаючи і читаючи напис, сказав Борис. — Лист цей дуже потрібен для тебе.

— Мені нічого не потрібно, і я в ад'ютанти ні до кого не піду.

— Чому ж? — запитав Борис.

— Лакейська посада!

— Ти все такий же мрійник, я бачу, — похитуючи головою, сказав Борис.

— А ти все такий же дипломат. Ну, нехай не в тому річ ... Ну, ти що? — запитав Ростов.

— Так ось, як бачиш. До сих пір все добре; але зізнаюся, хотів би я дуже потрапити в ад'ютанти, а не залишатися у фронті.

— Навіщо?

— Для того, що, вже раз пішовши по кар'єрі військової служби, треба намагатися робити, якщо можливо, блискучу кар'єру.

— Та, ось воно як! — сказав Ростов, мабуть думаючи про інше.

Він пильно і запитально дивився в очі своєму другові, мабуть марно відшукуючи розв'язання якогось питання.

Старий Гаврило приніс вино.

— Чи не послати тепер за Альфонсом Карличем? — сказав Борис. — Він вип'є з тобою, а я не можу.

— Пішли, пішли! Ну, що ця німчура? — сказав Ростов з презирливою посмішкою.

— Він дуже, дуже хороший, чесна і приємна людина, — сказав Борис.

Ростов пильно ще раз подивився в очі Борису і зітхнув. Берг повернувся, і за

пляшкою вина розмова між трьома офіцерами пожвавилася. Гвардійці розповідали Ростову про свій похід, про те, як їх вшановували в Росії, Польщі та за кордоном. Розповідали про слова і вчинки їх командира, великого князя, анекдоти про його доброту і запальність. Берг, як і зазвичай, мовчав, коли справа стосувалася не особисто його, але з нагоди анекдотів про запальність великого князя з насолодою розповів, як в Галичині йому вдалося говорити з великим князем, коли той об'їжджав полки і гнівався за неправильність руху. З приємною посмішкою на обличчі він розповів, як великий князь, дуже розгніваний, під'їхавши до нього, закричав: "Арнаут!" (Арнаут — була улюблена приказка цесаревича, коли він був в гніві) і зажадав ротного командира.

— Чи повірите, графе, я нічого не злякався, бо я знав, що я правий. Я, знаєте, графе, не хвалячись, можу сказати, що я накази по полку напам'ять знаю і статут теж знаю, як Отче наш на небесех. Тому, граф, у мене по роті упущень не буває. Ось моя совість і спокійна. Я з'явився. (Берг підвівся і представив в лицях, як він з рукою до козирка з'явився. Дійсно, важко було зобразити в лиці більш шанобливості і самовдоволення.) Вже він мене пушив, як це говориться, пушив, пушив; пушив не на життя, а на смерть, як то кажуть; і "Арнаут", і чорти, і в Сибір, — говорив Берг, проникливо посміхаючись. — Я знаю, що я маю рацію, і тому мовчу: не так, графе? "Що, ти німий, чи що?" він закричав. Я все мовчу. Що ж ви думаєте, графе? На другий день і в наказі не було: ось що значить не розгубитися. Так-то, граф, — говорив Берг, закурюючи люльку і пускаючи кільця.

— Так, це славно, — посміхаючись, сказав Ростов.

Але Борис, помітивши, що Ростов збирався посміятися над Бергом, майстерно відхилив розмову. Він попросив Ростова розповісти про те, як і де він отримав рану. Ростову це було приємно, і він почав розповідати, під час розповіді все більше і більше одухотворене. Він розповів їм свою Шенграбенську справу зовсім так, як зазвичай розповідають про битви ті, що брали участь в них, тобто так, як їм хотілося б, щоб воно було, так, як вони чули від інших оповідачів, так, як краще було розповідати, але абсолютно не так, як воно було. Ростов був правдивий юнак, він ні за що навмисне не сказав би неправди. Він почав розповідати з наміром розповісти все, як воно точно було, але непомітно, мимоволі і неминуче для себе перейшов в неправду. Якщо б він розповів правду цим слухачам, які, як і він сам, чули вже безліч разів розповіді про атаки і склали собі певне поняття про те, що таке була атака, і очікували точно такої ж розповіді, — або б вони не повірили йому, або, що ще гірше, подумали б, що Ростов був сам винен в тому, що з ним не сталося того, що трапляється зазвичай з оповідачами кавалерійських атак. Не міг він їм розповісти так просто, що поїхали всі рясом, він впав з коня, вивихнув руку і щосили побіг до лісу від француза. Крім того, для того щоб розповісти все, як було, треба було зробити зусилля над собою, щоб розповісти тільки те, що було. Розповісти правду дуже важко; і молоді люди рідке на це здатні. Вони чекали розповіді про те, як горів він весь у вогні, сам себе не тямлячи, як буря, налітав на каре; врубався в нього, рубав направо і наліво; як шабля покуштувала м'яса, і як він падав у знемогу, тощо. І він розповів їм все це.

В середині його розповіді, в той час як він говорив: "ти не можеш уявити, яке дивне почуття сказу відчуваєш під час атаки", до кімнати зайшов князь Андрій Болконський, якого чекав Борис. Князь Андрій, який любив заступницькі відносини до молодих людей, задоволений тим, що до нього зверталися за протекцією, і добре прихильний до Бориса, який зумів йому сподобатися напередодні, прагнув виконати бажання молодій людини. Надісланий з паперами від Кутузова до цесаревича, він зайшов до молодій людини, сподіваючись застати його одного. Увійшовши в кімнату і побачивши армійського гусара, який розповідає військові пригоди (сорт людей, яких терпіти не міг князь Андрій), він ласкаво посміхнувся Борису, скривився, примружився на Ростова і, злегка поклонившись, втомлено і ліниво сів на диван. Йому неприємно було, що він потрапив в погане товариство. Ростов спалахнув, зрозумівши це. Але це було йому все одно: це був чужа людина. Але, поглянувши на Бориса, він побачив, що і йому начебто соромно за армійського гусара. Незважаючи на неприємний глузливиий тон князя Андрія, незважаючи на загальне презирство, яке з своєї армійської бойової точки зору мав Ростов до всіх цих штабним ад'ютантників, до яких, очевидно, зараховувався і той, що увійшов, Ростов відчув себе сконфуженим, почервонів і замовк. Борис запитав, які новини в штабі, і що, без нескромності, чути про наших припущеннях?

— Ймовірно, підуть вперед, — мабуть, не бажаючи при сторонніх говорити більш, відповідав Болконський.

Берг скористався нагодою запитати з особливою чемністю, чи будуть видавати тепер, як чути було, подвоєне фуражне армійським ротним командирам? На це князь Андрій з посмішкою відповідав, що він не може судити про такі важливі державні розпорядження, і Берг радісно розсміявся.

— Про вашу справу, — звернувся князь Андрій знову до Бориса, — ми поговоримо після, і він озирнувся на Ростова. — Ви приходите до мене після огляду, ми все зробимо, що можна буде.

І, оглянувши кімнату, він звернувся до Ростова, якого положення дитячого непереборного конфузу, що переходить в озлоблення, він і не удостоїв помітити, і сказав:

— Ви, здається, про Шенграбенську справу розповідали? Ви були там?

— Я був там, — з озлобленням сказав Ростов, як нібито цим бажаючи образити ад'ютанта.

Болконський помітив стан гусара, і він йому здався забавним. Він злегка—презирливо посміхнувся.

— Так! багато тепер оповідань про цю справу!

— Так, оповідань, — голосно заговорив Ростов, раптом шаленими очима дивлячись то на Бориса, то на Болконського, — так, оповідань багато, але наші розповіді — розповіді тих, які були в самому вогні ворога, наші розповіді мають вагу, а не розповіді тих штабних молодчиків, які отримують нагороди, нічого не роблячи.

— До яких, ви припускаєте, що я належу? — спокійно і особливо приємно посміхаючись, промовив князь Андрій.

Дивне почуття озлоблення і разом з тим поваги до спокою цієї фігури поєднувалося в цей час в душі Ростова.

— Я говорю не про вас, — сказав він, — я вас не знаю і, зізнаюся, не бажаю знати. Я кажу взагалі про штабних.

— А я вам ось що скажу, — з спокійною владою в голосі перебив його князь Андрій. — Ви хочете образити мене, і я готовий погодитися з вами, що це дуже легко зробити, якщо ви не будете мати достатньої поваги до самого себе; але погодьтеся, що і час і місце дуже погано для цього обрані. На—днях всім нам доведеться бути на великий, більш серйозної дуелі, а крім того, Друбецький, який говорить, що він ваш старий приятель, анітрохи не винен в тому, що моя фізіономія мала нещастя вам не сподобатися. Втім, — сказав він, встаючи, — ви знаєте моє прізвище і знаєте, де знайти мене; але не забудьте, — додав він, — що я не вважаю анітрохи ні себе, ні вас ображеним, і моя порада, як людини старше вас, залишити цю справу без наслідків. Так в п'ятницю, після огляду, я чекаю вас, Друбецький; до побачення, — завершив князь Андрій і вийшов, поклонившись обом.

Ростов згадав те, що йому треба було відповісти, тільки тоді, коли він уже вийшов. І ще більш був він сердитий за те, що забув сказати це. Ростов зараз же звелів подати свого коня і, сухо попрощавшись з Борисом, поїхав до себе. Чи їхати йому завтра в головну квартиру і викликати цього ломливого ад'ютанта або, справді, залишити цю справу так? було питання, яке мучило його всю дорогу. То він з люттю думав про те, з яким би задоволенням він побачив переляк цього маленького, слабкого і гордого чоловічка під його пістолетом, то він з подивом відчував, що з усіх людей, яких він знав, нікого б він стільки не бажав мати своїм другом, як цього ненависного йому ад'ютантика.

VIII

На другий день побачення Бориса з Ростова був огляд австрійських і російських військ, як свіжих, які прийшли з Росії, так і тих, які повернулися з походу з Кутузовим. Обидва імператора, російський зі спадкоємцем цесаревичем і австрійський з ерцгерцогом, робили цей огляд союзної 80-тисячної армії.

З раннього ранку почали рухатися чепурно вичищені і прибрані війська, шикуючись на поле перед фортецею. То рухалися тисячі ніг і багнетів із прапорами і по команді офіцерів зупинялися, завертали і шикувалися в інтервалах, обходячи інші такі ж маси піхоти в інших мундирах; то мірним тупотом і брязкотом звучала чепурна кавалерія в синіх, червоних, зелених шитих мундирах з розшитими музикантами попереду, на вороних, рудих, сірих конях; то, розтягуючись зі своїм мідним звуком та тремтячих на лафетах гармат, вичищених, блискучих і з своїм запахом, повзла між піхотою і кавалерією артилерія і розставлялася на призначених місцях. Не тільки генерали в повній парадній формі, з перетягнутими донезмоги товстими і тонкими таліями і червонішими, підпертими комірами, шиями, в шарфах і всіх орденах; не тільки напوماджені, причепурені офіцери, але кожен солдат, — з свіжим, вимитим і виголеним обличчям і до останнього блиску вичищеною амуніцією, кожен кінь,

випещений так, що, як атлас, світилася на ній шерсть і волосок до волоска лежала примочена гривка, — всі відчували, що відбувається щось неабияке, значне і урочисте. Кожен генерал і солдат відчували свою нікчемність, усвідомлюючи себе піщинкою в цьому морі людей, і разом відчували свою могутність, усвідомлюючи себе частиною цього величезного цілого.

З раннього ранку почалися напружені клопоти і зусилля, і о 10 годині все прийшло в необхідний порядок. На величезному полі стали ряди. Армія вся була витягнута в три лінії. Спереду кавалерія, ззаду артилерія, ще ззаду піхота.

Між кожним рядом військ була як би вулиця. Різко відділялися одна від одної три частини цієї армії: бойова кутузовська (в якій на правому фланзі в передній лінії стояли павлоградці), армійські і гвардійські полки, що прийшли з Росії і австрійське військо. Але всі стояли під одну лінію, під одним начальством і в однаковому порядку.

Як вітер по листю пронісся схвильований шепіт: "їдуть! їдуть! " Почулися злякані голоси, і по всім військам пробігла хвиля суєти останніх приготувань.

Попереду від Ольмюца показалася група, що посувалася. І в цей же час, хоча день був безвітряний, легкий струмінь вітру пробіг по армії і трохи заколивав флюгера пік і розпущені знамена заполоскали об свої ратища. Здавалося, сама армія цим легким рухом висловлювала свою радість при наближенні государів. Почувся один голос: "Струнко!" Потім, як півні на зорі, повторилися голоси в різних кінцях. І все затихло.

В мертвій тиші чувся тільки тупіт коней. То була свита імператорів. Государі під'їхали до флангу і пролунали звуки сурмачів першого кавалерійського полку, що грали генерал-марш. Здавалося, що не сурмачі це грали, а сама армія, радіючи наближенню государя, природно видавала ці звуки. Понад цих звуків чітко почувся один молодий, ласкавий голос імператора Олександра. Він сказав вітання, і перший полк гаркнув: Урра! так оглушливе, тривало, радісно, що самі люди жажнулися чисельності і силі тієї громади, яку вони складали.

Ростов, стоячи в перших рядах Кутузовської армії, до якої до першої під'їхав государ, відчував те ж почуття, яке почувала кожна людина цієї армії, — почуття самозабуття, гордої свідомості могутності і пристрасного потягу до того, хто був причиною цього торжества.

Він відчував, що від одного слова цієї людини залежало те, щоб вся громада ця (і він, пов'язаний з нею, — незначна піщинка) пішла б у вогонь і в воду, на злочин, на смерть або на найбільше геройство, і тому-то він не міг не тремтіти і не завмирати при вигляді цього слова, що наближається.

— Урра! Урра! Урра! — гриміло з усіх боків, і один полк за іншим приймав государя звуками генерал-маршу; потім Урра! ... генерал-марш і знову Урра! і Урра !! які, все посилюючись і прибуваючи, зливалися в оглушливий гул.

Поки не під'їжджав ще государ, кожен полк у своїй безмовності і нерухомості здавався неживим тілом; тільки порівнювався з ним государ, полк пожвавлювався і гримів, приєднуючись до реву всієї тієї лінії, яку вже проїхав государ. При страшному, оглушливому звуці цих голосів, серед мас війська, нерухомих, як би скам'янілих в своїх

чотирикутниках, недбало, але симетрично і, головне, вільно рухалися сотні вершників свити і попереду їх двоє людей — імператори. На них-то безроздільно була зосереджена стримано-пристрасна увага всієї цієї маси людей.

Гарний, молодий імператор Олександр, в кінногвардійському мундирі, в трикутному капелюху, одягненому з поля, своїм приємним обличчям і звучним, тихим голосом привертав всю силу уваги.

Ростов стояв недалеко від трубачів і здалеку своїми зіркими очима узнав государя і стежив за його наближенням. Коли государ наблизився на відстань 20-ти кроків і Микола ясно, до всіх подробиць, розглядів прекрасне, молоде і щасливе обличчя імператора, він звів почуття ніжності і захоплення, подібного якому він ще не відчував. Все — будь-яка риса, будь-який рух — здавалося йому чарівними у государі.

Зупинившись проти Павлоградського полку, государ сказав щось французькою австрійському імператору і посміхнувся.

Побачивши цю усмішку, Ростов сам мимоволі почав посміхатися і відчув ще сильніший приплив любові до свого володаря. Йому хотілося виявити чимось свою любов до государя. Він знав, що це неможливо, і йому хотілося плакати.

Государ викликав полкового командира і сказав йому кілька слів.

"Боже мій! що б зі мною було, якби до мене звернувся государ! — думав Ростов: — я б помер від щастя".

Государ звернувся і до офіцерів:

— Всіх, панове (кожне слово чулося Ростову, як звук з неба), дякую від щирого серця.

Як би щасливий був Ростов, якби міг тепер померти за свого царя!

— Ви заслужили георгіївські прапори і будете їх гідні.

"Тільки померти, померти за нього!" думав Ростов.

Государ ще сказав щось, чого не розчув Ростов, і солдати, виснажуючи свої груди, закричали: Урра! Ростов закричав теж, пригнувшись до сідла, що було його сил, бажаючи пошкодити собі цим криком, тільки щоб висловити цілком своє захоплення до государя.

Государ постояв кілька секунд проти гусар, як ніби він був у нерішучості.

"Як міг бути в нерішучості государ?" подумав Ростов, а потім навіть і ця нерішучість здалася Ростову величною і чарівною, як і все, що робив государ.

Нерішучість государя тривала одну мить. Нога государя, з вузьким, гострим носком чобота, як носили в той час, доторкнулася до паху енглізованої гнідої кобили, на якій він їхав; рука государя в білій рукавичці підбрала поводи, він рушив, супроводжуваний морем ад'ютантів, що безладно заколихалось. Далі і далі від'їжджав він, зупиняючись у інших полків, і, нарешті, тільки білий плюмаж його виднівся Ростову через почет, що оточував імператорів.

У числі панів свити Ростов помітив і Болконського, ліниво і розбавтано сидячого на коні. Ростову згадалася його вчорашня сварка з ним і представилось питання, слід — чи не слід викликати його. "Зрозуміло, не слід, — подумав тепер Ростов ... — І чи варто

думати і говорити про це в таку хвилину, як тепер? У хвилину такого почуття любові, захоплення і самовідданості, що означають всі наші сварки і образи!? Я всіх люблю, всім прощаю тепер ", думав Ростов.

Коли государ об'їхав майже всі полки, війська стали проходити повз його церемоніальним маршем, і Ростов на недавно купленому у Денисова Бедуїни проїхав в замку свого ескадрону, тобто один і зовсім на виду перед государем.

Не доїжджаючи государя, Ростов, відмінний їздець, два рази всадив остроги своєму Бедуїну і щасливо довів його до того шаленого алюру рисі, якою ходив розпалений Бедуїн. Підігнувши пінливу морду до грудей, відокремивши хвіст і як ніби летячи на повітрі і не торкаючись до землі, граціозне і високо підкидаючи і змінюючи ноги, Бедуїн, наче тяж відчував на собі погляд государя, пройшов чудово.

Сам Ростов, заваливши назад ноги і підібравши живіт і відчуваючи себе одним шматком з конем, з похмурим, але блаженним лицем, чортом, як говорив Денисов, проїхав повз государя.

— Молодці павлоградці! — промовив государ.

"Боже мій! Як би я щасливий був, якби він велів мені зараз кинутися у вогонь ", подумав Ростов.

Коли огляд скінчився, офіцери, новоприбулі і кутузівські, стали сходитися групами і почали розмови про нагороди, про австрійців і їх мундири, про їх фронт, про Бонапарте і про те, як йому погано доведеться тепер, особливо коли підійде ще корпус Ессена, і Пруссія прийме нашу сторону.

Але більш за все у всіх гуртках говорили про государя Олександра, передавали кожне його слово, рух і захоплювалися їм.

Всі тільки одного бажали: під проводом государя швидше йти проти ворога. Під командою самого государя не можна було не перемогти кого б то не було, так думали після огляду Ростов і більшість офіцерів.

Все після огляду були впевнені в перемозі більше, ніж би могли бути після двох виграних битв.

IX

На другий день після огляду Борис, одягнувшись в кращий мундир і з побажаннями успіху від свого товариша Берга, поїхав в Ольмюц до Болконського, бажаючи скористатися його ласкою і влаштувати собі найкраще положення, особливо стан ад'ютанта при важливій особі, що здавалося йому особливо-привабливим в армії. "Добре Ростову, якому батько надсилає по 10-ти тисяч, міркувати про те, як він нікому не хоче кланятися і ні до кого не піде в лакеї; але мені, який нічого не має, крім своєї голови, треба зробити власну кар'єру і не упускати випадків, а користуватися ними ".

У Ольмюце він не застав в цей день князя Андрія. Але вид Ольмюца, де стояла головна квартира, дипломатичний корпус і жили обидва імператори з своїми почетами придворних, наближених, тільки більше посилив його бажання належати до цього верховного світу.

Він нікого не знав, і, незважаючи на його франтівський гвардійський мундир, всі ці

вищі люди, що снували по вулицях, в чепурних екіпажах, плюмажах, стрічках і орденах, придворні і військові, здавалося, стояли так незрівнянно вище його, гвардійського офіцера, що не тільки не хотіли, але і не могли визнати його існування. У приміщенні головнокомандувача Кутузова, де він запитав Болконського, всі ці ад'ютанти і навіть денщики дивилися на нього так, як ніби бажали підказати йому, що таких, як він, офіцерів дуже багато сюди вештається і що вони всі вже дуже набридлі. Незважаючи на це, чи радше внаслідок цього, на інший день, 15 числа, він після обіду знову поїхав в Ольмюц і, увійшовши в дім, який займав Кутузов, запитав Болконського. Князь Андрій був удома, і Бориса провели у велику залу, в якій, ймовірно, перш танцювали, а тепер стояли п'ять ліжок, різноманітні меблі: стіл, стільці і клавикорди. Один ад'ютант, ближче до дверей, в перському халаті, сидів за столом і писав. Інший, червоний, товстий Несвіцький, лежав на ліжку, підклавши руки під голову, і сміявся з офіцером, що присів до нього. Третій грав на клавикордах віденський вальс, четвертий лежав на цих клавикордах і підспівував йому. Болконського не було. Ніхто з цих панів, помітивши Бориса, не змінив свого положення. Той, який писав, і до якого звернувся Борис, з досадою обернувся і сказав йому, що Болконський черговий, і щоб він йшов наліво в двері, в приймальню, коли йому потрібно бачити його. Борис подякував і пішов до приймальні. У приймальні було чоловік десять офіцерів і генералів.

У той час, як зайшов Борис, князь Андрій, презирливо примружившись (з тим особливим видом чемної втоми, яка ясно говорить, що, коли б не мій обов'язок, я б хвилини з вами не став розмовляти), вислуховував старого російського генерала в орденах, який майже навшпиньках, на витяжці, з солдатським підлесливим виразом багряного обличчя щось доповідав князю Андрію.

— Дуже добре, будьте ласкаві почекати, — сказав він генералу тою французькою вимовою російської, якою він говорив, коли хотів говорити зневажливо, і, помітивши Бориса, не звертаючись більше до генерала (який з мольбою бігав за ним, просячи ще щось вислухати), князь Андрій з веселою посмішкою, киваючи йому, звернувся до Бориса.

Борис в цю хвилину вже ясно зрозумів те, що він передбачав перш, саме те, що в армії, крім тієї субординації і дисципліни, яка була написана в статуті, і яку знали в полку, і він знав, була інша, більш істотна субординація, та, яка змушувала цього затягнутого з багряним обличчям генерала шанобливо чекати, в той час як капітан князь Андрій для свого задоволення знаходив більш зручним розмовляти з прапорщиком Друбецьким. Більше ніж коли-небудь Борис зважився служити надалі не по тій писаній в статуті, а по цій неписаній субординації. Він тепер відчував, що тільки внаслідок того, що він був рекомендований князю Андрію, він вже став відразу вище генерала, який в інших випадках, у фронті, міг знищити його, гвардійського прапорщика. Князь Андрій підійшов до нього і взяв за руку.

— Дуже шкода, що вчора ви не застали мене. Я цілий день провозився з німцями. Їздили з Вейротером повірити диспозицію. Як німці візьмуться за акуратність — кінця немає!

Борис посміхнувся, наче він розумів те, про що, як про загальновідоме, натякав князь Андрій. Але він в перший раз чув і прізвище Вейротера і навіть слово диспозиція.

— Ну що, мій милий, все в ад'ютанти хочете? Я про вас подумав за цей час.

— Так, я думав, — мимоволі чомусь червоніючи, сказав Борис, — просити головнокомандувача; до нього був лист про мене від князя Курагіна; я хотів просити тільки тому, — додав він, ніби вибачаючись, що, боюся, гвардія не буде в справі.

— Добре! Добре! Ми про все переговоримо, — сказав князь Андрій, — тільки дайте доповісти про цього пана, і я належу вам.

У той час як князь Андрій ходив доповідати про багряного генерала, генерал цей, мабуть, не поділяв понять Бориса про вигоди неписаною субординації, так вступився очима в зухвалого прапорщика, який перешкодив йому домовити з ад'ютантом, що Борису стало ніяково. Він відвернувся і з нетерпінням чекав, коли повернеться князь Андрій з кабінету головнокомандувача.

— Ось що, мій милий, я думав про вас, — сказав князь Андрій, коли вони пройшли у велику залу з клавікордами. — До головнокомандувачу вам ходити нічого, — говорив князь Андрій, — він наговорить вам купу милих речей, скаже, щоб приходили до нього обідати ("це було б ще не так погано для служби по тій субординації", подумав Борис), але з цього далі нічого не вийде; нас, ад'ютантів і ординарців, скоро буде батальйон. Але ось що ми зробимо: у мене є хороший приятель, генерал-ад'ютант і прекрасна людина, князь Долгоруков; і хоча ви цього можете не знати, але справа в тому, що тепер Кутузов з його штабом і ми все рівно нічого не значимо: все тепер зосереджується у государя; так ось ми підемо до Долгорукова, мені і треба сходити до нього, я вже йому казав про вас; так ми і подивимось; чи не знайде він можливим прилаштувати вас при собі, або де-небудь там, поближче до сонця.

Князь Андрій завжди особливо пошваблювався, коли йому доводилося керувати молодого людиною і допомагати йому в світському успіху. Під приводом цієї допомоги іншому, яку він по гордості ніколи не прийняв би для себе, він знаходився поблизу того середовища, яке давало успіх і яке притягувало його до себе. Він дуже охоче взявся за Бориса і пішов з ним до князя Долгорукова.

Було вже пізно ввечері, коли вони зішли в Ольмюцький палац, який обіймався імператорами і їх наближеними.

У цей самий день був військова рада, у якій брали участь всі члени гофкрігсрата і обидва імператори. На раді, на противагу думки людей похилого віку — Кутузова і князя Шварцернберга, було вирішено негайно наступати і дати генеральний бій Бонапарту. Військова рада щойно скінчилася, коли князь Андрій, супроводжуваний Борисом, прийшов до палацу відшукувати князя Долгорукова. Ще всі особи головної квартири знаходилися під чарівністю сьогоднішньої, переможної для партії молодих, військової ради. Голоси сповільнювачів, які радили чекати ще чогось не наступаючи, так одноставно були заглушені і доводи їх спростовані незаперечними доказами вигод наступу, що те, про що тлумачилося в раді, майбутня битва і, без сумніву, перемога, здавалися вже не майбутнім, а минулим. Всі вигоди були на нашому боці. Величезні

сили, які, без сумніву, переважали сили Наполеона, були стягнуті в одне місце; війська були одухотворені присутністю імператорів і рвалися в діло; стратегічний пункт, на якому доводилося діяти, був до найменших подробиць відомий австрійському генералу Вейротеру, який керував військами (як би щаслива випадковість зробила те, що австрійські війська в минулому році були на маневрах саме на тих полях, на яких тепер мали змагатися з французом); до найменших подробиць була відома і передана на картах місцевість, що лежала перед ними, і Бонапарте, мабуть, ослаблений, нічого не робив.

Долгоруков, один з найгарячіших прихильників наступу, тільки що повернувся з ради, втомлений, змучений, але жвавий і гордий здобутою перемогою. Князь Андрій представив офіцера під його заступництвом, але князь Долгоруков, чемно і міцно потиснувши йому руку, нічого не сказав Борису і, очевидно не в силах утриматися від висловлювання тих думок, які найсильніше займали його в цю хвилину, французькою звернувся до князя Андрія.

— Ну, мій милий, який ми витримали бій! Дай Бог тільки, щоб те, що буде наслідком його, було б настільки ж переможно. Однак, мій милий, — говорив він уривками і жваво, — я повинен визнати свою провину перед австрійцями і особливо перед Вейротером. Що за точність, що за деталі, що за знання місцевості, що за передбачення всіх можливостей, всіх умов, усіх найменших подробиць! Ні, мій милий, вигідніше тих умов, в яких ми знаходимося, не можна нічого навмисне вигадати. З'єднання австрійської виразності з російською хоробрістю — чого ж ви хочете ще?

— Так наступ остаточно вирішений? — сказав Болконський.

— І знаєте, мій милий, мені здається, що рішуче Буонапарте втратив свою латинь. Ви знаєте, що нині отримано від нього лист до імператора. — Долгоруков посміхнувся значуще.

— Ось як! Що ж він пише? — запитав Болконський.

— Що він може писати? Традиція і тощо, все тільки з метою виграти час. Я вам кажу, що він у нас в руках; це вірно! Але що смішніше за все, — сказав він, раптом добродушно засміявшись, — це те, що ніяк не могли придумати, як йому адресувати відповідь? Якщо не консулу, само собою зрозуміло не імператору, то генералу Буонапарте, як мені здавалося.

— Але між тим, щоб не визнавати імператором, і тим, щоб називати генералом Буонапарте, є різниця, — сказав Болконський.

— У тому-то й справа, — сміючись і перебиваючи, швидко говорив Долгоруков. — Ви знаєте Білібіна, він дуже розумна людина, він пропонував адресувати: "узурпатору і ворогу людського роду".

Долгоруков весело зареготав.

— Не більше того? — зауважив Болконський.

— Але все-таки Білібін знайшов серйозний титул адреси. І дотепний і розумний чоловік.

— Як же?

— Голові французького уряду, au chef du gouvernement francais, — серйозно і з задоволенням сказав князь Долгоруков. — Чи не правда, що добре?

— Добре, але дуже не сподобається йому, — зауважив Болконський.

— О, і дуже! Мій брат знає його: він не раз обідав у нього, у теперішнього імператора, в Парижі і говорив мені, що він не бачив більш витонченого і хитрого дипломата: знаєте, з'єднання французької спритності і італійського акторства? Ви знаєте його анекдоти з графом Марковим? Тільки один граф Марков вмів з ним зноситись. Ви знаєте історію хустки? Це чудо!

І балакучий Долгоруков, звертаючись то до Бориса, то до князя Андрія, розповів, як Бонапарт, бажаючи випробувати Маркова, нашого посланника, навмисне впустив перед ним хустку і зупинився, дивлячись на нього, чекаючи, ймовірно, послуги від Маркова і як, Марков негайно ж впустив поруч свою хустку і підняв свою, не піднімаючи хустки Бонапарта.

— Чарівно, [Charmant,]— сказав Болконський, — але ось що, князь, я прийшов до вас прохачем за цього парубка. Річ у тім що? ...

Але князь Андрій не встиг докінчити, як до кімнати зайшов ад'ютант, який кликав князя Долгорукова до імператора.

— Ах, яка прикрість! — сказав Долгоруков, поспішно встаючи і потискуючи руки князя Андрія і Бориса. — Ви знаєте, я дуже радий зробити все, що від мене залежить, і для вас і для цього милого молодого чоловіка. — Він ще раз потиснув руку Бориса з виразом добродушної, щирої і жвавої легковажності. — Але ви бачите ... до іншого разу!

Бориса хвилювала думка про ту близькість до вищої влади, в якій він в цю хвилину відчував себе. Він усвідомлював себе тут в контакті з тими пружинами, які керували усіма тими величезними рухами мас, яких він в своєму полку почував себе маленькою, покірною і нікчемною частиною. Вони вийшли в коридор слідом за князем Долгоруковим і зустріли невисокого чоловіка, який виходив (з тих дверей кімнати государя, в яку увійшов Долгоруков) в цивільному платті, з розумним обличчям і різкою рисою виставленої вперед щелепи, яка, не псуючи його, надавала йому особливу жвавість і спритність вираження. Цей невисокий чоловік кивнув, як своєму, Долгорукому і пильно-холодним поглядом став вдивлятися в князя Андрія, йдучи прямо на нього і мабуть, чекаючи, щоб князь Андрій вклонився йому або дав дорогу. Князь Андрій не зробив ні того, ні іншого; в лиці його позначилася злість, і молода людина, відвернувшись, пройшла стороною коридору.

— Хто це? — запитав Борис.

— Це один з найбільш дивовижних, але дуже противних мені людей. Це міністр закордонних справ, князь Адам Чарторийський.

— Ось ці люди, — сказав Болконський, зітхнувши, бо не міг це придушити, в той час як вони виходили з палацу, — ось ці-то люди вирішують долі народів.

На другий день війська виступили в похід, і Борис не встиг до самого Аустерлицького бою побувати ні у Болконського, ні у Долгорукова і залишився ще якийсь час в Ізмайловському полку.

Х

На зорі 16 числа ескадрон Денисова, в якому служив Микола Ростов, і який був в загоні князя Багратіона, рушив з ночівлі в діло, як говорили, і, пройшовши близько версти позаду інших колон, був зупинений на великій дорозі. Ростов бачив, як повз його пройшли вперед козаки, 1-й і 2-й ескадрон гусар, піхотні батальйони з артилерією і проїхали генерали Багратіон і Долгоруков з ад'ютантами. Весь страх, який він, як і раніше, відчував перед справою; вся внутрішня боротьба, за допомогою якої він долав цей страх; всі його мрії про те, як він по-гусарські відзначиться в цій справі, — пропали даром. Ескадрон їх був залишений в резерві, і Микола Ростов нудно й сумно провів цей день. О 9-й годині ранку він почув стрілянину перед собою, крики ура, бачив поранених (їх було небагато), що привозяться назад і, нарешті, бачив, як в середині сотні козаків провели цілий загін французьких кавалеристів. Очевидно, справа скінчилася, і діло було очевидно невелике, але щасливе. Солдати і офіцери, які проходили назад, розповідали про блискучу перемогу, про заняття міста Вишау і взяття в полон цілого французького ескадрону.

День був ясний, сонячний, після сильного нічного заморозку, і веселий блиск осіннього дня збігався зі звісткою про перемогу, яку передавали не тільки розповіді тих, хто брали участь в ній, а й радісний вираз обличчя солдатів, офіцерів, генералів і ад'ютантів, що їхали туди і звідти повз Ростова. Тим болючіше щеміло серце Миколи, який, марно перестраждавши весь страх, що передувє бою, пробув цей веселий день в бездіяльності.

— Ростов, йди сюди, вип'ємо з горя! — крикнув Денисов, сівши на краю дороги перед фляжкою і закускою.

Офіцери зібралися кружком, закушуючи і розмовляючи, біля погрібця Денисова.

— Ось ще одного ведуть! — сказав один з офіцерів, вказуючи на французького полоненого драгуна, якого вели пішки два козака.

Один з них вів за повід взятого у полоненого рослого і красивого французького коня.

— Продай коня! — крикнув Денисов козакові.

— Звольте, ваше благородіє ...

Офіцери встали і оточили козаків і полоненого француза. Французький драгун був молодий хлопець, ельзасець, котрий розмовляв французькою з німецьким акцентом. Він задихався від хвилювання, обличчя його було червоне, і, почувши французьку мову, він швидко заговорив з офіцерами, звертаючись то до того, то до іншого. Він говорив, що його б не взяли; що він не винен в тому, що його взяли, а винен le corporal, який послав його захопити попони, що він йому говорив, що вже росіяни там. І до всякого слова він додавав: але не ображайте мою конячку, [Mais qu'on ne fasse pas de mal a mon petit cheval] і пестив свого коня. Видно було, що він не розумів як слід, де він знаходиться. Він то вибачався, що його взяли, то, припускаючи перед собою своє начальство, виявляв свою солдатську справність і дбайливість по службі. Він доніс з собою в наш ар'єргард у всій свіжості атмосферу французького війська, яке так чуже було для нас.

Козаки віддали коня за два червінці, і Ростов, тепер, отримавши гроші, найбагатший з офіцерів, купив її.

— Mais qu'on ne fasse pas de mal a mon petit cheval, — добродушно сказав ельзасець Ростову, коли кінь переданий був гусару.

Ростов, посміхаючись, заспокоїв драгуна і дав йому грошей.

— Альо! Альо! — сказав козак, торкнувши за руку полоненого, щоб він йшов далі.

— Ваша величність! Государ! — раптом почулося між гусарами.

Все побігло, заквапилося, і Ростов побачив ззаду по дорозі кілька вершників з білими султанами на капелюхах, що під'їжджають. В одну хвилину всі були на місцях і чекали. Ростов не пам'ятав і не відчував, як він добіг до свого місця і сів на коня. Миттєво пройшов його жаль про неучасть у справі, його буденний настрій в колі осіб, до яких придивився, миттєво зникла будь-яка думка про себе: він весь поглинутий був почуттям щастя, що походило від близькості государя. Він відчував себе одною цією близькістю винагородженим за втрату нинішнього дня. Він був щасливий, як коханець, який дочекався очікуваного побачення. Не сміючи озиратися у фронті і не озираючись, він відчував захопленим чуттям його наближення. І він відчував це не по одному звуку копит коней кавалькади, яка наближалась але він відчував це тому, що, у міру наближення, все світліше, радісніше і значніше і святковіше робилося навколо нього. Все ближче і ближче посувалося це сонце для Ростова, поширюючи навколо себе промені лагідного і величного світу, і ось він уже відчуває себе захопленим цими променями, він чує його голос — цей ласкавий, спокійний, величний і в той же час настільки простий голос. Як і повинно було бути по почуттю Ростова, настала мертва тиша, і в цій тиші пролунали звуки голосу государя.

— Павлоградські гусари? [Les huzards de Pavlograd?] — запитально сказав він.

— Резерв, ваша величність! [La reserve, sire!] — відповідав чийсь інший голос, настільки людський після того надлюдського голосу, який сказав: Les huzards de Pavlograd?

Государ порівнявся з Ростовим і зупинився. Лице Олександра було ще прекрасніше, ніж на огляді три дні тому. Воно сяло такою веселістю і молодістю, такою невинною молодістю, що нагадувало дитячу чотирнадцятирічну жвавість, і разом з тим це було все-таки лице величного імператора. Випадково оглядаючи ескадрон, очі государя зустрілися з очима Ростова і не більше як на дві секунди зупинилися на них. Чи зрозумів государ, що робилося в душі Ростова (Ростову здавалося, що він все зрозумів), але він подивився секунди дві своїми блакитними очима в обличчя Ростова. (М'яко і лагідно лилося з них світло.) Потім раптом він підняв брови, різким рухом вдарив лівою ногою коня і галопом поїхав вперед.

Молодий імператор не міг утриматися від бажання бути присутнім при битві і, незважаючи на всі твердження придворних, о 12 годині, відокремившись від 3-ї колони, при якій він слідував, поскакав до авангарду. Ще не доїжджаючи до гусар, кілька ад'ютантів зустріли його зі звісткою про щасливі результати справи.

Бій, що складався тільки в тому, що захоплений ескадрон французів, було

представлено як блискуча перемога над французами, і тому государ і вся армія, особливо після того, як не розійшовся ще пороховий дим на поле битви, вірили, що французи переможені і відступають проти своєї волі. Кілька хвилин після того, як проїхав государ, дивізіон павлоградців затребували вперед. У самому Вишау, маленькому німецькому містечку, Ростов ще раз побачив государя. На площі міста, на якій була до приїзду государя досить сильна перестрілка, лежало кілька людей убитих і поранених, яких не встигли підібрати. Государ, оточений свитою військових і невійськових, був на рудій, вже інший, ніж на огляді, енглізованій кобилі і, схилившись на бік, граціозним жестом тримаючи золотий лорнет у очей, дивився в нього на лежачого долілиць, без ківери, із закривавленою головою солдата. Поранений солдат був так нечистий, грубий і бридкий, що Ростова образила близькість його до государя. Ростов бачив, як здригнулися, як би від пробігу морозу, сутулуваті плечі государя, як ліва нога його судорожно стала бити шпорою бік коня, і як привчений кінь байдуже оглядався і не рушав з місця. Зліз з коня ад'ютант, взяв під руки солдата і став класти на ноші, що з'явилися. Солдат застогнав.

— Тихіше, тихіше, хіба не можна тихіше? — мабуть, більш страждаючи, ніж вмираючий солдат, промовив государ і від'їхав геть.

Ростов бачив сльози, що наповнили очі государя, і чув, як він, від'їжджаючи, французькою сказав Чарторіжському:

— Яка жахлива річ війна, яка жахлива річ! [Quelle terrible chose que la guerre!]

Війська авангарду розташувалися попереду Вишау, на виду ворожого ланцюга, який поступався нам місцем при найменшій перестрілці протягом усього дня. Авангарду оголошена була вдячність государя, обіцяні нагороди, і людям роздана подвійна порція горілки. Ще веселіше, ніж минулої ночі, тріщали бівуачні багаття і лунали солдатські пісні.

Денисов в цю ніч святкував представлення своє в майори, і Ростов, вже досить напідпитку в кінці гулянки, запропонував тост за здоров'я государя, але "Не государя-імператора, як кажуть на офіційних обідах, — сказав він, — а за здоров'я государя, доброї, чарівної і великої людини; п'ємо за його здоров'я і за вірну перемогу над французами! "

— Коли ми перш билися, — сказав він, — і не давали спуску французам, як під Шенграбенем, що ж тепер буде, коли він попереду? Ми всі помремо, з насолодою помремо за нього. Так, панове? Може бути, я не так говорю, я багато випив; та я так відчуваю, і ви теж. За здоров'я Олександра першого! Урра!

— Урра! — зазвучали натхненні голоси офіцерів.

І старий ротмістр Кірстен кричав натхненно і не менш щиро, ніж двадцятирічний Ростов.

Коли офіцери випили і розбили свої склянки, Кірстен налив інші і, в одній сорочці і рейтузах, з склянкою в руці підійшов до солдатських багать і в величній позі змахнувши догори рукою, з своїми довгими сивими вусами і білими грудьми, що виднілася з-за розчехнутої сорочки, зупинився в світлі багаття.

— Хлопці, за здоров'я государя-імператора, за перемогу над ворогами, урра! — крикнув він своїм молодецьким, старечим, гусарським баритоном.

Гусари стовпилися і дружно відповідали гучним криком.

Пізно вночі, коли всі розійшлися, Денисов поплескав своєю коротенькою рукою по плечу свого улюбленця Ростова.

— Ось на поході нема в кого закохатися, так він в цаг'я закохався, — сказав він.

— Денисов, ти цим не жартуй, — крикнув Ростов, — це таке високе, таке прекрасне почуття, таке ...

— Віг'ю, віг'ю, д'ужок, і г 'озділяю і схвалюю

— Ні, не розумієш!

І Ростов встав і пішов блукати між багать, мріючи про те, яке було б щастя померти, не рятуючи життя (про це він і не смів мріяти), а просто померти на очах государя. Він дійсно був закоханий і в царя, і в славу російської зброї, і в надію майбутнього торжества. І не він один відчував це почуття в ті пам'ятні дні, що передували Аустерлицькій битві: дев'ять десятих людей російської армії в той час були закохані, хоча і менш захоплено, в свого царя і в славу російської зброї.

XI

На наступний день государ зупинився у Вишау. Лейб-медик Вільє кілька разів був закликаний до нього. У головній квартирі і в найближчих військах поширилася звістка, що керівник держави був нездоровий. Він нічого не їв і погано спав цієї ночі, як говорили наближені. Причина цього нездоров'я полягала в сильному враженні, вчиненому на чутливу душу государя видом пораниених і вбитих.

На зорі 17-го числа у Вишау був доставлений з аванпостів французький офіцер, який приїхав під парламентерським прапором, вимагаючи побачення з російським імператором. Офіцер цей був Саварі. Государ тільки що заснув, і тому Саварі повинен був чекати. Опівдні він був допущений до государя і через годину поїхав разом з князем Долгоруковим на аванпости французької армії.

Як чутно було, мета надсилання Саварі полягала в пропозиції побачення імператора Олександра з Наполеоном. В особистому побаченні, на радість і гордість всієї армії, було відмовлено, і замість государя князь Долгоруков, переможець при Вишау, був відправлений разом з Саварі для переговорів з Наполеоном, якщо переговори ці, проти сподівання, мали на меті дійсне бажання миру.

Ввечері повернувся Долгоруков, пройшов прямо до государя і довго пробув у нього наодинці.

18 і 19 листопада війська пройшли ще два переходи вперед, і ворожі аванпости після коротких перестрілок відступали. У вищих сферах армії з півдня 19-го числа почався сильний метушливо — збуджений рух, що тривав до ранку наступного дня, 20-го листопада, в який даний був настільки пам'ятний Аустерлицький бій.

До полудня 19 числа рух, жваві розмови, біганина, посилки ад'ютантів обмежувалися однією головною квартирою імператорів; після полудня того ж дня рух передався в головну квартиру Кутузова і в штаби колонних начальників. Увечері через

ад'ютантів рознісся це рух по всіх кінцях і частинах армії, і в ніч з 19 на 20 піднялася з нічлігів, загула говіркою і заколихалося та рушила величезним дев'ятиверстним полотном 80-тисячна маса союзного війська.

Зосереджений рух, що почався вранці в головній квартирі імператорів і дав поштовх всьому подальшому руху, був схожий на перший рух серединного колеса великого баштового годинника. Повільно рушило одне колесо, повернулося друге, третє, і все швидше і швидше пішли крутитися колеса, блоки, шестерні, почали грати куранти, вискакувати фігури, і мірно стали рухатися стрілки, показуючи результат руху.

Як в механізмі годинників, так і в механізмі військової справи, так само нестримний до останнього результату одного разу даний рух, і так само байдуже нерухомі, за момент до передачі руху, частини механізму, до яких ще не дійшла справа. Свистять на осях колеса, чіпляючись зубцями, шипять від швидкості та крутяться блоки, а сусіднє колесо так само спокійне і нерухоме, як ніби воно сотні років готове простояти цією нерухомістю; але прийшов момент — зачепив важіль, і, підкоряючись руху, тріщить, повертаючись, колесо і зливається в одну дію, результат і мета якого йому незрозумілі.

Як в годиннику результат складного руху незліченних різних коліс і блоків є тільки повільний і рівномірний рух стрілки, що вказує час, так і результатом усіх складних людських рухів цих 160 000 росіян і французів — всіх пристрастей, бажань, каяття, принижень, страждань, поривів гордості, страху, захоплення цих людей — був тільки програш Аустерлицької битви, так званого бою трьох імператорів, тобто повільне пересування всесвітньо-історичної стрілки на циферблаті історії людства.

Князь Андрій був в цей день черговим і невідлучно при головнокомандуючому.

У 6-й годині вечора Кутузов приїхав в головну квартиру імператорів і, недовго пробувши у государя, пішов до обер-гофмаршала графа Толстого.

Болконський скористався цим часом, щоб зайти до Долгорукова дізнатися про подробиці справи. Князь Андрій відчував, що Кутузов чимось засмучений і незадоволений, і що ним не задоволені в головній квартирі, і що всі особи імператорської головної квартири мають з ним тон людей, які знають щось таке, чого інші не знають; і тому йому хотілося поговорити з Долгоруковим.

— Ну, здрастуйте, mon cher, — сказав Долгоруков, який сидів з Білібінім за чаєм. — Свято на завтра. Що ваш старий? У поганому настрої?

— Не скажу, щоб був не в дусі, але йому, здається, хотілося б, щоб його вислухали.

— Так його слухали на військовій раді і будуть слухати, коли він буде говорити діло; але зволікати і чекати чогось тепер, коли Бонапарт боїться найбільше генеральної битви, — неможливо.

— Та ви його бачили? — сказав князь Андрій. — Ну, що Бонапарт? Яке враження він справив на вас?

— Так, бачив і переконався, що він боїться генеральної битви понад усе на світі, — повторив Долгоруков, мабуть, шануючи цей загальний висновок, зроблений ним з його побачення з Наполеоном. — Якщо б він не боявся бою, для чого б йому було вимагати цього побачення, вести переговори і, головне, відступати, тоді як відступ так

протилежний всьому його способу ведення війни? Повірте мені: він боїться, боїться генеральної битви, його час настав. Це я вам кажу.

— Але розкажіть, як він, що? — ще запитав князь Андрій.

— Він людина в сірому сюртуку, дуже бажав, щоб я йому говорив "ваша величність", але, на свою біду, який не отримав від мене жодного титулу. Ось це яка людина, і більше нічого, — відповідав Долгоруков, озираючись з посмішкою на Білібіна.

— Не дивлячись на мою повну повагу до старого Кутузова, — продовжував він, — гарні ми були б всі, чекаючи чогось і тим даючи йому випадок піти або обдурити нас, тоді як тепер він вірно в наших руках. Ні, не треба забувати Суворова і його правила: не ставити себе в становище атакованого, а атакувати самому. Повірте, на війні енергія молодих людей часто вірніше вказує шлях, ніж вся досвідченість старих кунктаторів.

— Але в який же позиції ми атакуємо його? Я був на аванпостах нині, і не можна вирішити, де він саме стоїть з головними силами, — сказав князь Андрій.

Йому хотілося висловити Долгорукову свій, складений ним, план атаки.

— Ах, це абсолютно все одно, — швидко заговорив Долгоруков, встаючи і розкриваючи карту на столі. — Всі випадки передбачені: якщо він стоїть у Брюнна ...

І князь Долгоруков швидко і неясно розповів план флангового руху Вейротера.

Князь Андрій став заперечувати і доводити свій план, який міг бути однаково гарний з планом Вейротера, але мав той недолік, що план Вейротера вже був схвалений. Як тільки князь Андрій став доводити невігоди того і вигоди свого, князь Долгоруков перестав його слухати і неухважно дивився не на карту, а на обличчя князя Андрія.

— Втім, у Кутузова буде нині військова рада: ви там можете все це висловити, — сказав Долгоруков.

— Я це зроблю, — сказав князь Андрій, відходячи від карти.

— І про що ви дбаєте, панове? — сказав Білібін, який до сих пір з веселою посмішкою слухав їхню розмову і тепер, мабуть, збираючись пожартувати. — Чи буде завтра перемога чи поразка, слава російської зброї застрахована. Крім вашого Кутузова, немає жодного російського начальника колон. Начальники: Вімпфен, граф Ланжерон, князь Ліхтенштейн, Гогенлое і ще Прішпршіпрш, як все польські імена. [Herr general Wimpfen, le comte de Langeron, le prince de Lichtenstein, le prince de Hohenloe et enfin Prsch ... prsch ... et ainsi de suite, comme tous les noms polonais.]

— Притримайте ваш поганий язик [Taisez vous, mauvaise langue,] — сказав Долгоруков. — Неправда, тепер уже два росіянина: Милорадович і Дохтуров, і був би 3-й, граф Аракчєєв, але у нього нерви слабкі.

— Однак Михайло Іларіонович, я думаю, вийшов, — сказав князь Андрій. — Бажаю щастя і успіху, панове, — додав він і вийшов, потиснувши руки Долгорукову і Білібіну.

Повертаючись додому, князь Андрій не міг втриматися, щоб не запитати Кутузова, який мовчазно сидів біля нього, про те, що він думає про завтрашню битву?

Кутузов строго подивився на свого ад'ютанта і, помовчавши, відповів:

— Я думаю, що бій буде програне, і я так сказав графу Толстому і просив його

передати це государю. Що ж, ти думаєш, він мені відповів? І, люб'язний генерале! Я зайнятий рисом і котлетами, а ви займайтеся військовими справами. [Eh, mon cher general, je me mele de riz et des et cotelettes, melez vous des affaires de la guerre.] Так ... Ось що мені відповідали!

XII

У 10-й годині вечора Вейротер з своїми планами переїхав на квартиру Кутузова, де і була призначена військова рада. Всі начальники колон витребувані до головнокомандувача, і, за винятком князя Багратіона, який відмовився приїхати, всі з'явилися до призначеного часу.

Вейротер, бувший повним розпорядником передбачуваного бою, представляв своєю жвавистю і поспіхом різку протилежність з незадоволеним і сонним Кутузовим, який неохоче грав роль голови і керівника військової ради. Вейротер, очевидно, відчував себе на чолі руху, який став вже нестримним. Він був, як запряжений кінь, що розбігся з возом під гору. Чи він тягнув віз, чи його гнало возом, він не знав; але він мчав на всю можливу швидкість, не маючи часу вже обговорювати того, до чого поведе цей рух. Вейротер в цей вечір був два рази для особистого огляду біля ланцюга ворога і два рази у государів, російського і австрійського, для доповіді і пояснень, і в своїй канцелярії, де він диктував німецьку диспозицію. Він, змучений, приїхав тепер до Кутузова.

Він, мабуть, так був зайнятий, що забував навіть бути шанобливим з головнокомандувачем: він перебивав його, говорив швидко, неясно, не дивлячись в обличчя співрозмовника, не відповідаючи на роблені йому питання, був забруднений грязюкою і мав вигляд жалюгідний, змучений, розгублений і разом з тим самовпевнений і гордий.

Кутузов займав невеликий дворянський замок близько Остраліць. У великій вітальні, що стала кабінетом головнокомандувача, зібралися: сам Кутузов, Вейротер і члени військової ради. Вони пили чай. Очікували тільки князя Багратіона, щоб приступити до військової ради. У 8-й годині приїхав ординарець Багратіона зі звісткою, що князь бути не може. Князь Андрій прийшов доповісти про те головнокомандувачу і, користуючись перш даними йому Кутузовим дозволом бути присутнім при раді, залишився в кімнаті.

— Так як князь Багратіон не буде, то ми можемо починати, — сказав Вейротер, поспішно встаючи з свого місця і наближаючись до столу, на якому була розкладена величезна карта околиць Брюнна.

Кутузов в розстебнутому мундирі, з якого, як би звільнившись, виплила на комір його жирна шия, сидів в вольтерівському кріслі, поклавши симетрично пухкі старечі руки на підлокітники, і майже спав. На звук голосу Вейротера він із зусиллям відкрив єдине око.

— Так, так, будь ласка, а то пізно, — промовив він і, кивнувши головою, опустил її і знову закрив очі.

Якщо перший час члени ради думали, що Кутузов прикидався сплячим, то звуки, які він видавав носом під час подальшого читання, доводили, що в цю хвилину для

головнокомандувача справа йшла про набагато найважливіше, ніж про бажання виказати свою зневагу до диспозиції або до чого б там не було: справа йшла для нього про нестримне задоволення людської потреби — сну. Він дійсно спав. Вейротер з рухом людини, надто зайнятої для того, щоб втрачати хоч одну хвилину часу, глянув на Кутузова і, переконавшись, що він спить, взяв папір і гучним одноманітним тоном почав читати диспозицію майбутнього бою під заголовком, який він теж прочитав:

"Диспозиція до атаки ворожої позиції позаду Кобельніца і Сокольніца, 20 листопада 1805 року".

Диспозиція була дуже складна і важка. В оригінальній диспозиції значилося:

Так як ворог спирається лівим крилом своїм на покриті лісом гори, а правим крилом тягнеться уздовж Кобельніца і Сокольніца позаду ставків, що знаходяться там, а ми, навпаки, нависаємо нашим лівим крилом на його праве, то вигідно нам атакувати це останнє вороже крило, особливо якщо ми займемо села Сокольніц і Кобельніц, будучи поставлені в можливість нападати на фланг ворога і переслідувати його в долині між Шлапанице і лісом Тюрасським, уникаючи разом з тим дефіле між Шлапанице і Беловиця, якою прикритий ворожий фронт. Для цієї мети необхідно ... Перша колона марширує ... друга колона марширує ... третя колона марширує ...]

Da der Feind mit seiner linken Fluegel an die mit Wald bedeckten Berge lehnt und sich mit seiner rechten Fluegel laengs Kobeinitz und Sokolienitz hinter die dort befindlichen Teiche zieht, wir im Gegentheil mit unserem linken Fluegel seinen rechten sehr debordiren, so ist es vortheilhaft letzteren Fluegel des Feindes zu attakiren, besondere wenn wir die Doerfer Sokolienitz und Kobelienitz im Besitze haben, wodurch wir dem Feind zugleich in die Flanke fallen und ihn auf der Flaechе zwischen Schlapanitz und dem Thuerassa—Walde verfolgen koennen, indem wir dem Defileen von Schlapanitz und Bellowitz ausweichen, welche die feindliche Front decken. Zu dieser Endzwecke ist es noethig ... Die erste Kolonne Marieschirt ... die zweite Kolonne Marieschirt ... die dritte Kolonne Marieschirt ... [

і т. д., читав Вейротер. Генерали, здавалося, неохоче слухали важку диспозицію. Білявий високий генерал Буксгевден стояв, притулившись спиною до стіни, і, зупинивши свої очі на свічці, що горіла, здавалося, не слухав і навіть не хотів, щоб думали, що він слухає. Прямо проти Вейротера, спрямувавши на нього свої блискучі відкриті очі, в бойовничій позі, оперши руки з вивернутими назовні ліктями на коліна, сидів рум'яний Милорадович з піднятими вусами і плечами. Він уперто мовчав, дивлячись в обличчя Вейротера, і спускав з нього очі тільки тоді, коли австрійський начальник штабу замовкав. В цей час Милорадович значимо озирався на інших генералів. Але за значенням цього значного погляду не можна було зрозуміти, чи був він згоден або не згоден, задоволений або незадоволений диспозицією. Ближче всіх до Вейротера сидів граф Ланжерон і з тонкою усмішкою південного французького лиця, яка не залишала його весь час читання, дивився на свої тонкі пальці, що швидко перевертають за кути золоту табакерку з портретом. В середині одного з найдовших періодів він зупинив обертальний рух табакерки, підняв голову і з неприємною

чемністю на самих кінцях тонких губ перебив Вейротера і хотів сказати щось; але австрійський генерал, не перериваючи читання, сердито насупився і замахав ліктями, як би кажучи: потім, потім ви мені скажете свої думки, тепер будьте ласкаві дивитися на карту і слухати. Ланжерон підняв очі догори з виразом здивування, озирнувся на Милорадовича, ніби шукаючи пояснення, але, зустрівши значний, нічого не значущий погляд Милорадовича, сумно опустив очі і знову взявся вертати табакерку.

— Урок з географії, [Une leçon de géographie,] — промовив він ніби сам до себе, але досить голосно, щоб його чули.

Пржебишевський з шанобливою, але гідною чемністю пригнув рукою вухо до Вейротера, маючи вигляд людини, поглиненої увагою. Маленький ростом Дохтуров сидів прямо проти Вейротера з старанним і скромним виглядом і, нахилившись над розкладеною картою, сумлінно вивчав диспозиції і невідому йому місцевість. Він кілька разів просив Вейротера повторювати недобре розчути їм слова і важкі найменування сіл. Вейротер виконував його бажання, і Дохтуров записував.

Коли читання, яке тривало більше години, було скінчено, Ланжерон, знову зупинивши табакерку і не дивлячись на Вейротера і ні на кого особливо, почав говорити про те, як важко було виконати таку диспозицію, де становище ворога передбачається відомим, тоді як положення це може бути нам невідомо, так як ворог знаходиться в русі. Заперечення Ланжерона були обґрунтовані, але було очевидно, що мета цих заперечень полягала переважно в прагненні дати відчути генералу Вейротеру, що читав свою диспозицію настільки самовпевнено, як школярам-учням, що він мав справу не з одними дурнями, а з людьми, які могли і його повчити у військовій справі. Коли замовк одноманітний звук голосу Вейротера, Кутузов відкрив глава, як мірошник, який прокидається при перерві сноподібного звуку млинових коліс, прислухався до того, що говорив Ланжерон, і, як ніби кажучи: "а ви все ще про ці дурниці!" поспішно закрив очі і ще нижче опустив голову.

Намагаючись якомога дошкульніше образити Вейротера в його авторському військовому самолюбстві, Ланжерон доводив, що Бонапарте легко може атакувати, замість того, щоб бути атакований, і внаслідок того зробити всю цю диспозицію абсолютно марною. Вейротер на всі заперечення відповідав твердою презирливою посмішкою, очевидно вперед приготовленою для всякого заперечення, незалежно від того, що б йому не говорили.

— Якщо б він міг атакувати нас, то він нині б це зробив, — сказав він.

— Ви, отже, думаєте, що він безсилий, — сказав Ланжерон.

— Багато, якщо у нього 40 тисяч війська, — відповідав Вейротер з посмішкою доктора, якому лікарка хоче вказати засіб лікування.

— В такому разі він йде на свою гибель, чекаючи нашої атаки, — з тонкої іронічною посмішкою сказав Ланжерон, за підтвердженням озираючись знову на найближчого Милорадовича.

Але Милорадович, очевидно, в цю хвилину думав найменше про те, про що сперечалися генерали.

— Їй Богу, [Ma foi,]— сказав він, — завтра все побачимо на полі битви.

Вейротер посміхнувся знову тою посмішкою, яка говорила, що йому смішно і дивно зустрічати заперечення від російських генералів і доводити те, в чому не тільки він сам дуже добре був упевнений, але в чому впевнені були їх государі-імператори.

— Ворог загасив вогні, і чути безперервний шум в його таборі, — сказав він. — Що це означає? — Або він віддаляється, чого одного ми повинні боятися, або він змінює позицію (він посміхнувся). Але навіть якщо б він і зайняв позицію в Тюрасе, він тільки рятує нас від великих клопотів, і розпорядження всі, до найменших подробиць, залишаються ті ж.

— Яким же чином? .. — сказав князь Андрій, вже давно вичікують випадку висловити свої сумніви.

Кутузов прокинувся, важко відкашлявся і оглянули генералів.

— Панове, диспозиція на завтра, навіть на нині (бо вже перша година), не може бути змінена, — сказав він. — Ви її чули, і всі ми виконаємо наш обов'язок. А перед боєм немає нічого важливішого ... (він помовчав) як виспатися гарненько.

Він зробив вигляд, що підводиться. Генерали відкланялися і віддалилися. Було вже за північ. Князь Андрій вийшов.

Військова рада, на якій князю Андрію не вдалося висловити свою думку, як він сподівався, залишила у ньому неясне і тривожне враження. Хто мав рацію: Долгоруков з Вейротером або Кутузов з Ланжероном і ін., які не схвалювали план атаки, він не знав. "Але невже не можна було Кутузову прямо висловити государю свої думки? Невже це не може інакше робитися? Невже через придворних і з особистих міркувань має ризикувати десятками тисяч і моїм, моїм життям?" думав він.

"Так, дуже може бути, завтра уб'ють", подумав він. І раптом, при цьому думки про смерть, цілий ряд спогадів, найдалших і задушевних, став над його уявою; він згадував останнє прощання з батьком та своєю дружиною; він згадував перші часи свого кохання до неї! Згадав про її вагітність, і йому стало шкода і її себе, і він в нервово — розм'якшеному і схвильованому стані вийшов з хати, в якій він стояв з Несвіцьким, і став ходити перед будинком.

Ніч була туманна, і крізь туман таємниче пробивалося місячне світло. "Так, завтра, завтра! — думав він. — Завтра, може бути, все буде скінчено для мене, всіх цих спогадів нічого очікувати більш, всі ці спогади не матимуть для мене більш ніякого сенсу. Завтра ж, може бути, навіть напевно, завтра, я це передчуваю, в перший раз мені доведеться, нарешті, показати все те, що я можу зробити ". І йому уявився бій, втрата його, зосередження бою на одному пункті і замішання всіх начальницьких осіб. І ось та щаслива хвилина, той Тулон, якого так довго чекав він, нарешті, представляється йому. Він твердо і ясно говорить свою думку і Кутузову, і Вейротеру, і імператорам. Всі вражені вірністю його міркування, але ніхто не береться виконати його, і ось він бере полк, дивізію, карбує умову, щоб вже ніхто не втручався в його розпорядження, і веде свою дивізію до рішучого пункту і один здобуває перемогу. А смерть і страждання? говорить інший голос. Але князь Андрій не відповідає цьому голосу і продовжує свої

успіхи. Диспозиція наступного бою робиться їм одним. Він носить звання чергового по армії при Кутузові, але робить все він один. Наступний бій виграно їм одним. Кутузова змінюють, призначається він ... Ну, а потім? каже знову інший голос, а потім, якщо ти десять раз раніше цього не будеш поранений, убитий або обдурений; ну, а потім що ж? — "Ну, а потім, — відповідає сам собі князь Андрій, — я не знаю, що буде потім, не хочу і не можу знати: але якщо хочу цього, хочу слави, хочу бути відомим людям, бути улюбленим ними, то я не винен, що я хочу цього, що одного цього я хочу, для одного цього я живу. Так, для одного цього! Я ніколи нікому не скажу цього, але, Боже мій! що ж мені робити, якщо я нічого не люблю, як тільки славу, любов людську. Смерть, рани, втрата сім'ї, ніщо мені не страшно. І як не дороги, ні милі мені багато людей — батько, сестра, дружина, — найдорожчі мені люди, — але, як не страшно і неприродне це здається, я всіх їх віддам зараз за хвилину слави, торжества над людьми, за любов до собі людей, яких я не знаю і не буду знати, за любов ось цих людей ", подумав він, прислухаючись до говору на дворі Кутузова. На дворі Кутузова чулися голоси денщиків, що укладалися; один голос, ймовірно, кучера, дражнив старого Кутузівського кухара, якого знав князь Андрій, і якого звали Титом, говорив: "Тите, а Тите?"

— Ну, — відповідав старий.

— Тите, іди молотити, — говорив жартівник.

— Тьху, ну тя к чорту, — лунав голос, що покривався реготом денщиків і слуг.

"І все-таки я люблю і ціную тільки торжеством над усіма ними, дорожу цією таємничою силою і славою, яка ось тут наді мною носить в цьому тумані!"

XIII

Ростов в цю ніч був зі взводом у фланкерському ланцюгу, попереду загону Багратіона. Гусари його попарно були розсипані в ланцюзі; сам він їздив верхи по цій лінії ланцюга, намагаючись подолати сон, який непереборно клонив його. Позаду його видно було величезний простір багать нашої армії, що неясно горіли в тумані; попереду його була туманна темрява. Скільки не вдивлявся Ростов в цю туманну далечінь, він нічого не бачив: то сіріло, то ніби чорніло щось; то миготіли як ніби вогники, там, де повинен бути ворог; то йому думалось, що це тільки в очах блищить у нього. Очі його закривалися, і в уяві представлявся то государ, то Денисов, то московські спогади, і він знову поспішно відкривав очі і близько перед собою він бачив голову і вуха коня, на якому він сидів, іноді чорні фігури гусар, коли він за шість кроків наїжджав на них, а вдалині все ту ж туманну темряву. "Чому ж? Дуже може бути, — думав Ростов, — що государ, зустрівши мене, дасть доручення, як і всякому офіцерові: скаже: "Їдь, дізнайся, що там". Багато розповідали же, як абсолютно випадково він запам'ятав так якогось офіцера і наблизив до себе. Що, якби він наблизив мене до себе! О, як би я охороняв його, як би я говорив йому всю правду, як би я викривав його ошуканців ", і Ростов, для того щоб жваво уявити собі свою любов і відданість государю, уявляв собі ворога або обманщика-німця, якого він з насолодою не тільки вбивав, але по щоках бив в очі государя. Раптом дальній крик розбудив Ростова. Він здригнувся і відкрив очі.

"Де я? Так, в ланцюзі: гасло і пароль — дишло, Ольмюц. Яка досада, що ескадрон

наш завтра буде в резервах ... — подумав він. — Попрошуся в справу. Це, може бути, єдиний випадок побачити государя. Так, тепер недовго до зміни. Об'їду ще раз і, як повернуся, піду до генерала і попрошу його". Він поправився на сідлі і торкнув коня, щоб ще раз об'їхати своїх гусар. Йому здалося, що було світліше. У лівій стороні виднівся пологий освітлений спад і протилежний, чорний горб, який здавався крутим, як стіна. На пагорку цьому була біла пляма, якого ніяк не міг зрозуміти Ростов: галявина це в лісі, освітлена місяцем, або сніг, що залишився, або білі будинки? Йому здалося навіть, що на цій білій плямі заворушилося щось. "Мабуть, сніг — це пляма; пляма — une tache ", думав Ростов. "Ось тобі і не таш ..."

"Наташа, сестра, чорні очі. На ... Ташка (Ось здивується, коли я їй скажу, як я побачив государя!) Наташку ... ташку візьми ... "—" Правіше, ваше благородіє, а то тут кущі ", сказав голос гусара, повз якого, засинаючи, проїжджав Ростов .

Ростов підняв голову, яка опустилася вже до гриви коня, і зупинився біля гусара. Молодий дитячий сон непереборно схилив його. "Так, пак, що я думав? — не забути. Як з государем говорити буду? Ні, не те — це завтра. Так Так! На ташку, наступити ... тупити нас — кого? Гусарів. А гусари та вуса ... По Тверській їхав цей гусар з вусами, ще я подумав про нього, проти самого Гур'єва будинку ... Старий Гур'єв ... Ет, хороший хлопець Денисов! Так, все це дрібниці. Головне тепер — государ тут. Як він на мене дивився, і хотілося йому щось сказати, та він не смів ... Ні, це я не смів. Так це дрібниці, а головне — не забувати, що я потрібний-то думав, так. На— ташку, нас — тупити, так, так, так. Це добре". — І він знову впав головою на шию коня. Раптом йому здалося, що в нього стріляють. "Що? Що? Що! ... Рубай! Що? ... " заговорив, прийшовши до тями, Ростов. В ту мить, як він відкрив очі, Ростов почув перед собою там, де був ворог, протяжні крики тисячі голосів. Коні його і гусара, що стояв біля нього, нашорошували вуха на ці крики. На тому місці, з якого лунали крики, спалахнув і згас один вогник, потім інший, і по всій лінії французьких військ на горі запалилися вогні, і крики все більш і більш посилювалися. Ростов чув звуки французьких слів, але не міг їх розібрати. Занадто багато гуло голосів. Тільки чути було: аaaa! і rrrr!

— Що це? Ти як думаєш? — звернувся Ростов до гусарина, що стояв біля нього. — Адже це у ворога?

Гусар нічого не відповів.

— Що ж, ти хіба не чуєш? — досить довго почекавши відповіді, знову запитав Ростов.

— А хто його знає, ваше благородіє, — неохоче відповідав гусар.

— За місцем повинно бути ворог? — знову повторив Ростов.

— Може він, а може, і так, — промовив гусар, — справа нічна. Ну! дурій! — крикнув він на свого коня, що поворушився під ним.

Кінь Ростова теж поспішав, бив ногою по мерзлій землі, прислухаючись до звуків і придивляючись до вогнів. Крики голосів все посилювалися і посилювалися і злилися в загальний гул, який могла зробити тільки кількатисячна армія. Вогні більше і більше поширювалися, ймовірно, по лінії французького табору. Ростову вже не хотілося спати.

Веселі, тріумфуючі крики в ворожій армії збудливо діяли на нього: Хай живе імператор, імператор! [Vive l'empereur, l'empereur!] Вже ясно вчулося тепер Ростову.

— А недалеко, — повинно бути, за струмком? — сказав він гусарину, що стояв біля нього.

Гусар тільки зітхнув, нічого не відповідаючи, і прокашлявся сердито. По лінії гусар почувся тупіт кінного, що їхав риссю, і з нічного туману раптом виросла, представляючись величезним слоном, фігура гусарського унтер-офіцера.

— Ваше благородіє, генерали! — сказав унтер-офіцер, під'їжджаючи до Ростова.

Ростов, продовжуючи озиратися на вогні і крики, поїхав з унтер-офіцером назустріч кількох верховим, що їхали по лінії. Один був на білому коні. Князь Багратіон з князем Долгоруким і ад'ютантами виїхали подивитися на дивне явище вогнів і криків в ворожій армії. Ростов, під'їхавши до Багратіона, рапортував йому і приєднався до ад'ютантів, прислухаючись до того, що говорили генерали.

— Повірите, — говорив князь Долгоруков, звертаючись до Багратіона, — що це більше нічого як хитрість: він відступив і в ар'єргарді велів запалити вогні і шуміти, щоб обдурити нас.

— Навряд чи, — сказав Багратіон, — з вечора я їх бачив на тому горбі; коли пішли, так і звідти зникли. Пане офіцер, — звернувся князь Багратіон до Ростова, — стоять там ще його фланкери?

— З вечора стояли, а тепер не можу знати, ваша ясновельможність. Накажіть, я з'їжджу з гусарами, — сказав Ростов.

Багратіон зупинився і, не відповідаючи, в тумані намагався розгледіти обличчя Ростова.

— А що ж, подивіться, — сказав він, помовчавши трохи.

— Слухаю-с.

Ростов пришпорив коня, гукнув унтер-офіцера Федченко і ще двох гусар, наказав їм їхати за собою і риссю поїхав під гору у напрямку до криків, що тривали. Ростову і моторошно і весело було їхати одному з трьома гусарами туди, в цю таємничу і небезпечну туманну далечінь, де ніхто не був раніше його. Багратіон закричав йому з гори, щоб він не їздив далі струмка, але Ростов вдав, ніби не чув його слів, і, не зупиняючись, їхав далі й далі, безперестанку обманюючись, приймаючи кущі за дерева і вибоїни за людей і безперестанку пояснюючи свої обмани. Спустившись риссю під гору, він уже не бачив ні наших, ні ворожих вогнів, але голосніше, ясніше чув крики французів. У долині він побачив перед собою щось на зразок річки, але коли він доїхав до неї, він розпізнав проїзду дорогу. Виїхавши на дорогу, він притримав коня в нерішучості: їхати по ній, або перетнути її і їхати по чорному полю в гору. Їхати по дорозі, яка світліла в тумані, було безпечніше, бо швидше можна було розглянути людей. "Пішов за мною", промовив він, перетнув дорогу і став підніматися галопом на гору, до того місця, де з вечора стояв французький пікет.

— Ваше благородіє, ось він! — промовив ззаду один з гусар.

І не встиг ще Ростов розгледіти щось, що раптом зачорніло в тумані, як блиснув

вогник, клацнув постріл, і куля, як ніби скаржачись на щось, задзижчала високо в тумані і вилетіла з слуху. Інша рушниця не вистрілила, але блиснув вогник на полиці. Ростов повернув коня і галопом поїхав назад. Ще пролунали в різних проміжках чотири постріли, і на різні тони заспівали кулі десь в тумані. Ростов притримав коня, повеселілими так само, як він, від пострілів, і поїхав кроком. "Ну-мо ще, ну-мо ще!" говорив в його душі якийсь веселий голос. Але пострілів більше не було.

Тільки під'їжджаючи до Багратіона, Ростов знову пустив свого коня в галоп і, тримаючи руку біля козирка, під'їхав до нього.

Долгоруков все наполягав на своїй думці, що французи відступили і тільки для того, щоб обдурити нас, розклали вогні.

— Що ж це доводить? — говорив він в той час, як Ростов під'їхав до них. — Вони могли відступити і залишити пікети.

— Видно, ще не всі пішли, князь, — сказав Багратіон. — До завтрашнього ранку, завтра все дізнаємося.

— На горі пікет, ваша світлість, все там же, де був з вечора, — доповів Ростов, нахилиючись вперед, тримаючи руку біля козирка і не в силах утримати посмішку веселощів, викликаного в ньому його поїздкою і, головне, звуками куль.

— Добре, добре, — сказав Багратіон, — дякую вам, пане офіцер.

— Ваша ясновельможність, — сказав Ростов, — дозвольте вас просити.

— Що таке?

— Завтра ескадрон наш призначений в резерви; дозвольте вас просити відрядити мене до 1-го ескадрону.

— Як прізвище?

— Граф Ростов.

— А добре. Залишайся при мені ординарцем.

— Іллі Андрійовича син? — сказав Долгоруков.

Але Ростов не відповідав йому.

— Так я буду сподіватися, ваша світлість.

— Я накажу.

"Завтра, дуже може бути, пошлють з яким-небудь наказом імператора, — подумав він. — Слава Богу".

Крики і вогні в ворожій армії відбувалися тому, що в той час, як по військах читали наказ Наполеона, сам імператор верхом об'їжджав свої бівуаки. Солдати, побачивши імператора, запалювали пуки соломи і з криками: *vive l'empereur!* бігли за ним. Наказ Наполеона був наступний:

"Солдати! Російська армія виходить проти вас, щоб помститися за австрійську, Ульмську армію. Це ті ж батальйону, які ви розбили при Голлабрунне і які ви з тих пір переслідували постійно до цього місця. Позиції, які ми займаємо, — могутні, і поки вони будуть йти, щоб обійти мене справа, вони виставлять мені фланг! Солдати! Я сам буду керувати вашими батальйонами. Я буду триматися далеко від вогню, якщо ви, з вашою звичайною хоробрістю, внесете до ворожих лав безлад і сум'яття; але якщо

перемога буде хоч одну хвилину сумнівна, ви побачите вашого імператора, яке зазнає перших ударів ворога, тому що не може бути коливання в перемозі, особливо в той день, в який йдеться про честь французької піхоти, яка так необхідна для честі своєї нації.

Під приводом відведення поранених не порушуйте ряду! Нехай кожен буде цілком проинятий думкою, що треба перемогти цих найманців Англії, натхнених такою ненавистю проти нашої нації. Ця перемога закінчить наш похід, і ми можемо повернутися на зимові квартири, де застануть нас нові французькі війська, які формуються у Франції; і тоді мир, який я укладу, буде гідний мого народу, вас і мене.

Наполеон ".

XIV

О 5 годині ранку ще було зовсім темно. Війська центру, резервів і правий фланг Багратіона стояли ще нерухомо; але на лівому фланзі колони піхоти, кавалерії і артилерії, які повинні були перші спуститися з висот, для того щоб атакувати французький правий фланг і відкинути його, по диспозиції, в Богемські гори, вже заворушилися і почали підніматися з своїх нічлігів. Дим від вогнищ, в які кидали все зайве, їв очі. Було холодно і темно. Офіцери квапливо пили чай і снідали, солдати пережовували сухарі, відбивали ногами дріб, гріючись, і стікалися проти вогнів, кидаючи в дрова залишки балаганів, стільці, столи, колеса, діжки, все зайве, що не можна було забрати з собою. Австрійські колонновожаті снували між російськими військами і служили провісниками виступу. Як тільки показувався австрійський офіцер біля стоянки полкового командира, полк починав ворушитися: солдати збігалися від багать, ховали в халяви трубочки, мішечки в вози, розбирали рушниці і шикувалися. Офіцери застібалися, надягали шпаги і ранці і, вигукуючи, обходили ряди; обозні і денщики запрягали, укладали і пов'язували вози. Ад'ютанти, батальйонні та полкові командири сідали верхами, хрестилися, віддавали останні накази, настанови і доручення обозним, які залишаються, і звучав одноманітний тупіт тисячею ніг. Колони рухалися, не знаючи куди і не бачачі від довколишні людей, від диму і від посиленого туману ні тієї місцевості, з якої вони виходили, ні тієї, в яку вони вступали.

Солдат в русі так же оточений, обмежений і тягнутий своїм полком, як моряк кораблем, на якому він знаходиться. Як би далеко він ні пройшов, в які б дивні, невідомі і небезпечні широти ні вступив він, навколо нього — як для моряка завжди і всюди ті ж палуби, щогли, канати свого корабля — завжди і всюди ті ж товариші, ті ж ряди, той же фельдфебель Іван Митрич, той же ротний собака Жучка, те ж начальство. Солдат рідке бажає знати ті широти, в яких знаходиться весь корабель його; але в день бою, Бог знає як і звідки, в моральному світі війська чується одна для всіх сувора нота, яка звучить наближенням чогось рішучого і урочистого і викликає їх на невластиву їм цікавість. Солдати в дні боїв збуджено намагаються вийти з інтересів свого полку, прислухаються, придивляються і жадібно розпитують про те, що робиться навколо них.

Туман став такий сильний, що, незважаючи на те, що світало, не видно було в десяти кроках перед собою. Кущі здавалися величезними деревами, рівні місця —

обривами і скатами. Скрізь, з усіх боків, можна було зіткнутися з невидимим в десяти кроках ворогом. Але довго йшли колони все в тому ж тумані, спускаючись і піднімаючись на гори, минаючи сади і огорожі, по новій, незрозумілій місцевості, ніде не стикаючись з ворогом. Навпаки, то попереду, то позаду, з усіх боків, солдати визнавали, що йдуть по тому ж напрямку наші російські колони. Кожному солдатіві приємно ставало на душі від того, що він знав, що туди ж, куди він йде, тобто невідомо куди, йде ще багато, багато наших.

— Ти ба, і курські пройшли, — говорили в рядах.

— Пристрасть, братик ти мій, що війски нашої зібралося! Вчора вечором подивився, як вогні розклали, кінця краю не видно. Москва, — одне слово!

Хоча ніхто з колонних начальників не під'їжджав до рядів і не говорив з солдатами (колонні начальники, як ми бачили на військовій раді, були не в дусі і незадоволені розпачатою справою і тому тільки виконували накази і не дбали про те, щоб порадувати солдат), незважаючи на те, солдати йшли весело, як і завжди, йдучи в справу, особливо в наступальну. Але, пройшовши близько першої години все в густому тумані, велика частина війська мала зупинитися, і рядами пронеслася неприємна свідомість безладу і безладдя, яке вершиться. Яким чином передається ця свідомість, — вельми важко визначити; але безсумнівно те, що вона передається надзвичайно-вірно і швидко розливається, непомітно і нестримно, як вода в долині. Якщо б російське військо було одне, без союзників, то, може бути, ще пройшло б багато часу, поки це свідомість безладу стало б спільною впевненістю; але тепер, з особливим задоволенням і природністю відносячи причину безладу до недолугих німців, всі переконалися в тому, що відбувається шкідлива плутанина, яку наробили ковбасники.

— Що стали ? Аль загородили? Або вже на француза натрапили?

— Ні не чути. А то палити б став.

— Ото ж бо квапили виступати, а виступили — стали без пуття посеред поля, — все німці прокляті плутають. Онде чорти нетямущі!

— Ото ж бо я б їх і пустив наперед. А то, мабуть, позаду тиснуть. Ось і стій тепер й не снідавши.

— Так що, скоро там? Кавалерія, кажуть, дорогу загородила, — говорив офіцер.

— Ех, німці прокляті, своєї землі не знають, — говорив інший.

— Ви який дивізії? — кричав, під'їжджаючи, ад'ютант.

— Вісімнадцятої.

— Так навіщо ж ви тут? Вам давно б попереду має бути, тепер до вечора не пройдете.

— Ось розпорядження дурні; самі не знають, що роблять, — говорив офіцер і від'їжджав.

Потім проїжджав генерал і сердито не по-російськи кричав щось.

— Тафа-лафа, а що бурмоче, нічого не розбереш, — говорив солдат, перекиркуючи генерала, що від'їхав. — Розстріляв б я їх, негідників!

— О дев'ятій годині велено на місці бути, а ми й половини не пройшли. Ось так

розпорядження! — повторювалося з різних сторін.

І почуття енергії, з яким виступали в справу війська, почало обертатися в досаду і злість на безглузді розпорядження і на німців.

Причина плутанини полягала в тому, що під час руху австрійської кавалерії, що йшла на лівому фланзі, вище начальство знайшло, що наш центр занадто віддалений від правого флангу, і всієї кавалерії велено було перейти на праву сторону. Кілька тисяч кавалерії просувалося перед піхотою, і піхота мала чекати.

Попереду сталося зіткнення між австрійським колонновожатим і російським генералом. Російський генерал кричав, вимагаючи, щоб зупинена була кіннота; австрієць доводив, що винен був не він, а вище начальство. Війська тим часом стояли, нудьгуючи і падаючи духом. Після годинної затримки війська рушили, нарешті, далі і стали спускатися з гори. Туман, який розступався на горі, тільки густіше стелився в низах, куди спустилися війська. Попереду, в тумані, пролунав один, другий постріл, спочатку нескладно в різних проміжках: тратта ... тат, і потім все складніше і частіше, і зав'язалася справа над річкою Гольдбах.

Не розраховуючи зустріти внизу над річкою ворога і ненавмисно в тумані наткнувшись на нього, не чуючи слова одухотворення від вищих начальників, з свідомістю, що поширилася по військах, що було спізнилися, і, головне, в густому тумані не бачачі нічого попереду і кругом себе, росіяни ліниво і повільно перестрілювалися з ворогом, просувалися вперед і знову зупинялися, не отримуючи вчасно наказів від начальників і ад'ютантів, які блудили по туману в незнайомій місцевості, не знаходячи своїх частин військ. Так почалася справа для першої, другої і третьої колони, які спустилися вниз. Четверта колона, при якій знаходився сам Кутузов, стояла на Праценських висотах.

У низах, де почалася справа, був все ще густий туман, нагорі проясніло, але все не видно було нічого з того, що відбувалося попереду. Чи були всі сили ворога, як ми припускали, за десять верст від нас або він був тут, в цій лінії туману, — ніхто не знав до дев'ятої години.

Було 9 годині ранку. Туман суцільним морем стелився по низу, але при селі Шлапанице, на висоті, на якій стояв Наполеон, оточений своїми маршалами, було абсолютно ясно. Над ним було ясне, блакитне небо, і величезна куля сонця, як величезний пустотілий багрянний поплавок, колихався на поверхні молочного моря туману. Не тільки всі французькі війська, але сам Наполеон зі штабом перебував не по ту сторону струмків і низів сіл Сокольніц і Шлапанице, за якими ми мали намір зайняти позицію і почати справу, але по цей бік, так близько від наших військ, що Наполеон простим оком міг в нашому війську відрізнити кінного від пішого. Наполеон стояв трохи попереду своїх маршалів на маленькому сірому арабському коні, у синій шинелі, в тій самій, в якій він пройшов італійську кампанію. Він мовчки вдивлявся в пагорби, які як би виступали з моря туману, і за якими далеко рухалися російські війська, і прислухався до звуків стрілянини в долині. У той час ще худе обличчя його не ворушилася жодним м'язом; блискучі очі були нерухомо спрямовані на одне місце.

Його припущення виявлялися вірними. Російські війська частиною вже спустилися в долину до ставків та озер, частиною очищали ті Праценські висоти, які він мав намір атакувати і вважав ключем позиції. Він бачив серед туману, як в поглибленні, що складається двома горами біля села Прац, все по одному напрямку до улоговин рухалися, виблискуючи багнетами, російські колони і одна за одною зникали в море туману. За відомостями, отриманими ним з вечора, по звуках коліс і кроків, чутим вночі на аванпостах, по безладності руху російських колон, за всіма припущеннями він ясно бачив, що союзники вважали його далеко попереду себе, що колони, що рухалися поблизу Працена, становили центр російської армії, і що центр вже досить ослаблений для того, щоб успішно атакувати його. Але він все ще не починав справи.

Нині був для нього урочистий день — річниця його коронування. Перед ранком він задрімав на кілька годин і здоровий, веселий, свіжий, в тому щасливому настрої, в якому все здається можливим і все вдається, сів на коня і виїхав у поле. Він стояв нерухомо, дивлячись на висоти, які виднілися через туман, і на холодному обличчі його був той особливий відтінок самовпевненого, заслуженого щастя, який буває на обличчі закоханого і щасливого хлопчика. Маршали стояли позаду його і не сміли розважати його увагу. Він дивився то на Праценські висоти, то на сонце, що випливало з туману.

Коли сонце зовсім вийшло з туману і сліпучим блиском бризнуло по полях і туману (як ніби він тільки чекав цього для початку справи), він зняв рукавичку з красивою, білої руки, зробив нею знак маршалів і віддав наказ починати справу. Маршали, супроводжувані ад'ютантами, поскакали в різні боки, і через кілька хвилин швидко рушили головні сили французької армії до тих Праценських висот, які все більш і більш очищалися російськими військами, що спускалися наліво в улоговину.

XV

О 8 годині Кутузов виїхав верхи до Працу, попереду 4-й Мілорадовічевської колони, тієї, яка повинна була зайняти місця колон Пржебишевського і Ланжерона, що спустилися вже вниз. Він привітався з людьми переднього полку і віддав наказ до руху, показуючи тим, що він сам мав намір вести цю колону. Виїхавши до села Прац, він зупинився. Князь Андрій, в числі величезної кількості осіб, що складали свиту головнокомандувача, стояв позаду його. Князь Андрій відчував себе схвильованим, роздратованим і разом з тим стримано-спокійним, яким буває людина при настанні давно бажаної хвилини. Він твердо був упевнений, що нині був день його Тулона або його Аркольського моста. Як це трапиться, він не знав, але він твердо був упевнений, що це буде. Місцевість і положення наших військ були йому відомі, наскільки вони могли бути відомі кому-небудь з нашої армії. Його власний стратегічний план, який, очевидно, тепер і думати нема чого було привести у виконання, був їм забутий. Тепер, уже входячи в план Вейротера, князь Андрій продумував які можуть відбутися випадковості і робив нові припущення, такі, в яких могли б знадобитися його швидкість міркування і рішучість.

Ліворуч внизу, в тумані, чулася перестрілка між невидимими військами. Там, здавалося князю Андрію, зосередиться бій, там зустрінеться перепона, і "туди-то я буду

посланий, — думав він, — з бригадою або дивізією, і там-то з прапором в руці я піду вперед і зламаю все, що буде переді мною".

Князь Андрій не міг байдуже дивитися на прапори батальйонів, що проходили. Дивлячись на прапор, йому все думалося: може бути, це той самий прапор, з яким мені доведеться йти попереду військ.

Нічний туман до ранку залишив на висотах тільки іній, що переходив в росу, в низина же туман стелився ще молочно-білим морем. Нічого не було видно в тій долині наліво, куди спустилися наші війська і звідки долітали звуки стрілянини. Над висотами було темне, ясне небо, і направо величезна куля сонця. Попереду, далеко, на тому березі туманного моря, виднілися виступаючі лісисті пагорби, на яких повинна була бути вороже військо, і виднілося щось. Вправо вступала в область туману гвардія, яка лунала тупотом і колесами і зрідка блищала багнетами; наліво, за селом, такі ж маси кавалерії підходили і ховалися в море туману. Спереду і ззаду рухалася піхота. Головнокомандувач стояв на виїзді села, пропускаючи повз себе війська. Кутузов цього ранку здавався виснаженим і дратівливим. Піхота, яка йшла повз його, зупинилася без наказу, очевидно, тому, що попереду щось затримало її.

— Так скажіть же, нарешті, щоб шикувалися в батальйонні колони і йшли в обхід села, — сердито сказав Кутузов генералу, що під'їхав. — Як же ви не зрозумієте, ваше превосходительство, шановний пане, що розтягнутися по цьому дефіле вулиці села не можна, коли ми йдемо проти ворога.

— Я припускав вишикуватися за селом, ваше превосходительство, — відповідав генерал.

Кутузов жовчно засміявся.

— Гарні ви будете, розгортаючи фронт на виду ворога, дуже гарні.

— Ворог ще далеко, ваше превосходительство. За диспозиції ...

— Диспозиція! — жовчно скрикнув Кутузов, — а це вам хто сказав? ... Прошу робити, що вам наказують.

— Слухаю-с.

— Мій милий, — сказав пошепки князю Андрію Несвіцький, — наш старий сильно не в дусі. [Mon cher, le vieux est d'une humeur de chien.]

До Кутузова під'їхав австрійський офіцер з зеленим плюмажем на капелюху, в білому мундирі, і запитав від імені імператора: чи виступила в справу четверта колона?

Кутузов, не відповідаючи йому, відвернувся, і погляд його ненароком потрапив на князя Андрія, що стояв біля нього. Побачивши Болконського, Кутузов пом'якшив злий і їдкий вираз погляду, як би усвідомлюючи, що його ад'ютант ні винен в тому, що робилося. І, не відповідаючи австрійському ад'ютантові, він звернувся до Болконського:

— Ідіть, мій милий, подивіться, чи пройшла через село третя дивізія. Скажіть їй зупинитися і чекати мого наказу. [Allez voir, mon cher, si la troisieme division a depasse le village. Dites—lui de s'arreter et d'attendre mes ordres.]

Тільки що князь Андрій від'їхав, він зупинив його.

— І запитайте, чи розміщені стрілки.— Що вони роблять, що вони роблять! [Et

demandez—lui, si les tirailleurs sont postes,]— додав він. [— Ce qu'ils font, ce qu'ils font!] — промовив він сам до себе, все не відповідаючи австрійцю.

Князь Андрій поскакав виконувати доручення.

Обігнавши всі батальйони, що йшли попереду, він зупинив 3-ю дивізію і переконався, що, дійсно, попереду наших колон не було стрілецького ланцюга. Полковий командир бувшого попереду полку був дуже здивований переданим йому від головнокомандувача наказом розсипати стрільців. Полковий командир стояв тут в повній впевненості, що попереду його є ще війська, і що ворог не може бути ближче 10-ти верст. Дійсно, попереду нічого не було видно, крім пустельній місцевості, що схиляється вперед і застеленої густим туманом. Наказавши від імені головнокомандувача виконати згаяне, князь Андрій поскакав назад. Кутузов стояв все на тому ж місці і, по-старечому опустившись на сідлі своїм огрядним тілом, важко позіхав, закривши очі. Війська вже не рухалися, а стояли рушниці до ноги.

— Добре, добре, — сказав він князю Андрію і звернувся до генерала, який з годинником в руках говорив, що пора б рухатися, так як всі колони з лівого флангу вже спустилися.

— Ще встигнемо, ваше превосходительство, — крізь позіхання промовив Кутузов. — Встигнемо! — повторив він.

У цей час позаду Кутузова почулися далеко звуки полків, що вітаються, і голоси ці стали швидко наближатися по всьому протязі лінії наступаючих російських колон. Видно було, що той, з ким віталися, їхав скоро. Коли закричали солдати того полку, перед яким стояв Кутузов, він від'їхав трохи убік і скривившись озирнувся. По дорозі з Працена скакав як би ескадрон різнокольорових вершників. Два з них галопом скакали поруч попереду інших. Один був у чорному мундирі з білим султаном на рудому енглізованому коні, інший в білому мундирі на вороному коні. Це були два імператора зі свитою. Кутузов, з афектацією служаки, що знаходиться у фронті, скомандував "струнко" військам, що стояли і, салютувавши, під'їхав до імператора. Вся його фігура і манера раптом змінилися. Він прийняв вигляд людини підвладної і беззаперечної. Він з афектацією шанобливості, яка, очевидно, неприємно вразила імператора Олександра, під'їхав і салютувала йому.

Неприємне враження, тільки як залишки туману на ясному небі, пробігло по молодому і щасливому обличчю імператора і зникло. Він був, після нездоров'я, трохи худіше в цей день, ніж на Ольмюцькому полі, де його в перший раз за кордоном бачив Болконський; але те ж заворожуюче з'єднання величавості і лагідності було в його прекрасних, сірих очах, і на тонких губах та ж можливість різноманітних виразів і переважно вираз благодушної, невинної молодості.

На Ольмюцькому огляду він був величніше, тут він був веселіше і енергійніше. Він дещо розрум'янився, прогалопувавши ці три версти, і, зупинивши коня зітхнув, відпочиваючи, і озирнувся на такі ж молоді, такі ж жваві, як і його, лиця своєї свити. Чарторийський і Новосильцев, і князь Болконський, і Строганов, і інші, всі пишно одягнені, веселі, молоді люди, на прекрасних, випечених, свіжих, тільки що злегка

спітнілих конях, перемовляючись і посміхаючись, зупинилися позаду государя. Імператор Франц, рум'яний довголицій молодий чоловік, надзвичайно прямо сидів на красивому вороному жеребці і заклопотано і неквапливо озирався навколо себе. Він підкликав одного зі своїх білих ад'ютантів і запитав щось. "Мабуть, в котрій годині вони виїхали", подумав князь Андрій, спостерігаючи свого старого знайомого, з посмішкою, яку він не міг утримати, згадуючи свою аудієнцію. У світі імператорів були відібрані молодці-ординарці, російські та австрійські, гвардійських і армійських полків. Між ними велися берейторами в розшитих пополах красиві запасні царські коні.

Начебто через розчинене вікно раптом війнуло свіжим польовим повітрям в задушливу кімнату, так війнуло на невеселий Кутузовський штаб молодістю, енергією та впевненістю в успіху від цієї, що прискакала, блискучої молоді.

— Що ж ви не починаєте, Михайло Ларіонович? — поспішно звернувся імператор Олександр до Кутузова, в той же час чемно глянувши на імператора Франца.

— Я чекаю, ваша величність, — відповів Кутузов, шанобливо нахилиючись вперед.

Імператор пригнув вухо, злегка насупившись і показуючи, що він не розчув.

— Чекаю, ваша величність, — повторив Кутузов (князь Андрій помітив, що у Кутузова неприродне здригнулася верхня губа, в той час як він говорив це "чекаю"). — Не всі колони ще зібралися, ваша величність.

Государ розчув, але відповідь ця, мабуть, не сподобався йому; він потиснув сутулуватими плечами, глянув на Новосильцева, що стояв біля, як ніби поглядом цим скаржачись на Кутузова.

— Адже ми не на Царицином лузі, Михайло Ларіонович, де не починають параду, поки не прийдуть всі полки, — сказав государ, знову глянувши в очі імператору Францу, як би запрошуючи його, якщо не взяти участь, то прислухатися до того, що він говорить; але імператор Франц, продовжуючи озиратися, не слухав.

— Тому й не починаю, государ, — сказав звучним голосом Кутузов, як би попереджаючи можливість не бути розчутим, і в обличчі його ще раз щось здригнулося. — Тому й не починаю, государ, що ми не на параді і не на Царициному лузі, — вимовив він ясно і чітко.

У світі государя на всіх обличчях, миттєво переглянувшись один з одним, намалювалися ремствування і докір. "Як він ні старий, він не мав би, ніяк не повинен би говорити так", висловили ці лиця.

Государ пильно і уважно подивився в очі Кутузову, чекаючи, чи не скаже він ще чого. Але Кутузов, з свого боку, шанобливо схиливши голову, теж, здавалося, чекав. Мовчання тривало близько хвилини.

— Втім, якщо накажете, ваша величність, — сказав Кутузов, піднімаючи голову і знову змінюючи тон на колишній тон тупого, нерозмірковуючого генерала, що повинується.

Він торкнув коня і, покликавши до себе начальника колони Милорадовича, передав йому наказ до наступу.

Військо знову заворушилося, і два батальйони Новгородського полку і батальйон

Апшеронського полку рушили вперед повз государя.

У той час як проходив цей Апшеронський батальйон, рум'яний Милорадович, без шинелі, в мундирі і орденах і з капелюхом з величезним султаном, одягненим набакир і з поля, марш-марш вискакав вперед і, хвацьке салютувавши, осадив коня перед государем.

— З Богом, генерал, — сказав йому государ.

— Далебі, ваша величність, ми зробимо, що буде нам можливо зробити, ваша величність, [*Ma foi, sire, nous ferons ce que qui sera dans notre possibilite, sire,*] — відповідав він весело, проте викликаючи глузливу посмішку у панів почету государя своєю поганою французькою вимовою.

Милорадович круто повернув свого коня і став дещо позаду государя. Апшеронці, збуджені присутністю государя, молодецьким, жвавим кроком відбиваючи ногу, проходили повз імператорів і їх свити.

— Хлопці! — крикнув гучним, самовпевненим і веселим голосом Милорадович, мабуть, до такого ступеня збуджений звуками стрільби, очікуванням битви і видом молодців-апшеронцев, ще своїх суворовських товаришів, які жваво проходили повз імператорів, що забув про присутність государя. — Хлопці, вам не перше село брати! — крикнув він.

— Ради старатися! — прокричали солдати.

Кінь государя шарахнувся від несподіваного крику. Кінь цей, який носив государя ще на оглядах в Росії, тут, на Аустерлицькому полі, ніс свого вершника, витримуючи його розсіяні удари лівою ногою, насторожував вуха від звуків пострілів, точно так же, як він робив це на Марсовому полі, не розуміючи значення ні цих чутні пострілів, ні сусідства вороного жеребця імператора Франца, ні всього того, що говорив, думав, відчував у цей день той, хто їхав на ньому.

Государ з посмішкою звернувся до одного зі своїх наближених, вказуючи на молодців-апшеронцев, і щось сказав йому.

XVI

Кутузов, супроводжуваний своїми ад'ютантами, поїхав кроком за карабінерами.

Проїхавши з півверсти в хвості колони, він зупинився у самотнього покинутого будинка (ймовірно, колишнього трактиру) біля розгалуження двох доріг. Обидві дороги спускалися під гору, і по обох йшли війська.

Туман починав розходитися, і невизначено, верстах в двох відстані, виднілися вже ворожі війська на протилежних височинах. Ліворуч внизу стрілянина ставала більше чутною. Кутузов зупинився, розмовляючи з австрійським генералом. Князь Андрій, стоячи дещо позаду, вдивлявся в них і, бажаючи попросити зорову трубу у ад'ютанта, звернувся до нього.

— Подивіться, подивіться, — говорив цей ад'ютант, дивлячись не на далеке військо, а вниз по горі перед собою. — Це французи!

Два генерала і ад'ютанти стали хапатися за трубу, вириваючи її один у другого. Всі лица раптом змінилися, і на всіх проступив жах. Французів передбачали за дві версти

від нас, а вони з'явилися раптом, несподівано перед нами.

— Це ворог? ... Ні! ... Так, дивіться, він ... напевно ... Що ж це? — почулися голоси.

Князь Андрій простим оком побачив внизу праворуч густу колону французів, яка піднімалася назустріч апшеронцям і була не далі п'ятисот кроків від того місця, де стояв Кутузов.

"Ось вона, настала рішуча хвилина! Дійшла до мене справа ", подумав князь Андрій, і вдаривши коня, під'їхав до Кутузова. "Треба зупинити апшеронцев, — закричав він, — ваше Превосходительство!" Але в ту ж мить все застелило димом, залунала близька стрілянина, і наївно переляканий голос за два кроки від князя Андрія закричав: "ну, братці, шабаш!" І ніби голос цей був команда. По цьому голосу всі кинулися бігти.

Змішані юрми, які все збільшувалися, бігли назад до того місця, де п'ять хвилин тому війська проходили повз імператорів. Не тільки важко було зупинити цей натовп, але неможливо було самим не податися назад разом з юрбою.

Болконський тільки намагався не відставати від неї і озирався, дивуючись і не в силах зрозуміти того, що робилося перед ним. Несвіцький з озлобленим виглядом, червоний і на себе не схожий, кричав Кутузову, що якщо він не поїде зараз, він буде взятий в полон напевно. Кутузов стояв на тому ж місці і, не відповідаючи, діставав хустку. З щокі його текла кров. Князь Андрій протиснувся до нього.

— Ви поранені? — запитав він, ледь утримуючи тремтіння нижньої щелепи.

— Рани не тут, а ось де! — сказав Кутузов, притискаючи хустку до пораненої щоці і вказуючи на втікачів. — Зупиніть їх! — крикнув він і в той же час, ймовірно пересвідчившись, що неможливо було їх зупинити, вдарив коня і поїхав вправо.

Знову нахлинула біжуча юрба, захопила його з собою і потягла назад.

Війська бігли такий густим натовпом, що, раз потрапивши в середину юрби, важко було з неї вибратися. Хто кричав: "Пішов! що забарився? " Хто тут же, обертаючись, стріляв у повітря; хто бив коня, на якій їхав сам Кутузов. З найбільшим зусиллям вибравшись з потоку натовпу вліво, Кутузов зі свитою, зменшеною більш ніж удвічі, поїхав на звуки близьких гарматних пострілів. Вибравшись з натовпу, що втікав без пам'яті, князь Андрій, намагаючись не відставати від Кутузова, побачив на спуску гори, в диму, російську батарею, яка ще стріляла і французів, які підбігають до неї. Вище стояла російська піхота, нерухомо ні вперед на допомогу батареї, ні назад по одному напрямку з тими, що біжать. Генерал верхом відокремився від цієї піхоти і під'їхав до Кутузова. З свити Кутузова залишилося тільки чотири людини. Всі були бліді і мовчки переглядалися.

— Зупиніть цих мерзотників! — задихаючись, промовив Кутузов полковому командирі, вказуючи на тих, що біжать; але в ту ж мить, як ніби в покарання за ці слова, як рій пташок, зі свистом пролетіли кулі по полку і свиті Кутузова.

Французи штурмували батарею і, побачивши Кутузова, вистрілили по ньому. З цим залпом полковий командир схопився за ногу; впало кілька солдатів, і підпрапорщик, що стояв з прапором, випустив його з рук; знамено захиталося і впало, затримавшись на

рушницях сусідніх солдатів.

Солдати без команди стали стріляти.

— Ооох! — з виразом відчаю промимрив Кутузов і озирнувся. — Болконський, — прошепотів він тремтячим від свідомості свого старечого безсилля голосом. — Болконський, — прошепотів він, вказуючи на дезорганізований батальйон і на ворога, — що ж це?

Але перш ніж він договорив ці слова, князь Андрій, відчуваючи сльози сорому і злості, що підступали йому до горла, вже зіскакував з коня і мчав до прапора.

— Хлопці, вперед! — крикнув він по дитячому пронизливо.

"Ось воно!" думав князь Андрій, схопивши древко прапора і з насолодою слухаючи свист куль, очевидно, спрямованих саме проти нього. Кілька солдатів впало.

— Ура! — закричав князь Андрій, ледь утримуючи в руках важкий прапор, і побіг вперед з безсумнівною впевненістю, що весь батальйон побіжить за ним.

Дійсно, він пробіг один тільки кілька кроків. Рушив один, інший солдат, і весь батальйон з криком "ура!" побіг вперед і обігнав його. Унтер-офіцер батальйону, підбігши, взяв прапор, що коливатися від тяжкості в руках князя Андрія, але одразу ж був убитий. Князь Андрій знову схопив прапор і, тягнучи його за держак, біг з батальйоном. Попереду себе він бачив наших артилеристів, у тому числі одні билися, інші кидали гармати і бігли до нього назустріч; він бачив і французьких піхотних солдатів, які хапали артилерійських коней і повертали гармати. Князь Андрій з батальйоном вже був в 20-ти кроках від установок. Він чув над собою неперестанний свист куль, і безперервно справа і зліва від нього охали і падали солдати. Але він не дивився на них; він вдивлявся тільки в те, що відбувалося попереду його — на батареї. Він ясно бачив уже одну фігуру рудого артилериста з збитим на бік ківером, що тягне з одного боку банник, тоді як французький солдат тягнув банник до себе за іншу сторону. Князь Андрій бачив уже ясно розгублені і разом озлоблені вирази обличчя цих двох людей, які, мабуть, не розуміли того, що вони робили.

"Що вони роблять? — думав князь Андрій, дивлячись на них: — навіщо не біжить рудий артилерист, коли у нього немає зброї? Навіщо не коле його француз? Не встигне добігти, як француз згадає про рушницю і заб'є його ".

Дійсно, інший француз, з рушницею на-перевагу підбіг до тих, що борються, і доля рудого артилериста, який все ще не розумів того, що чекає на нього, і з торжеством висмикнув банник, мала вирішитися. Але князь Андрій не бачив, чим це скінчилося. Як би з усього розмаху міцною палицею хтось із найближчих солдатів, як йому здалося, ударив його в голову. Трохи це боляче було, а головне, неприємно, тому що біль ця розважала його і заважала йому бачити те, на що він дивився.

"Що це? я падаю? у мене ноги підкошуються ", подумав він і впав на спину. Він розкрив очі, сподіваючись побачити, чим скінчилася боротьба французів з артилеристами, і бажаючи знати, убитий чи ні рудий артилерист, взяті або врятовані гармати. Але він нічого не бачив. Над ним не було нічого вже, крім неба — високого неба, не ясного, але все-таки незмірно високого, з сірими хмарами, що тихо повзуть по

ньому. "Як тихо, спокійно і урочисто, зовсім не так, як я біг, — подумав князь Андрій, — не так, як ми бігли, кричали і билися; зовсім не так, як з озлобленими і переляканими лицами тягли один у одного банник француз і артилерист, — зовсім не так повзуть хмари по цьому високому нескінченному небу. Як же я не бачив раніше цього високого неба? І як я щасливий, я, що впізнав його нарешті. Так! все пусте, все обман, крім цього нескінченного неба. Нічого, нічого немає, крім його. Але і того навіть немає, нічого немає, крім тиші, заспокоєння. І слава Богу!..."

XVII

На правому фланзі у Багратіона в 9-й годині справа ще не починалася. Аби не допустити згоди на вимогу Долгорукова починати діло і бажаючи зняти з себе відповідальність, князь Багратіон запропонував Долгорукову послати запитати про те головнокомандувача. Багратіон знав, що, по відстані майже 10-ти верст, яка відділяла один фланг від іншого, якщо не вб'ють того, кого пошлють (що було дуже ймовірно), і якщо він навіть і знайде головнокомандувача, що було вельми важко, посланий не встигне повернутися раніше вечора.

Багратіон оглянули особисту свиту своїми великими, невиспаними очима, які нічого не виражали і мимоволі дитяче обличчя Ростова, яке замирало від хвилювання і надії, першим впало йому в очі. Він послав його.

— А якщо я зустріну його величність перш, ніж головнокомандувача, ваша світлість? — сказав Ростов, тримаючи руку біля козирка.

— Можете передати його величності, — поспішно перебиваючи Багратіона, сказав Долгоруков.

Змінившись з ланцюга, Ростов встиг поспати кілька годин перед ранком і відчував себе веселим, сміливим, рішучим, з тою пружністю рухів, упевненістю в своє щастя і в тому настрої, в якому все здається легко, весело і можливо.

Всі бажання його виконувалися в цей ранок; давався генеральний бій, він брав участь в ньому; мало того, він був ординарцем при хороброму генералі; мало того, він їхав з дорученням до Кутузова, а може бути, і до самого государя. Ранок був ясний, кінь під ним був добрий. На душі його було радісно і щасливо. Отримавши наказ, він пустив коня і поскакав уздовж по лінії. Спочатку він їхав по лінії Багратіонових військ, які ще не вступали в справу і стояли нерухомо; потім він в'їхав в простір, займаний кавалерією Уварова і тут помітив уже пересування і ознаки приготувань до справи; проїхавши кавалерію Уварова, він уже ясно почув звуки гарматної і рушничної стрільби попереду себе. Стрілянина все посилювалася.

У свіжому, ранковому повітрі лунали вже, не як раніше в нерівні проміжки, по два, по три постріли і потім один або два гарматних постріли, а по схилах гір, попереду Працена, чулися перекази рушничної стрілянини, які перебивалися такими частими пострілами з гармат, що іноді кілька гарматних пострілів вже не відділялися один від одного, а зливалися в один загальний гуркіт.

Видно було, як по схилах димки рушниць начебто бігали, наздоганяючи один одного, і як дими гармат клубочилися, розпливалися і зливалися одні з іншими. Видно

було, за блиском багнетів між димом, що там рухалися маси піхоти і вузькі смуги артилерії з зеленими ящиками.

Ростов на пагорбі зупинив на хвилину коня, щоб розглянути те, що робилося; але як він не напружував увагу, він нічого не міг ні зрозуміти, ні розібрати з того, що робилося: рухалися там в диму якісь люди, рухалися і спереду і ззаду якісь полотна військ; але навіщо? хто? куди? не можна було зрозуміти. Вид цей і звуки ці не тільки не порушували в ньому якогось похмурого або боязкого почуття, але, навпаки, надавали йому енергії та рішучості.

"Ну, ще, ще надав!" — звертався він подумки до цих звуків і знову пустився скакати по лінії, все далі і далі проникаючи в область військ, що вже вступили в справу.

"Вже як це там буде, не знаю, а все буде добре!" думав Ростов.

Проїхавши якісь австрійські війська, Ростов зауважив, що наступна за тим частина лінії (це була гвардія) вже вступила в справу.

"Тим краще! подивлюся поблизу", подумав він.

Він поїхав майже по передній лінії. Кілька вершників скакали у напрямку до нього. Це були наші лейб-улани, які розладнаними рядами поверталися з атаки. Ростов минув їх, помітив мимоволі одного з них в крові і поскакав далі.

"Мені до цього діла немає!" подумав він. Не встиг він проїхати кількесот кроків після цього, як вліво від нього, навперейми йому, показала на всьому протязі поля величезна маса кавалеристів на вороних конях, в білих блискучих мундирах, які рясую йшли прямо на нього. Ростов пустив коня на повний клус (майже чвалом. Перекл.), для того щоб виїхати з дороги від цих кавалеристів, і він би поїхав від них, якщо б вони йшли все тим же алюром, але вони все додавали ходу, так що деякі коні вже йшли чвалом. Ростову все більше і більше чутним ставав їх тупіт і брязкіт їх зброї і видніше ставали їх коні, фігури і навіть лиця. Це були наші кавалергарди, що йшли в атаку на французьку кавалерію, що мчала їм назустріч.

Кавалергарди скакали, але ще притримуючи коней. Ростов вже бачив їхні обличчя і почув команду: "марш, марш!" виголошену офіцером, який випустив на повний мах свого кровного коня. Ростов, побоюючись бути розчавленим або залученими в атаку на французів, скакав уздовж фронту, з усієї сили у його коня, і все-таки не встиг минути їх.

Крайній кавалергард, величезний зростом рябий чоловік, злобно насупився, побачивши перед собою Ростова, з яким він неминуче повинен був зіткнутися. Цей кавалергард неодмінно збив би з ніг Ростова з його Бедуїном (Ростов сам собі здавався таким малесеньким в порівнянні з цими величезними людьми і кіньми), якби він не здогадався змахнути нагайкою в очі кавалергардовому коню. Вороний, важкий, п'ятивершковий кінь шарахнувся, притуливши вуха; але рябий кавалергард всадив йому з розмаху в боки величезні шпори, і кінь, змахнувши хвостом і витягнувши шию, понеслася ще швидше. Ледве кавалергарди минули Ростова, як він почув їх крик: "Ура!" і озирнувшись побачив, що передні ряди їх змішувалися з чужими, ймовірно французькими, кавалеристами в червоних еполетах. Далі не можна було нічого бачити,

тому що відразу ж після цього звідкись стали стріляти гармати, і все застелилось димом.

В ту хвилину як кавалергарди, минувши його, зникли в диму, Ростов коливався, скакати йому за ними або їхати туди, куди йому потрібно було. Це була та блискуча атака кавалергардів, якій дивувалися самі французи. Ростову страшно було чути потім, що з усієї цієї маси величезних красенів-людей, з усіх цих блискучих, на тисячних конях, багатіїв-юнаків, офіцерів і юнкерів, що проскакали повз його, після атаки залишилося тільки вісімнадцять чоловік.

"Що мені заздрити, моє не піде, і я зараз, може бути, побачу государя!" подумав Ростов і поскакав далі.

Порівнявшись з гвардійською піхотою, він зауважив, що через неї і біля неї літали ядра, не стільки тому, що він чув звук ядер, скільки тому, що на обличчях солдатів він побачив занепокоєння і на обличчях офіцерів — неприродну, войовничу урочистість.

Проїжджаючи позаду однієї з ліній піхотних гвардійських полків, він почув голос, який назвав його по імені.

— Ростов!

— Що? — відгукнувся він, не пізнаючи Бориса.

— Яке? В першу лінію потрапили! Наш полк в атаку ходив! — сказав Борис, посміхаючись тією щасливою усмішкою, яка буває у молодих людей, які в перший раз побували в вогні.

Ростов зупинився.

— Ось як! — сказав він. — Ну що?

— Відбили! — жваво сказав Борис, зробився балакучим. — Ти можеш собі уявити?

І Борис став розповідати, яким чином гвардія, ставши на місце і побачивши перед собою війська, прийняла їх за австрійців і раптом по ядрах, пущений з цих військ, дізналася, що вона в першій лінії, і несподівано мала вступити в справу. Ростов, не дослухавши Бориса, торкнув свого коня.

— Ти куди? — запитав Борис.

— До його величності з дорученням.

— Ось він! — сказав Борис, якому почулося, що Ростову потрібно було його високість, замість його величності.

І він вказав йому на великого князя, який в ста кроках від них, в касці і в кавалергардському колеті, з своїми піднятими плечами і насупленими бровами, щось кричав австрійському білому і блідому офіцерові.

— Та це ж великий князь, а мені до головнокомандувача або до государя, — сказав Ростов і торкнув було кінь.

— Графе, графе! — кричав Берг, такий же жвавий, як і Борис, підбігаючи з іншого боку, — графе, я в праву руку поранений (говорив він, показуючи кисть руки, закривавлену, обв'язану носовою хусткою) і залишився у фронті. Графе, тримаю шпагу в ліву руку: в нашій породі фон Бергенів, графе, всі були лицарі.

Берг ще щось говорив, але Ростов, не дослухавши його, вже поїхав далі.

Проїхавши гвардію і порожній проміжок, Ростов, для того щоб не потрапити знову в першу лінію, як він потрапив під атаку кавалергардів, поїхав по лінії резервів, далеко об'їжджаючи то місце, де чулася найжаркіша стрілянина і канонада. Раптом попереду себе і позаду наших військ, в такому місці, де він ніяк не міг припускати ворога, він почув близьку рушничну стрілянину.

"Що це може бути? — подумав Ростов. — Ворог у тилу наших військ? Не може бути, — подумав Ростов, і жах страху за себе і за результат всієї битви раптом зайшов на нього. — Що б це не було, проте, — подумав він, — тепер уже нічого об'їжджати. Я повинен шукати головнокомандувача тут, і якщо все загинуло, то і мій обов'язок загинути з усіма разом ".

Погане передчуття, що знайшло раптом Ростова, підтверджувалося все більш і більш, чим далі він в'їжджав в зайнятий натовпами різнорідних військ простір, що знаходиться за селом Працом.

— Що таке? Що таке? По кому стріляють? Хто стріляє? — питав Ростов, порівнявшись з російськими та австрійськими солдатами, що бігли перемішаними юрбами навперейми його дороги.

— А чорт їх знає? Всіх побив! Пропадай все! — відповідали йому російською, німецькою, чеською натовпи, що тікали і не розуміли точно так же, як і він, того, що тут робилося.

— Бий німців! — кричав один.

— А чорт їх дери, — зрадників.

— К чорту тих росіян ... [Zum Henker diese Ruesen ...] — щось бурчав німець.

Кілька пораниених йшли по дорозі. Лайки, крики, стогони зливалися в один загальний гул. Стрілянина затихла і, як потім дізнався Ростов, стріляли один в одного російські і австрійські солдати.

"Боже мій! що ж це таке? — думав Ростов. — І тут, де будь—яку хвилину государ може побачити їх ... Але ні, це, мабуть, тільки кілька мерзотників. Це пройде, це не те, це не може бути, — думав він. — Тільки скоріше, скоріше проїхати їх! "

Думка про поразку і втечу не могла прийти в голову Ростову. Хоча він і бачив французькі гармати і війська саме на Праценській горі, на тій самій, де йому велено було відшукувати головнокомандувача, він не міг і не хотів вірити цьому.

XVIII

Біля села Праца Ростову велено було шукати Кутузова і государя. Але тут не тільки не було їх, але не було жодного начальника, а були різнорідні натовпи дезорганізованих військ.

Він поганяв втомленого вже коня, щоб швидше проїхати ці юрби, але чим далі він посувався, тим натовпи ставали хаотичнішими. По великій дорозі, на яку він виїхав, юрмилися коляски, екіпажі всіх сортів, російські та австрійські солдати, всіх родів військ, поранені і неранені. Все це гуло і змішано копошилося під похмурий звук ядер з французьких батарей, поставлених на Праценських висотах.

— Де государ? де Кутузов? — питав Ростов у всіх, кого міг зупинити, і ні від кого не

міг отримати відповіді.

Врешті, схопивши за комір солдата, він змусив його відповісти собі.

— Е! брат! Вже давно всі там, вперед втекли! — сказав Ростову солдат, сміючись чогось і вириваючись.

Залишивши цього солдата, який, очевидно, був п'яний, Ростов зупинив коня денщика чи берейтора важливої особи і став розпитувати його. Денщик оголосив Ростову, що государя з годину тому провезли щодуху в кареті по цій самій дорозі, і що государ небезпечно поранений.

— Не може бути, — сказав Ростов, — вірно, інший хто.

— Сам я бачив, — сказав денщик з самовпевненою посмішкою. — Вже мені-то пора знати государя: здається, скільки разів в Петербурзі ось так-то бачив. Блідий, преблідий в кареті сидить. Четверню вороних як припустити, матінко моя, повз нас проgrimів: пора, здається, і царських коней і Іллю Івановича знати; здається, з іншим як з царем Ілля кучер не їздить.

Ростов пустив його коня і хотів їхати далі. Поранений офіцер, що проходив мимо, звернувся до нього.

— Так вам кого потрібно? — запитав офіцер. — Головнокомандувача? Так убитий ядром, в груди убитий при нашому полку.

— Не убитий, поранений, — поправив інший офіцер.

— Та хто? Кутузов? — запитав Ростов.

— Не Кутузов, а як там його, — ну, та все одно, живих небагато залишилося. Он туди ступайте, геть до того села, там все начальство зібралося, — сказав цей офіцер, вказуючи на село Гостиерадек, і теж проминув.

Ростов їхав кроком, не знаючи, навіщо і до кого він тепер поїде. Государ поранений, бій програно. Не можна було не вірити цьому тепер. Ростов їхав по тому напрямку, який йому вказали і за яким виднілися вдалині вежа і церква. Куди йому було поспішати? Що йому було тепер говорити государю або Кутузову, якби навіть вони і будуть жити й не поранені?

— Цією дорогою, ваше благородіє, їдьте, а тут прямо вб'ють, — закричав йому солдат. — Тут вб'ють!

— О! що говориш! сказав інший. — Куди він поїде? Тут ближче.

Ростов задумався і поїхав саме за тим напрямком, де йому говорили, що вб'ють.

"Тепер все одно: вже якщо государ поранений, невже мені берегти себе?" думав він. Він в'їхав в той простір, на якому найбільше загинуло людей, що біжать з Працена. Французи ще не займали цього місця, а росіяни, ті, які були живі або поранені, давно залишили його. На поле, як копиці на хорошій ріллі, лежало чоловік десять, п'ятнадцять убитих, поранених на кожній десятину місцевості. Поранені сповзалися по два, по три разом, і чулися неприємні, іноді удавані, як здавалося Ростову, їх крики і стогони. Ростов пустив коня рясю, щоб не бачити всіх цих страждених, і йому стало страшно. Він боявся не за своє життя, а за ту мужність, яка йому потрібна була і яка, він знав, що не витримає виду цих нещасних.

Французи, які перестали стріляти по цьому, засіяному мертвими і пораненими, полю, тому що вже нікого на ньому живого не було, побачивши що їде по ньому ад'ютант, навели на нього гармату і кинули кілька ядер. Почуття цих свистячих, страшних звуків і навколишні мерці злилися для Ростова в одне враження жаху і жалю до себе. Йому згадався останній лист матері. "Що б вона відчула, — подумав він, — коли б вона бачила мене тепер тут, на цьому полі і з направленими на мене гарматами".

У селі Гостієрадеку були хоча і сплутані, але в більшому порядку російські війська, які йшли геть з поля бою. Сюди вже не діставали французькі ядра, і звуки стрілянини здавалися далекими. Тут всі вже ясно бачили і говорили, що бій програно. До кого не звертався Ростов, ніхто не міг сказати йому, ні де був государ, ні де був Кутузов. Одні говорили, що слух про рану государя справедливий, інші говорили, що ні, і пояснювали цей хибний поголос, що поширився тим, що, дійсно, в кареті государя проскакав назад з поля бою блідий і переляканий обер-гофмаршал граф Толстой, який виїхав з іншими в свиті імператора на поле битви. Один офіцер сказав Ростову, що за селом, ліворуч, він бачив когось з вищого начальства, і Ростов поїхав туди, вже не сподіваючись знайти кого-небудь, але для того тільки, щоб перед самим собою очистити свою совість. Проїхавши версти три і минувши останні російські війська, біля городу, окопаного канавою, Ростов побачив двох вершників, які стояли проти канави. Один, з білим султаном на капелюху, видався чомусь знайомим Ростову; інший, незнайомий вершник, на прекрасному рудому коні (Кінь ця здався знайомим Ростову) під'їхав до канави, штовхнув коня шпорами і, випустивши поводи, легко перестрибнув через канаву городу. Тільки земля обсипалася з насипу від задніх копит коня. Круто повернувши коня, він знову назад перестрибнув канаву і шанобливо звернувся до вершника з білим султаном, очевидно, пропонуючи йому зробити те саме. Вершник, якого фігура здалася знайома Ростову і чомусь мимоволі прикувала до себе його увагу, махнув рукою головою і рукою, і з цього жесту Ростов миттєво впізнав свого оплаканого і обожнюваного государя.

"Але це не міг бути він, один посеред цього порожнього поля", подумав Ростов. У цей час Олександр повернув голову, і Ростов побачив улюблені риси, що так жваво врізалися в його пам'яті. Государ був блідий, щоки його впали і очі запали; але тим більше принади, лагідності було в його рисах. Ростов був щасливий, переконавшись в тому, що слух про рану государя був несправедливий. Він був щасливий, що бачив його. Він знав, що міг, навіть мав прямо звернутися до нього і передати те, що наказано було йому передати від Долгорукова.

Але як закоханий юнак тремтить і мліє, не сміючи сказати того, про що він мріє щоночі, і злякано озирається, шукаючи допомоги чи можливості відстрочки і втечі, коли настала бажана хвилина, і він стоїть наодинці з нею, так і Ростов тепер, досягнувши того, чого він бажав більше всього на світі, не знав, як підступити до государя, і йому представлялися тисячі міркувань, чому це було незручно, непристойно і неможливо.

"Як! Я ніби радий нагоді скористатися тим, що він один і в зневірі. Йому неприємно і тяжко може здатися невідома особа в цю хвилину печалі; потім, що я можу сказати йому тепер, коли при одному погляді на нього у мене завмирає серце і пересихає в роті? " Жодна з тих незліченних промов, які він, звертаючи до государя, складав в своїй уяві, не спадало йому тепер в голову. Ті мови здебільшого трималися зовсім при інших умовах, ті говорилися здебільшого в хвилину перемоги і торжеств і переважно на смертному одрі від отриманих ран, в той час як государ дякував йому за геройські вчинки, і він, помираючи, висловлював йому підтверджену на ділі любов свою.

"Потім, що ж я буду питати государя про його накази на правий фланг, коли вже тепер 4-а година вечора, і бій програно? Ні, рішуче я не повинен під'їжджати до нього. Не повинен порушувати його задуму. Краще померти тисячу разів, ніж отримати від нього поганий погляд, погану думку ", вирішив Ростов і з сумом і з відчаєм в серці поїхав геть, безперестанку оглядаючись на государя, який все ще стояв у тому ж положенні нерішучості.

У той час як Ростов тішився цими міркуваннями і сумно від'їжджав від государя, капітан фон-Толь випадково наїхав на те ж місце і, побачивши государя, прямо під'їхав до нього, запропонував йому свої послуги і допоміг перейти пішки через канаву. Государ, бажаючи відпочити і відчуваючи себе нездоровим, сів під яблучне дерево, і Толь зупинився біля нього. Ростов здалеку з заздрістю і каяттям бачив, як фон-Толь щось довго і з жаром говорив государю, як государ, мабуть, заплакавши, закрив очі рукою і потиснув руку Толю.

"І це я міг би бути на його місці?" подумав про себе Ростов і, ледь утримуючи сльози жалю про долю государя, в повному розпачі поїхав далі, не знаючи, куди і навіщо він тепер їде.

Його відчай був тим сильніше, що він відчував, що його власна слабкість була причиною його горя.

Він міг би ... не тільки міг би, але він повинен був під'їхати до государя. І це був єдиний випадок показати государю свою відданість. І він не скористався ним ... "Що я наробив?" подумав він. І він повернув коня і поскакав назад до того місця, де бачив імператора; але нікого вже не було за канавою. Тільки їхали вози і екіпажі. Від одного фурмана Ростов дізнався, що кутузівський штаб знаходиться неподалік в селі, куди йшли обози. Ростов поїхав за ними.

Попереду його йшов берейтор Кутузова, ведучи коней в пополах. За берейтором їхав візок, і за возом йшов старий дворовий, в картузі, козушку і з кривими ногами.

— Тите, а Тите! — сказав берейтор.

— Чого? — неуважно відповідав старий.

— Тите! Іди молотити.

— Е, дурень, тьху! — сердито плюнувши, сказав старий. Минуло кілька часу мовчазного руху, і повторився знову той же жарт.

У п'ятій годині вечора бій було програно на всіх пунктах. Понад сто гармат знаходилося вже у владі французів.

Пржебишевський з своїм корпусом склав зброю. Інші колони, розгубивши близько половини людей, відступали хаотичними, перемішаними натовпами.

Залишки військ Ланжерона і Дохтурова, змішавшись, тіснилися біля ставків на греблях та берегах біля села Аугеста.

У 6-й годині тільки у греблі Аугеста ще чулася жарка канонада одних французів, які вишикували численні батареї на спуску Праценських висот і били по нашим відступаючим військам.

В ар'єргарді Дохтуров і інші, збираючи батальйони, відстрілювалися від французької кавалерії, котра переслідувала наших. Починало сутеніти. На вузькій греблі Аугеста, на якій стільки років мирно сидів в ковпаку старичок-мірошник з вудками, в той час як онук його, засукавши рукава сорочки, перебирав в лійці срібну рибу, що тріпоче; на цій греблі, по якій стільки років мирно проїжджали на своїх парних возах, навантажених пшеницею, в волохатих шапках і синіх куртках морави і, запилені борошном, з білими возами їхали по тій же греблі, — на цій вузькій греблі тепер між фурами і гарматами, під кіньми і між коліс юрбилися спотворені страхом смерті люди, давлячи один одного, вмираючи, крокуючи через вмираючих і вбиваючи один одного для того тільки, щоб, пройшовши кілька кроків, бути точно. так само убитими.

Кожні десять секунд, нагнітаючи повітря, шльопало ядро або розривалася граната в середині цієї густої юрби, вбиваючи і оббризкуючи кров'ю тих, які стояли близько. Долохов, поранений в руку, пішки з десятком солдатів своєї роти (він був уже офіцер) і його полковий командир, верхи, являли собою залишки з усього полку. Волочені натовпом, вони витіснились у вхід до греблі і, здавлені з усіх боків, зупинилися, тому що попереду впав кінь під гарматою, і натовп витягав його. Одне ядро вбило когось ззаду їх, інше вдарилося попереду і забризкало кров'ю Долохова. Юрма відчайдушно насунулася, стиснулася, рушила кілька кроків і знову зупинилася.

Пройти ці сто кроків, і, напевно, врятований; простояти ще дві хвилини, і загинув, напевно, думав кожен. Долохов, що стояв в середині натовпу, рвонувся до краю греблі, збивши з ніг двох солдатів, і втік на слизький лід, що покрив ставок.

— Звертай, — закричав він, підстрибуючи по льоду, який тріщав під ним, — звертай! — кричав він на знаряддя. — Тримає! ...

Лід тримав його, але гнувся і тріщав, і очевидно було, що не тільки під гарматою або натовпом народу, але під ним одним він зараз проломиться. На нього дивилися і тулилися до берега, не наважуючись ще ступити на лід. Командир полку, що стояв верхом біля в'їзду, підняв руку і розкрив рот, звертаючись до Долохова. Раптом одне з ядер так низько засвистіло над натовпом, що всі нахилилися. Щось ляснув в мокре, і генерал впав з конем в калюжу крові. Ніхто не глянув на генерала, не подумав підняти його.

— Пішов на лід! пішов по льоду! Пішов! поверни! Хіба не чуєш! Пішов! — раптом після ядра, що потрапив в генерала, почулися незліченні голоси, самі не знаючи, що і навіщо кричали.

Одна з задніх гармат, яка вступала на греблю, вивернула на лід. Натовпи солдатів з греблі стали збігати на замерзлий ставок. Під одним з передніх солдат тріснув лід, і одна нога пішла в воду; він хотів підправитись і провалився по пояс.

Найближчі солдати зам'ялися, гарматний їздовий зупинив свого коня, але ззаду все ще чулися крики: "Пішов на лід, що став, пішов! пішов! " І крики жаху почулися в натовпі. Солдати, які оточували гармату, махали на коней і били їх, щоб вони завертали і просувалися. Коні рушили з берега. Лід, який тримав піших, відколовся величезним шматком, і чоловік сорок, що були на льоду, кинулися хто вперед, хто назад, потопляючи один іншого.

Ядра все так само рівномірно свистіли і шльопали на лід, в воду і найчастіше в юрбу, яка покривала греблю, ставки і берег.

XIX

На Праценській горі, на тому самому місці, де він впав з древком стягу в руках, лежав князь Андрій Болконський, стікаючи кров'ю, і, сам не знаючи того, стогнав тихим, жалісним і дитячим стогоном.

До вечора він перестав стогнати і зовсім затих. Він не знав, як довго тривало його забуття. Раптом він знову відчував себе живим, страждаючи від пекучого болю, який розриває щось в голові.

"Де воно, це високе небо, яке я не знав досі і побачив нині?" було першою його думкою. "І страждання цього я не знав також, — подумав він. — Так, я нічого, нічого не знав досі. Але де я? "

Він став прислухатися і почув звуки тупоту коней, які наближаються і звуки голосів, що говорили французькою. Він розкрив очі. Над ним було знову все те ж високе небо з хмарами, які ще вище піднялися та пливуть, і крізь які виднілася синіюча нескінченність. Він не повертав голови і не бачив тих, які, судячи по звуку копит і голосів, під'їхали до нього і зупинилися.

Під'їхавши верхові були Наполеон, супровідний двома ад'ютантами. Бонапарте, об'їжджаючи поле битви, віддавав останні накази про посилення батарей, що стріляли по греблі Аугеста і розглядав убитих і поранених, які залишилися на полі бою.

— Красені! [De beaux hommes!] — сказав Наполеон, дивлячись на вбитого російського гренадера, який з уткнутих в землю обличчям і почорнілою потилицею лежав на животі, відкинувши далеко одну вже задубілу руку.

— Батарейних зарядів більше немає, ваша величність! [Les munitions des pieces de position sont epuisees, sire!] — сказав в цей час ад'ютант, який приїхав з батарей, які стріляли по Аугесту.

— Веліте привезти з резервів, [Faites avancer celles de la reserve,] — сказав Наполеон, і, від'їхавши кілька кроків, він зупинився над князем Андрієм, який лежали горілиць з кинутим біля нього древком стягу (прапор вже, як трофей, був взятий французами) .

— Ось прекрасна смерть, [Voila une belle mort,] — сказав Наполеон, дивлячись на Болконського.

Князь Андрій зрозумів, що це було сказано про нього, і що говорить це Наполеон. Він чув, як називали *sire* того, хто сказав ці слова. Але він чув ці слова, як би він чув дзижчання мухи. Він не тільки не цікавився ними, але він і не помітив, а одразу ж забув їх. Йому пекло голову; він відчував, що він спливає кров'ю, і він бачив над собою далеке, високе і вічне небо. Він знав, що це був Наполеон — його герой, але в цю хвилину Наполеон здавався йому настільки маленькою, нікчемною людиною в порівнянні з тим, що відбувалося тепер між його душею і цим високим, нескінченним небом з хмарами, що біжать по ньому. Йому було абсолютно все одно в цю хвилину, хто б не стояв над ним, що б не говорив про нього; він радий був тільки тому, що зупинилися над ним люди, і бажав тільки, щоб ці люди допомогли йому і повернули б його до життя, яка здавалася йому настільки прекрасним, тому що він так інакше розумів його тепер. Він зібрав усі свої сили, щоб поворухнутися і зробити який-небудь звук. Він слабо поворушив ногою і видав слабкий, хворобливий стогін, що розжалобив його самого.

— О! він живий, — сказав Наполеон. — Підняти цю молоду людину, *se jeune homme*, і завезти на перев'язувальний пункт!

Сказавши це, Наполеон поїхав далі назустріч до маршала Лана, який, знявши капелюха, посміхаючись і вітаючи з перемогою, під'їжджав до імператора.

Князь Андрій не пам'ятав нічого далі: він втратив свідомість від страшного болю, який заподіяли йому вкладання на носилки, поштовхи під час руху і зондування рани на перев'язному пункті. Він прийшов до тями вже тільки в кінці дня, коли його, з'єднавши з іншими російськими пораненими і полоненими офіцерами, понесли в госпіталь. На цьому пересуванні він відчував себе дещо свіже і міг оглядатися і навіть говорити.

Перші слова, які він почув, коли прийшов до тями, — були слова французького конвойного офіцера, який поспішно говорив:

— Треба тут зупинитися: імператор зараз проїде; йому принесе задоволення бачити цих полонених панів.

— Нині незліченно полонених, мало не вся російська армія, то йому, ймовірно, це набридло, — сказав інший офіцер.

— Ну, однак! Це, кажуть, командир всієї гвардії імператора Олександра, — сказав перший, вказуючи на пораненого російського офіцера в білому кавалергардському мундирі.

Болконський впізнав князя Рєпніна, якого він зустрічав в петербурзькому світі. Поруч з ним стояв інший, 19-річний хлопчик, теж поранений кавалергардський офіцер.

Бонапарта, під'їхавши галопом, зупинив коня.

— Хто старший? — сказав він, побачивши полонених.

Назвали полковника, князя Рєпніна.

— Ви командир кавалергардського полку імператора Олександра? — запитав Наполеон.

— Я командував ескадроном, — відповідав Рєпнін.

— Ваш полк чесно виконав свій обов'язок, — сказав Наполеон.

— Похвала великого полководця є найкраща нагорода солдату, — сказав Репнін.

— Із задоволенням вручаю її вам, — сказав Наполеон. — Хто цей молодик біля вас? Князь Репнін назвав поручика Сухтелена.

Подивившись на нього, Наполеон сказав, посміхаючись:

— Молодий же з'явився він змагатися з нами. [Il est venu bien jeune se froter a nous.]

— Молодість не заважає бути хоробрим, — промовив Сухтелен голосом , що обривається.

— Прекрасна відповідь, — сказав Наполеон. — Молодий чоловіче, ви далеко підете!

Князь Андрій, для повноти трофея бранців виставлений також вперед, на очі імператору, не міг не привернути його уваги. Наполеон, мабуть, згадав, що він бачив його на полі і, звертаючись до нього, вжив те саме найменування молодого людини — *jeune homme*, під яким Болконський в перший раз закріпився в його пам'яті.

— Et vous, jeune homme? Ну, а ви, молодий чоловіче? — звернувся він до нього, — як ви себе почуваєте, *mon brave*?

Незважаючи на те, що за п'ять хвилин перед цим князь Андрій міг сказати кілька слів солдатам, які переносили його, він тепер, прямо спрямувавши свої очі на Наполеона, мовчав ... Йому так незначні здавалися в цю хвилину всі інтереси, котрі обіймали Наполеона, так дріб'язковий здавався йому сам герой його, з цим дрібним марнославством і радістю перемоги, в порівнянні з тим високим, справедливим і добрим небом, яке він бачив і зрозумів, — що він не міг відповідати йому.

Та й все здавалося так марно і мізерно в порівнянні з тим суворим і величним ладом думки, який викликали в ньому ослаблення сил від крові, що спливла, страждання і близьке очікування смерті. Дивлячись в очі Наполеону, князь Андрій думав про нікчемність величі, про нікчемність життя, значення якого ніхто не міг зрозуміти, і про ще більшу нікчемність смерті, сенс якої ніхто не міг зрозуміти і пояснити з живучих.

Імператор, не дочекавшись відповіді, відвернувся і, від'їжджаючи, звернувся до одного з начальників:

— Нехай подбають про ці панів і завезуть на мій бівуак; нехай мій доктор Ларрі огляне їх рани. До побачення, князь Репнін, — і він, рушивши коня, галопом поїхав далі.

На обличчі його було сяйво самовдоволення і щастя.

Солдати, які принесли князя Андрія і зняли з нього золотий образок, навішений на брата княжнею Мар'єю, який попав їм на очі, побачивши ласкавість, з якою обходився імператор з полоненими, поспішили повернути образок.

Князь Андрій не бачив, хто і як надів його знову, але на грудях його понад мундира раптом опинився образок на дрібному золотому ланцюжку.

"Добре б це було, — подумав князь Андрій, глянувши на цей образок, який з таким почуттям і благоговінням навісила на нього сестра, — добре б це було, якби все було

так ясно і просто, як воно здається княжні Марії. Як добре б було знати, де шукати допомоги в цьому житті і чого чекати після нього, там, за труною! Як би щасливий і спокійний я був, якби міг сказати тепер: Господи, помилуй мене! ... Але кому я скажу це! Або сила — невизначена, незбагненна, до якої я не тільки не можу звертатися, але якої не можу висловити словами, — велике все або нічого, — говорив він сам собі, — або це той Бог, який ось тут зашитий, в цій ладанці, княжною Марією? Нічого, нічого немає вірного, крім нікчемності всього того, що мені зрозуміло, і величчч чогось незрозумілого, але найважливішого!"

Носилки рушили. При кожному поштовху він знову відчував нестерпний біль; гарячковий стан посилювався, і він починав марити. Ті мрії про батька, дружину, сестру і майбутнього сина і ніжність, яку він відчував у ніч напередодні битви, фігура маленького, нікчемного Наполеона і над усім цим високе небо, становили головну підставу його гарячкових уявлень.

Тихе життя і спокійне сімейне щастя в Лисих Горах представлялися йому. Він уже насолоджувався цим щастям, коли раптом явився маленький Наполеон з своїм байдужим, обмеженим і щасливим від нещастя інших поглядом, і починалися сумніви, муки, і тільки небо обіцяло заспокоєння. До ранку всі мрії змішалися і злилися в хаос і морок безпам'ятства і забуття, які набагато ймовірніше, на думку самого Ларрея, доктора Наполеона, повинні були вирішитися смертю, ніж одужанням.

— Цей чоловік нервовий і жовчний, — сказав Ларрі, — він не одужає., [— C'est un sujet nerveux et bilieux, il n'en rechappera pas.]

Князь Андрій, в числі інших безнадійних поранених, був зданий на піклування жителів.

© Віктор Часник. Переклад з російської. 2020.